DÜNDEN BUGÜNE
TÜRKİYE VE RUSYA
POLİTİK, EKONOMİK VE KÜLTÜREL İLİŞKİLER

DERLEYENLER
GÜLTEN KAZGAN - NATALYA ULÇENKO

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

DERLEYENLER GÜLTEN KAZGAN - NATALYA ULÇENKO
DÜNDEN BUGÜNE
TÜRKİYE VE RUSYA
POLİTİK, EKONOMİK VE KÜLTÜREL İLİŞKİLER
ÇEVİREN HAKAN AKSAY

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 45
SEMPOZYUM - PANEL 1

ISBN 975-6857-70-6

KAPAK ANADOLU HARİTASI, HAYDAR KAZGAN KOLEKSİYONU

1. BASKI
İSTANBUL, KASIM 2003

© BİLGİ İLETİŞİM GRUBU YAYINCILIK MÜZİK YAPIM VE HABER AJANSI LTD. ŞTİ.
YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, NO: 28 KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL
TELEFON: 0212 217 28 62 - 216 22 22 / FAKS: 0212 347 10 11

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN HÜLYA HATİPOĞLU
TASARIM MEHMET ULUSEL
DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ
DÜZELTİ VE DİZİN SAİT KIZILIRMAK
BASKI VE CİLT SENA OFSET

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Dünden bugüne Türkiye ve Rusya: politik, ekonomik ve kültürel ilişkiler
/derleyenler Gülten Kazgan, Nataliya Ulçenko.
p. cm.
ISBN 975-6857-70-6 (pbk.)

1. Turkey—Economic policy—Russia. 2. Turkey—Cultural policy—Russia. 3. Turkey—Russians—Politics and government. 4. Turkey—Foreign relations—Russian. 5. Russia—Foreign relations—Turkey. I. Kazgan, Gülten. II. Ulchenko, Nataliya.
DR479.R9 .D86 2003

Derleyenler
Gülten Kazgan - Natalya Ulçenko

Dünden Bugüne
TÜRKİYE VE RUSYA
Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler

İçindekiler

xi Önsöz

1 BİRİNCİ BÖLÜM Geçmişte Türkiye ile Rusya Arasındaki Politik, Kültürel ve Ekonomik İlişkiler

3 18. Yüzyıldan Günümüze Rusya ve Türkiye İlişkileri / MİHAİL MEYER

17 Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Arasındaki Savaşlar: Sebepleri ve Kimi Tarihi Sonuçları / S. F. OREŞKOVA

33 Tarih Boyunca Osmanlı-Rus Ticareti ve Sanayi Devrimi Ülkelerinin Ticaret Politikaları / HAYDAR KAZGAN

33 Ticari İlişkilere Genel Bakış

34 II. Mahmut Devrinde İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı Ülkesini Pazar Yapma Çabaları ve Rus-Osmanlı Savaşları

37 1838 ve 1839'da İngilizler ve Fransızlar ile Osmanlı Devleti Arasında Yapılan Dış Ticaret Anlaşmaları ve Rus Rekabetini Kırma Girişimleri

38 Osmanlı-İngiliz-Fransız İttifakı, Kırım Savaşı ve Osmanlı Rus Ticaretinin Sonu

40 1876-77 Osmanlı-Rus Savaşı ve Ticarette Etkisi

42 Berlin Kongresi, Rusya'ya Savaş Tazminatı Ödenmesi ve Osmanlı Dış Borçları

45 Geçmişten Günümüze Türkiye ile Rusya Arasında Görünmez Bağlar: Boğazlar / MENSUR AKGÜN

45 Giriş

50 Eski Rejim

56 Lozan ve Boğazlar

60 Montrö Sözleşmesi

63 Sorunlar: 1936-1946

77 Yeniden Boğazlar

80 Sonuç

85 Rusya-Türkiye İlişkilerinde Boğazlar Sorunu / B.M. POTSHVERİYA

97 İKİNCİ BÖLÜM Türkiye ile Rusya'nın Kültür ve Eğitim Sorunları
99 Globalleşme Koşullarında Kültürün Rolü / S. N. Uturgauri
109 Osmanlı'da ve Rusya'da Aydınlar / Murat Belge
125 Türkiye Cumhuriyeti'nde Kültür ve Eğitim Sorunları Hakkında Sovyet ve Rus Türolojisi / Y. A. Li
135 1920-1939 Arasında Rus-Türk İlişkileri: Yeni Düşünce Açısından Bilimsel Yayınların Analizi / P. Moiseyev

145 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Günümüzde Türkiye ile Rusya Arasındaki Politik-Ekonomik İlişkiler
147 Batı ile İlişkilerin Gölgesinde Türkiye-Rusya İlişkileri / Gülten Kazgan
147 1990'larda Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkilerine Genel Bakış
149 Türkiye-Rusya İlişkilerinde Tarihsel Perspektif
153 1990'larda Küreselleşme Politikalarının Türkiye ve Rusya Ekonomileri Üzerindeki Benzer Etkileri
166 Olumsuz Etkilerden İşbirliğine
171 Türkiye'nin Batı Ülkeleri ile İlişkilerinin Geleceği ve Rusya ile İlişkilere Etkileri
177 Türkiye-Rusya İlişkilerinin Geleceğine İlişkin Senaryolar
183 Rusya ve Türkiye'nin Stratejik Güvenliğinin Sağlanmasında Enerji Hammaddeleri İhracat ve İthalatının Rolü / Natalya Y. Ulçenko
199 Avrasya Konseptleri Işığında Rusya-Türkiye İlişkileri Nikolay Kireyev
217 Türkiye ile Orta Asya'nın ve Kafkasya'nın Yeni Türki Devletleri Arasındaki Ekonomik İlişkilerin Durumu ve Perspektifleri / Y. İ. Urazova

231 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Türkiye ile Rusya Arasındaki Ekonomik İlişkilerin Alt Bölümleri
233 Yeni Dönem Türk-Rus İlişkileri (1994-2000): Ticaret ve Yatırım Trendleri / ELİF HATUN KILIÇBEYLİ
233 Giriş
235 1997 ve 1998 Yılları Rusya Ekonomisinde ve Siyasetinde Genel Durum
240 Dış Ticaret
243 Kriz Sonrası Rusya'daki Değişim ve Türk Sermayeli Rus Şirketleri
244 Türk-Rus İş İlişkileri Üzerine Bir Anket Çalışması
270 Sonuç
273 Türkiye ve Rusya Arasındaki İktisadi İlişkilerde Gönüllü Bir Kuruluş: Türk-Rus İş Konseyi / GÜL GÜNVER TURAN
273 Giriş
275 Devletin ve Özel Kuruluşların Türkiye-Rusya İlişkilerindeki Rolü
277 DEİK: Kuruluşu, Amaçları ve Yapısı
281 Türk-Rus İş Konseyi
293 Sonuç
297 Rusya-Türkiye İlişkilerinde Hazar Denizi Bölgesi Sorunu V. K. YEGOROV
309 Tataristan ve Türkiye Arasında Politik, Ticari-Ekonomik ve Kültürel İlişkilerin Gelişmesi (20. Yüzyılın 90'lı Yılları) B. M. YAGUDİN
327 Türkiye Cumhuriyeti ile Ticari-Ekonomik İşbirliğinin Gelişiminde Rusya Federasyonu İdari Birimlerinin Rolü: Kuzey Kafkasya Cumhuriyetleri Örneği / S. L. LOGUNOVA
341 Genel Dizin

Tablolar ve Grafikler

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Tablo 3.1 Türkiye ve Rusya'nın Büyüme ve Makro İstikrar Göstergeleri (1990-1999)

Tablo 3.2 Türkiye'nin İhracat ve İthalatında ve Müteahhitlik Hizmetlerinde Rusya'nın Payı (1990-1999)

Tablo 3.3 Türkiye Dış Ticaretinde KEİ Ülkelerinin Payı (1990-1998)

Tablo 3.4 Türkiye ile BDT'nin Türki Cumhuriyetleri Arasındaki Genel Mal Değişim Dinamiği

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Tablo 4.1 RF Tarafından Uygulanan Federal Bütçe'nin Aylara Göre Dağılımı (% Aylık GSYİH)

Tablo 4.2 Kasım 1999 Petrolde Ortalama Dünya Fiyatları

Tablo 4.3 Temel İhracat Sektörleri

Tablo 4.4 Sektörlere Göre Dağılım (Eylül 2000)

Tablo 4.5 İktisadi Nitelikli Anlaşma, Protokol ve Benzeri Uygulamalar

Tablo 4.6 Türk-Avrasya İş Konseyi (Kuruluş 1998)

Tablo 4.7 Türk-Rus İş Konseyi Faaliyet Listesi

Tablo 4.8 Türk-Rus İş Konseyi Ortak Toplantılar

Tablo 4.9 Bölgesel İş Komiteleri

Tablo 4.10 Türkiye Cumhuriyeti'ne İthalat (1997-2000)

Tablo 4.11 Ana Mal İhracat Kalemleri (2000)

Tablo 4.12 Türkiye'nin Kuzey Kafkasya Cumhuriyetleri'nden İthal Ettiği Bazı Ürün Çeşitlerine Göre Mal İlişkisinin Katsayısı

Grafik 4.1/A Şirket Kuruluşundaki Eleman Sayısı
Grafik 4.1/B Eleman Sayısı (Ağustos 2000)
Grafik 4.2 Şirketin Başka Bir Ülkede Şubesinin Varlığı
Grafik 4.3 Şirket Yapısı
Grafik 4.4/A Yönetici Aynı Zamanda Şirket Ortağı
Grafik 4.4/B Şirket Paylarının Dağılımı
Grafik 4.4/C Sektörel Dağılımda Aile Şirketlerinin Yeri
Grafik 4.5 Şirket Kuruluş Tarihi
Grafik 4.6 Yönetici Aynı Zamanda Şirket Ortağı
Grafik 4.7 Üretim-Maliyet-Satışta Baz Alınan Döviz Cinsi
Grafik 4.8 Sektörel Dağılım
Grafik 4.9/A Ciro Toplamı (1994)
Grafik 4.9/B Ciro Toplamı (1995)
Grafik 4.9/C Ciro Toplamı (1996)
Grafik 4.9/D Ciro Toplamı (1997)
Grafik 4.9/E Ciro Toplamı (1998)
Grafik 4.10/A Ciro Toplamı (1999)
Grafik 4.10/B Ciro Toplamı (2000)
Grafik 4.11 Rusya'daki Politik Değişimlerin Şirkete Etkisi
Grafik 4.12 Rusya'daki Gelişmeleri İzleme
Grafik 4.13 Rusya'da Çalışma Nedenleri
Grafik 4.14 Küreselleşmenin Şirkete Etkisi
Grafik 4.15/A Ciro Beklentisi
Grafik 4.15/B Satış Fiyatlarında Beklentiler
Grafik 4.15/C Ekipman Yatırımı
Grafik 4.15/D İstihdam Beklentisi
Grafik 4.16 Türkiye'nin AB ile Entegrasyonunun Şirkete Etkisi
Grafik 4.17 Türkiye'nin Avrasya Politikalarının Şirkete Etkisi
Grafik 4.18 Türkiye'nin Dış Politikasının Şirkete Etkisi
Grafik 4.19 Dış Ticaret İlişkileri

Kısaltmalar

AB	: Avrupa Birliği
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilâtı
AKKA	: Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
BOTAŞ	: Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi
DEİK	: Türk Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilâtı
DTT	: Dünya Ticaret Teşkilâtı
EBRD	: Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası
GSMH	: Gayrisafi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu
IMO	: Uluslararası Denizcilik Örgütü
İKV	: İktisadi Kalkınma Vakfı
KBC	: Kabardin-Balkar Cumhuriyeti
KÇC	: Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti
KEİ	: Karadeniz Ekonomik İşbirliği
KOBİ	: Küçük ve Orta Boy İşletmeler
KOSGEB	: Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
MSC	: Deniz Güvenliği Komitesi
NAV	: Seyir Güvenliği Alt Komitesi
NMD	: Ulusal Füze Savunma
OCIMF	: Petrol Şirketlerinin Uluslararası Denizcilik Formu
OECD	: İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
RF	: Rusya Federasyonu
RKPMK	: Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi

RTİB : Rus-Türk İşadamları Birliği
SAGP : Satın Alma Gücü Paritesi
SBKP : Sovyetler Birliği Komünist Partisi
STK : Sivil Toplum Kuruluşları
TASS : Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Haberler Ajansı
TİKA : Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
TİM : Türkiye İhracatçılar Meclisi
TİSK : Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
TMB : Türkiye Müteahhitler Birliği
TOBB : Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TOSYÖV : Türkiye Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler, Serbest Meslek Mensupları ve Yöneticiler Vakfı
TSS : Trafik Ayrım Şemaları
TÜSİAD : Türk Sanayici ve İşadamları Derneği
TZOB : Türkiye Ziraat Odaları Birliği
UNCTAD : Birleşmiş Milletler Kalkınma Konferansı
VTS : Gemi Trafik Hizmetleri
YASED : Yabancı Sermaye Derneği

Önsöz

Türkiye ile Rusya Federasyonu arasındaki politik, ekonomik ve kültürel ilişkiler SSCB'nin dağılmasını izleyerek çok hızlı bir artış gösterdi. Buna işadamları kadar akademik çevrenin konuya eğilmesi ve ilişkilerin niteliği ve seyri ile ilgili yayınlar eşlik etti. *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya: Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler* başlıklı bu kitap, söz konusu ilgi artışına koşut olarak ortaya çıktı. Bu kitabın kapağında gördüğünüz eski haritada Karadeniz, "Pontus Euxinus" olarak gösteriliyor. Bunun kelime anlamı "Konuksever Deniz". Karadeniz'in hırçınlığı, fırtınaları herhalde eski çağlarda da geçerliydi. Büyük bir olasılıkla, konuksever sıfatı, denizin çevresindeki topraklarda yaşayan insanların birbirlerine göstermeleri beklenen davranışı tanımlıyordu. Kapağa konuksever tanımlı Karadeniz'i almamız, 21. yüzyılda aynı davranışı bu denizi çevreleyen halklardan, devletlerden beklememizle ilgilidir. Bu kitap, bu beklentiyle hazırlandı.

Kitap, Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü ve İstanbul Bilgi Üniversitesi Toplum, Ekonomi, Siyaset Araştırma Merkezi'nin (TESAR) işbirliği ile Moskova'da Nisan 2001'de toplanan seminere, Türk ve Rus bilim adamlarının verdikleri tebliğlerden oluşmaktadır.

Bu ilk buluşmayı düzenlerken çok geniş kapsamda tuttuk; öyle ki konuları önce tarihsel bir perspektife oturtup, günümüzle bağlantılı sorunlara bu perspektifle bakmayı tercih ettik. Güncel sorunları daha derinliğine incelemeyi, Nisan 2002'deki İstanbul toplantısına bıraktık.

Kitap dört bölümden oluşmaktadır. *Birinci bölüm*, tarihte Osmanlı İmparatorluğu ile Rus Çarlığı arasındaki politik ve ekonomik ilişkileri, *ikinci bölüm* kültür sorunlarını ve kültürel ilişkileri inceleyen tebliğlere ayrılmıştır. *Üçüncü bölüm*, günümüzde Türkiye ile Rusya arasındaki politik ve ekonomik ilişkileri kapsayan tebliğlerden oluşmaktadır. *Dördüncü bölüm* ise ekonomik ilişkilerin alt bölümlerini ve sorun yaratan bölgesel konuları işlemektedir. Kitap, seminere katılan on yedi akademisyenin tebliğleri yanında, özel nedenlerle katılamayan ve makalesini veremeyen bir akademisyenin yerine, Prof. Dr. Murat Belge'nin aynı konuda vermeyi kabul ettiği makaleyi kapsamaktadır.

Kitabın çizdiği bu geniş çerçeve içinde derinliğine incelenmesi gerektiği ortaya çıkan konular, İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde Nisan 2002'de yapılan ikinci toplantıda ele alınmıştır. Bu bakımdan, *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya: Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler* başlıklı bu kitap, tamamı iki ciltten oluşacak bir çalışmanın giriş bölümünü oluşturmaktadır. Kitap, İstanbul Bilgi Üniversitesi tarafından Türkçe olarak, Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü tarafından Rusça olarak eşanlı yayımlanmaktadır. Kitaba katkı yapan bütün akademisyenlere burada teşekkür ederiz.

Ayrıca, Moskova'daki seminerin düzenlenmesine ve kitabın Rusça olarak basılmasına katkıları için Rusya Bilimler Akademisi'ne ve Türkiye Bölümü Başkanı Dr. Nataliya Ulçenko'ya; Türkçe tebliğlerin Rusça'ya, Rusça tebliğlerin Türkçe'ye tercüme işini yürüten ve bunun için gerekli finansmanı sağlayan Rus-Türk İşadamları Derneği'ne ve bu işleri gerçekleştiren Sayın Hakan Aksay'a; Moskova toplantısına katılmamızı sağlayan ve kitabı yayımlayan İstanbul Bilgi Üniversitesi Rektörlüğü'ne ve Yayınevi'ne, burada teşekkürlerimizi bildiririz.

PROF. DR. GÜLTEN KAZGAN (TESAR Müdürü)
DR. N. ULÇENKO (Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü)

Açılış Konuşması

Türklerin ve Rusların ortak tarihlerine baktığımız zaman, bunun büyük bir bölümünde rekabetçi ilişkilerin egemen olduğunu görmek pek zor değildir. Avrupa ve Asya kıtalarının birleştiği coğrafi alanın önce güney bölümünde bir Türk İmparatorluğu yükseldi. Diğer yönlere olduğu gibi kuzeye doğru da genişledi. Daha sonraki yüzyıllarda Avrasya'nın kuzeyinde bir Rus İmparatorluğu gelişti. O da güneye doğru genişleme istidadı gösterdi. Bu iki dev ülkenin arasında yer alan ve her birinin, kendisine ait olması gerektiğini düşündüğü coğrafi alanlar üzerindeki mücadele yüzyıllarca sürdü. Önce Türkler üstün konumdaydı. Sonra kâh Türklerin kâh Rusların askeri başarı sağladığı bir dönem geldi. Bunu Rusların üstün konuma geçtiği bir dönem izledi. Bu iki ülke birbiriyle mücadelelerinde başkalarını da yanlarına almaya çalıştılar. Türk-Rus mücadelesine katılan ülkeler, kendi çıkarlarının gereklerine uyarak bazen Rusların bazen de Türklerin dostu oldular. Hattâ bu iki büyük ülke ve millet birbiriyle mücadele edip, kendi kaynaklarını ve güçlerini tüketirken, onlar ilerleyerek ikisini de kendilerine tutsak edecek konuma geldiler. Böylece, Birinci Dünya Savaşı sonunda Türklerin ve Rusların İmparatorlukları tarih sahnesinden si-

lindi. Yerlerini başka siyasi düzenler aldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerine bir milli devlet olan Türkiye Cumhuriyeti yükseldi. Çarlık Rusyası da artık bitmiş, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği kurulmuştu.

Her iki milletin imparatorluğu sona erince, tarihlerinde belki de ilk defa, rekabetçi ilişkilerin yerini işbirliğine dönük ilişkiler aldı. Bu gelişmenin bir tesadüf olduğunu söyleyemeyiz. Her iki ülkenin imparatorlukları değişen zamanlara uyum sağlayamamış ve içten zayıflamıştı. Buna kuşku yok. Egemenlik alanlarındaki bazı halkların kendi bağımsız yönetimlerini arzuladıkları ve bunun için, geriye doğru bakıldığı zaman, anlayışla karşılanabilecek bir mücadele içinde olduklarını, amaçlarına ulaşmak için başka ülkelerle kader birliği yaptıklarını da burada hatırlamalıyız. Fakat, Türklerin ya da Rusların yönettikleri topraklara yerleşmeyi, oralarda egemenlik veya bu mümkün olmazsa güçlü bir nüfuz tesis etmeyi isteyen başka ülkeler de vardı. Sonuç malum. Birinci Dünya Savaşı ile birlikte iki ülkenin giriştiği büyük mücadele, sonunda ikisi için de büyük hezimetle bitti. Batı emperyalizminin hedefi olan ülkelerimiz, böylece ilk defa rekabet yerine işbirliğini temel almanın her ikisi için de büyük kazanımlar getireceğinin bilincine ulaştılar. Yeni ilişkiler düzeninin mimarı Vladimir Ilyich Lenin ve Mustafa Kemal Atatürk, aynı zamanda yeni devletlerin de kurucusu idiler. Dünyanın geçirdiği değişimleri iyi algılamışlar ve toplumlarının gerilemeye yüz tutmuş gelişme çizgilerini yeniden yükselme eksenine oturtmayı başarmışlardı. Farklı siyasal sistemleri tercih etmiş olmalarına rağmen, bunun dostane ilişkiler geliştirilmesine engel teşkil etmemesini sağlamışlardı.

Lenin ile Atatürk'ün başarılarının altında basit, fakat basit olduğu kadar da önemli ve vazgeçilmez ilkeler yatıyordu. Öncelikle, iki komşu birbirinin toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi şiar edinmişlerdi. İkincisi, birbirinin içişlerine karışmamaya özen gösteriyorlardı. Üçüncü olarak, uluslararası alanda anlaşmazlıkların güç kullanarak değil, müzakereler ve uzlaşmayı esas alan diğer yöntemlerle sonuca bağlanmasını tercih ediyorlardı. Kendi aralarında ise iletişimi daima

açık tutuyorlar, başkalarının aracılığına veya yardımına ihtiyaç duymaksızın, ikili ilişkilerini dostça yürütebiliyorlardı. Özellikle iktisadi alanda yapılan işbirliğinin olumlu sonuçlarını bugünün genç kuşakları yeterince hatırlamasa dahi, iki savaş arası dönemin tarihini bilenler çok iyi hatırlıyorlar.

Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler, yukarıda saydığım ilkeler gözetildiği sürece mükemmel bir gelişme göstermiş, bu ilkelerden uzaklaşıldıkça işbirliğinin yerini yeniden rekabetçi ilişkiler almıştır. İkinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasında Türk-Rus ilişkilerinin yeniden rekabetçi bir eksene oturmasının burada analizini yapacak değilim. Her iki toplumun da kendine göre farklı açıklamaları olabilir. Taraflardan her biri, kendini bazı açılardan haklı bulabilir. Fakat, geriye doğru bakıldığı zaman, rekabetçi ilişkiler, iki ülke arasında çok yararlı olması muhtemel işbirliğine bir engel oluşturmuş, taraflardan her biri kayba uğramıştır. İki kutuplu dünyanın sona ermesi, yeni Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilişkilerini yeniden iki savaş arası dönemde yürürlükte olan ilkelere göre düzenlemesi fırsatını da beraberinde getirmiş bulunuyor. Bu fırsatı kullanmak, ilişkileri yeni bir zemine oturtmak gerekiyor. Sanıyorum, aynı ilkelerin salt Türk-Rus ilişkilerinde değil, eski Sovyetler Birliği içinde yer almakla birlikte artık bağımsızlığını kazanmış olan ülkelerle olan gerek Rus gerek Türk ilişkilerinde de geçerli olduğunun benimsenmesi, iki ülkenin yakınlaşmasını, dostluğunu ve işbirliğini perçinleyecektir. Memnuniyetle ifade etmek isterim ki, son yıllarda Türk-Rus ilişkileri giderek işbirliğini önplana çıkaran bir yola girmiştir.

Bu iki ülkenin yakın işbirliği yapmasının tarihi bir zorunluluk olduğunu düşünüyorum. Toprakları hem Avrupa'da hem Asya'da yer alan, gerek nüfus gerek kültür olarak Avrupa ve Asya'yı birleştiren iki ülkede yaşıyoruz. İkimizin tarihinde de yenileşme hareketleri Batı Avrupa karşısında askeri yenilgiyi durdurmak üzere başlamış ve başarılı olmuştur. Her ikimiz de Asya ve Avrupa kültürünün karışımı kültürel kökenleri temsil ediyoruz. Her ne kadar Huntington bizleri iki kültür arasında tercih yapmakta zorlanan, bölünmüş toplumlar arasında gö-

rüyorsa da, karmaşık kültürel geleneklerin bizi zayıflatmadığını, bizi daha zengin ve daha güçlü yaptığını biliyoruz. Kimlikten yana bizlerin herhangi bir sıkıntısı olduğunu zannetmiyorum. Buna karşılık, Batı Avrupa'nın kendi kimliğini daha geniş bir temele oturtma çabalarında iki Avrasya toplumunu sınır gibi gördüğünü, kimliğini kendisine en fazla benzeyen bu iki toplum karşıtlığı üzerine oturtmaya gayret ettiğini görüyor, hissediyorum. Bu tutumun ne kadar devam edeceğini, nasıl bir gelişme göstereceğini kestirmek kolay gözükmüyor.

Belki de, Batı Avrupa merkezli bir birleşme hareketinin bünyesel sorunları üzerinde fazla kafa yormamak, kapsamlı bir Avrasya işbirliğini düşlemek, tasarlamak lazım. Bu işbirliğinin itici gücü ancak Türkiye ve Rusya'nın el ele vermesiyle sağlanabilir. Kafkaslar ve Orta Asya, böyle bir işbirliğinin tabii ortakları olacaklardır. Sözü edilen işbirliğinin gelişmesinin önkoşulu, iki ülkenin arasındaki karşılıklı güvenin pekiştirilmesidir. Bunun gerçekleştirilmesi için uğraş verilmesi gerekiyor. Tarihin ağırlığı, tarafların birbirine güven duymasını kolaylaştırmıyor. Türk insanları, Rusya'yı, Türk toprakları aleyhine genişlemek isteyen, sıcak denizlere inmekten vazgeçemeyen bir ülke olarak görmeye alışmıştır. Sovyetler Birliği döneminde buna bir de ideolojik nitelikte bir saldırının eklendiği düşünüldü. Bugün Rusya'da yeni bir Sovyet İmparatorluğu'nun kurulmasını savunan akımlar olduğunu biliyoruz. Her ne kadar bu akımlar Rus politikasını belirleyici bir konumda bulunmasalar da, Türkler arasında varlıklarının bile belli bir çekingenlik yarattığını görmezlikten gelemeyiz.

Rus dostlarımızın, Türkiye'ye ilişkin tereddütlerini benden daha iyi ifade edeceklerinden eminim. Ancak, tarih aynasına bakan bir Rus dostumun, benim bir Türk olarak yaptığım Ruslarla ilgili gözlemleri tersine çevirebileceğini tahmin edebilirim. Başka bir ifade ile, Rusya'da da, Türklerin Rusya'ya ya da Rusya'nın kendisine ait olduğunu düşündüğü bölgelere dönük emelleri olduğunu, bunu gerçekleştirmek için büyük ülkelerle yakın ilişkiler kurduğunu ileri süren gözlemcilerin varlığı konusunda kuşkum yok. Bu kişileri inandırıcı bulan, sayılarını bilemediğim Rus insanını içine alan bir kamuoyu da mutlaka mevcuttur.

Karşılıklı güven tesisinin birtakım zorlukları içermesi, bunun gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bir hedef olduğunu göstermiyor; sadece daha yoğun bir gayret göstermemiz gerektiğini bize hatırlatıyor. Bilindiği gibi, toplumlarının yakınlaşması, birbirini daha yakından tanıması, karşılıklı güvenin tesisi kapsamlı, çok boyutlu ve karmaşık bir süreçtir. Toplumun çeşitli kesimleri arasında bağlar kurulmasını ve iletişimi gerektirir. Bunlar arasında akademik kurumlar arasındaki bağların teşkili, iletişimin artması ve ortak faaliyetlerin gerçekleştirilmesi, diğer alanlarla karşılaştırıldığı zaman hemen temayüz eder, çünkü akademik kurumlar arasında ilişki kurmak ve geliştirmek "eşyanın tabiatı" mahiyetinde olup, nispeten kolaydır. Akademik kurumların görevleri arasında bilgi ve düşünce üretmek önplanda geldiğinden, bunlar diğer alanlardaki ilişkilerin gelişmesinin de bir tür temelini oluştururlar.

İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin iki ülke arasında akademik işbirliğini geliştirme yönündeki arzusunu bu çerçevede görmek ve anlamlandırmak gerekiyor. Bu toplantıya kalabalık ve nitelikli bir ekiple katılmamız, onları yine İstanbul'da görme isteğimiz, Türk-Rus ilişkilerinin gelişmesine verdiğimiz önemin ve yapmak istediğimiz katkının kanıtlarıdır. Ortak çabalarımızın artmasını istiyor, bu toplantının gerçekleştirilmesi için başta Sayın Dr. Natalia Ulçenko ve İstanbul Bilgi Üniversitesi Araştırma Merkezi TESAR Müdürü Prof. Dr. Gülten Kazgan olmak üzere, tüm emeği geçenlere teşekkür ediyor, hepinizi saygıyla selamlıyorum.

PROF. DR. İLTER TURAN
İstanbul Bilgi Üniversitesi Rektörü

BİRİNCİ BÖLÜM

Geçmişte Türkiye ile Rusya Arasındaki Politik, Kültürel ve Ekonomik İlişkiler

18. Yüzyıldan Günümüze Rusya ve Türkiye İlişkileri

Mihail Meyer*

Ne zaman Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin bugünkü durumundan ya da ilişkilerin 21. yüzyıldaki yakın perspektiflerinden söz açılsa, uzmanlar aralarında önceden sözbirliği etmişcesine iki noktaya dikkat çekiyorlar: *Birincisi*, her iki ülkenin tarihsel kaderlerinin birlikteliği ve benzerliği, buna bağlı olarak ortak çıkarların mevcudiyeti, *ikincisi* ise karşılıklı güvensizlik temelinde oluşmuş ve her iki toplumda da iyi komşuluk kurma olanaklarını sınırlayan köklü klişelerin muhafaza edilmesi.

Önce tarihsel yakınlık ve benzerliklere bir göz atalım. Dikkatimizi Moskova Devleti ile Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık aynı dönemde (15. yüzyılın ikinci yarısı - 16. yüzyılın başı) kurulduğuna ve hemen hemen aynı yıllarda da bir imparatorluk olarak varlıklarının son bulmuş (Birinci Dünya Savaşı sonucunda) olmasına yöneltelim. Pek çokları tarafından kabul edildiği gibi, dışarıdan bakıldığında her ikisinin de birbirlerine taban tabana zıt oldukları düşünülse bile, somut olarak pek çok ortak noktaları mevcuttu. Her iki devlet de (Dünya İmparatorluk-

---

(*) Prof. Dr., Rusya Bilimler Akademisi Afrika-Asya Araştırmaları Enstitüsü Rektörü.

ları, L. Vallerstein'in tanımı) hem Avrupa'nın hem de Doğu'nun kültürel ve politik geleneklerini almış Avrupalı devletler olarak kurulmuşlardır. Genel olarak Batı'ya, Güney-Doğu ve Orta Avrupa'nın Hıristiyan yönetimlerine yönelik fetih politikaları Osmanlı İmparatorluğu kurucularına başarı sağlarken, Rusya İmparatorluğu'nun oluşumu da Doğu'ya, Altın Ordu Devleti'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan Hanlıkların topraklarına yönelik yayılmacılık sayesinde gerçekleşmiştir.

Her iki devlet de, sadece politik değil, manevi üstünlük iddiasında da olmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu Memluk Mısır'ını ve Safevi İran'ı yendikten sonra Hıristiyan Batı'ya karşı duran Müslüman Doğu'nun tartışılmaz lideri konumuna gelmiştir. Moskova'nın gücünün ve prestijinin artması sonucu Rus ideologlar ise, Rusya'nın Ortodoks âleminin temel dayanağı olduğu yolunda bir dünya konsepti oluşturma yönünde aktifleşmişlerdir.

Sosyo ekonomik gelişmişlik seviyesi, etnik-dini aidiyet ve tarihsel deneyim bakımından birbirinden çok farklı halkların ve kavimlerin tek bir politik yapı çerçevesinde birleşmiş olmalarını da, her iki imparatorluğun ayırt edici özelliklerine ekleyebiliriz. Her iki devletin de iç yapılanması despotizm ve bununla birlikte belli bir merkezi ve kimi topraklar üzerinde çeşitli düzeylerde yerel idareyi öngören hiyerarşi prensipleri temelinde oluşmuştur. Karmaşık bir sosyo-politik organizma olan devlet erki, bu düzen sayesinde devlet fonksiyonlarını tek bir vücut olarak gerçekleştirme imkânı bulmuştur.

Büyük insani ve maddi kaynaklara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya, hemen hemen tümüyle dış dünyadan bağımsız olarak var olmaya muktedir, kendi kendine yeten iki oluşum olarak ortaya çıktılar. Bu nedenle her iki devletin yöneticileri de uzun yıllar boyunca devletin daha da genişletilebilmesi değil, bütünlüğünün korunabilmesi için uğraşmışlardır. Ancak, çoğu zaman, savunma fonksiyonu cevabi yayılmacılık biçimine dönüşebilmiştir. Temelinde Karadeniz, Kırım, Kafkasya ve Tuna beyliklerinden oluşan sınır alanları üzerinde kontrolü ele geçirmenin yattığı 18.-19. yüzyıllardaki bir dizi Rus-Türk savaşı bunu göstermektedir.

Şüphesiz belirtilen bu benzerlik, özel bir yakınlığa ve sıkı bir işbirliğine yol açmamıştır. Bu benzerlik bir tarafın şu ya da bu hareketine karşı diğer tarafın takınacağı tutumun anlaşılmasına ve hattâ öngörülebilmesine yardımcı olmuştur. İki devleti birbirinden ayıran topraklar daraldıkça ve sınırlar tehlikeli bir yakınlığa geldikçe cevabi reaksiyon çok daha sertleşmiştir. Hattâ sınır anlaşmazlıklarının henüz fazla olmadığı 16. yüzyılda bile barışçıl münasebetlerin istikrarı arkasında oldukça ciddi bir gerginliğin filizlendiğini görmek zor olmaz. Dini çevrelerin konumlarını güçlendirmeleri bu durumun oluşmasına büyük etkide bulunmuştur. Bu nedenle bir halkın diğer halkı dini dogmalar ve önyargılar temelinde değerlendirmesi daha fazla yaygınlık kazanmıştır.

İki dünya imparatorluğunun 18.-19. yüzyıllarda yaşadığı süreçler, tarihi kaderlerindeki benzerliği bir kez daha gözler önüne serer. Rusya'nın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun adım adım Dünya Kapitalist Sistemi'ne (DKS) dahil olmasından bahsediyoruz. Batı devletleri yeni dünya iktisadi sisteminin merkezi oldular. Geri kalan diğer devletlerin, bu arada Rusya ve sultanlık Türkiye'sinin kaderine de taşralı olmak düştü. Kapitalizm öncesi toplumların yeni sistem tarafından yutulmasının önemli bir sonucu olarak, DKS'nin taşrası haline gelen ülkelerin tarihsel evrim doğrultuları değişmiştir. Söz konusu durum bu ülkelerin "taşra" kapitalizmi yolunda ilerlemelerine ve Batı (teknojenik) medeniyetine adım adım katılmalarına yansımıştır.

Rus ve Osmanlı yöneticileri DKS'ye katılma süreçlerine prensip olarak benzer tepki göstermişlerdir. Ülkelerinin DKS içindeki statüsünü değiştirmek amacıyla toplumun Batı tarzında modernize edilmesine çalışmışlardır. Bu ve diğer durumlarda farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır.

I. Petro'nun ve haleflerinin reform gayretleri Rusya'yı diğer büyük devletler arasına sokmuş, ancak ekonomik olarak Rusya, yarı taşralı kalmıştır. Rusya deneyiminin, onu tekrarlamaya çalışan Osmanlı yöneticileri üzerinde büyük etkileri olmuştur. 1718 yılına rastlayan Türk ordusundaki ilk reform projelerinde önerilen yeniliklere başarılı bir örnek olarak, Petro'nun Rus ordusunun yeniden düzenlenmesinde

Avrupa'daki kazanımları kullanması gösterilmektedir. Ancak ilk projelerle ilk adımların atılmasının arasından hemen hemen tam bir yüzyıl geçmiştir. Sultanlık Türkiye'sindeki daha sonraki dönüşümler de oldukça yavaş ve aralarla gerçekleştirilmişlerdir. Her şeye rağmen Rusya'da olduğu gibi, Osmanlı politik elitinin modernleşme çabaları da toplumun gelişmesine yardımcı olmuş, iktisadi yaşamda değişim tempolarını hızlandırmış, yeni sosyal güçlerin olgunlaşmasını ve yeni düşüncelerin yayılmasını sağlamıştır.

Maddi yaşam koşullarında meydana gelen ani değişimlerin manevi yaşam üzerinde büyük etkileri olmuştur. Amerikalı araştırmacı K. Findley, 19. yüzyılda Osmanlı toplumunda ortaya çıkan yeni fikirleri karakterize ederken başlangıçta bu fikirlerin "kısmen imparatorluk sisteminin ve ihtiyaçlarının yeni tarzda kavranmasında, kısmen de dış dünyanın hem cezbedici hem de tehdit edici çizgilerinin giderek bilincine varılmasında" ortaya çıktığını belirtmektedir. Rus aydın çevrelerindeki Batıcılarla Slavyanofiller arasındaki mücadele, Findley'in vardığı sonucun zamanın Rusya'sındaki toplumsal düşüncenin durumuna tümüyle uygun düştüğünü göstermektedir.

Batılılaşan üst tabaka ile geleneksel norm ve ideallerle sıkı sıkıya bağlı alt tabaka arasında büyüyen kopukluk sorununun çözümü için gerilimli arayış ile her iki imparatorluktaki halkların ulusal özbilinçlerinin oluşma süreci birbirine paralel yürümüştür. Koşullar ne kadar farklı olursa olsun, her iki imparatorlukta da, belirtilen süreçlerin ideolojik açıdan değerlendirişi arasında belirsizlikler olduğu şüphesizdir. İlk durumda toplumun tepkisi aydınlanma hareketinin gelişmesinde ifadesini bulmuştur. Bu gelişme Karadeniz'in kuzeyinde 18. yüzyılın ikinci yarısında gözlemlenirken, Karadeniz'in güneyinde hemen hemen bir yüzyıl sonra gerçekleşmiştir. Hem Rusya'da hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda aydın elitin, eğitimin ve öğretimin yeni biçimlerinin uygulanması, öğrencilerin Batı bilim ve kültürünün en son erişimlerini öğrenmeleri yoluyla, toplumun temelini oluşturan kesimle ilişkilerini geliştirme gayreti içinde olduğu gözlemlenmektedir.

İkinci soruna gelince; hem Rus hem de Osmanlı toplumunda,

ilk başlarda, değişik halkların temsilcilerinin kendi dilini geliştirme, öz tarihini öğrenme ve yeniden yapılandırma, ulusal kültürün gelişmesi için gerekli koşulların sağlanması dileği olarak ifade edilen milliyetçilik fikirlerinin ortaya çıkışı ile aydınlatmacıların gayretleri arasında bir bağlantı olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Yeni koşullarda ortaya çıkan gelişme yollarının benzerliği, özellikle karşılıklı diplomatik temsilciliklerin açılması ve gizli ve açık ajanlık faaliyetleri olarak kendini gösteren karşılıklı ilişkilerin güçlendirilmesine yardımcı olmuş, bu ise, tarafların birbirlerinin durumu hakkında düzenli bilgilenmesini sağlamıştır. Rusya'da bu türden bilgiler, henüz daha I. Petro zamanında gazete ve dergilerde yayımlanan yazılar ve basılan çok sayıdaki orijinal ve tercüme kitap sayesinde oldukça geniş bir halk kitlesine ulaşır olmuştur. Yaklaşık yüzyıl sonra, II. Mahmut'un gerçekleştirdiği reformların sonucunda Osmanlı halkı da Rusya hakkında benzeri bilgileri elde eder hale gelmiştir.

Ticaretin genişlemesine, gezginlerin ve hacıların sayılarının çoğalmasına bağlı olarak artan resmi olmayan ilişkiler daha fazla öneme sahiptiler. Çeşitli grupların Osmanlı İmparatorluğu'ndan Rusya'ya (Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler) ve Rusya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na (Kırım Tatarları, Abazalar, Çeçenler vs.) göç etmeleri dolayısıyla ortaya çıkan akrabalık ilişkilerinin rolü önemli ölçüde artmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında gelişmeye başlayan Rus şarkiyatının ana yönelimlerinden biri Türk dili, kültürü ve Türklerin tarihi alanındaki bilimsel araştırmalar olmuştur. 18.-19. yüzyıllar boyunca Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan insanların arasındaki ilişkilerin giderek görece bağımsız bir nitelik kazandığı ve sonuçta devletlerarası ilişkilerin karakterinden ve doğrultusundan tümüyle bağımsız hale gelmiş oldukları görülmektedir.

Resmi ve gayri resmi ilişkilerin yoğun bir şekilde gelişmesi daha objektif bir yaklaşımı ve daha ölçülü bir politikayı zorunlu kılması gerekirken, bu iki yüzyıl boyunca Rus-Türk ilişkilerinin gelişimi oldukça dramatik ve çelişkili olmuştur. Bu dönemde askeri çatışmalar (iki yüzyılda sekiz savaş) sıklaşmıştır. Bu durum her iki tarafın da açık sa-

vaşa hazır olduklarına tanıklık etmektedir. Hemen hemen her yeni neslin bir sonraki çatışmaya katıldığı koşullarda, Rus ve Türklerin bilinçlerinde diğer taraf hakkında "ezeli can düşmanı" imajının yerleşmesi için geniş olanaklar ortaya çıkmıştır.

Düşmanlığın temelinde sadece toprak talepleri değil, tarafların Ortodoks Hıristiyanlığında veya İslâm dünyasında kendi öncü rollerini ispatlama arzusu da yatmaktaydı. Bununla birlikte, reformların yeterince gerçekleştirilmemesi yüzünden iç politik durumun kötüleşmesi her iki imparatorluğun yöneticilerini dış düşman aramaya yöneltmiştir. Dış düşmanla yapılacak savaşın halkın hoşnutsuzluğunu giderebileceği düşünülmüştür.

Ulusal ruhun uyanmasında düşman imajının ne kadar önemli olduğunu, Türki halklar arasında milliyetçilik fikrini yansıtan Türkçülük konseptinin evriminde görebiliriz. Türkçülüğün ilkeleri, Rusya'nın Türki aydınları ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk edebiyatçıları ve siyaset adamları arasında hemen hemen aynı zamanda (19.-20. yüzyıllarda) yayılmaya başlamıştır. Rusya'da Türkçülüğün ilk propagandistlerinden biri, Tatar gazeteciliğinin "babası", aydınlanmacı ve ilköğretim reformcusu İsmail Gasprinski (1851-1914) olmuştur. Bir taraftan Çarlık erki altında bulunan Türki halklarının dayanışması ve yakınlaşmasından yana tavır alırken, diğer yandan da halklar arasında uzlaşma ve bu halkların Rusya'yla olan tarihsel ilişkilerini güçlendirilmesini savunan Gasprinski'nin *Tercüman* gazetesindeki yazıları geniş ilgi görmüştür.

İ. Gasprinski'nin sultanlık Türkiye'sindeki pek çok Türkçülük ideoloğu üzerindeki etkisi tartışılmazdır. Bunların arasında pek çoğu Rusya kökenli ve manen Rusya'ya yakın kişiler; Simbirskli Y. Akçurin (Türkiye'de Yusuf Akçuraoğlu olarak bilinir), Bakülü Ahmet Agayev (Ağaoğlu), Kafkasya doğumlu Dağıstanlı Mehmet Murat Bey ve diğerleri yer almıştır. Türklerin ulusal bilincinin gelişmesiyle birlikte Türkçülük ideolojisinin yandaşları arasında önemli farklılaşmalar olmuştur. Bir kısmı (Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal'in de aralarında bulunduğu) ulusal bir devletin kurulmasından yana ol-

muşlar, diğer kısmı ise bütün Türki halklarının Türk sultanlarının önderliğindeki bir "Türk dünyası" çerçevesinde birleşmesini savunmuşlardır. Pantürkizm fikirlerinin kabul görmesi, 19. yüzyılın ikinci yarısında uluslararası arenada Rusya'nın etkisinin azalmasından çok rahatsız olan Rus Panslavistlerin güçlenmesine karşı kendine özgü bir cevap olarak kabul edilebilir. II. Nikolay'ın 1896'da iktidara gelmesini fırsat bilen Panslavistler, 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra tamamıyla bir kenara bırakılan Türkiye'nin bölünmesi ve boğazların zapt edilmesi planını yeniden gündeme getirmeyi başarmışlardır.

Diğer taraftan Çargrad'ın (İstanbul) kapılarına Rus mührünün vurulması fikrinin açıkça ve yoğun bir şekilde propaganda edilmesi, diğer taraftan ise Osmanlı İmparatorluğu'nu "Rusya'nın uydusu" yapmaya çalışan Moskova'daki düşmanı hedef gösteren anti-Rus kampanya, birbiriyle çarpışan iki devletin halklarında karşılıklı yabancılaşma, güvensizlik ve düşmanlık duygularını kaçınılmaz olarak körüklemiştir. Bu olumsuz duygu ve yargılar, Türk politik liderlerinin Rusya'nın baş düşmanı olan Kayser Almanyası'yla ittifak yapmayı tercih ettikleri 1914-1918 yılları arasındaki Birinci Dünya Savaşı sırasında daha da güçlenmişlerdir.

Savaş yıllarındaki olaylar, her iki dünya imparatorluğunun hemen hemen aynı zamanlarda çöküşüne ve onların yıkıntılarının üzerine iki devletin -Sovyet Rusya'nın ve Türkiye Cumhuriyeti'nin- kuruluşuna neden olmuşlardır. Böylece Rus-Türk ilişkilerinde yeni bir dönüm noktası için, düşmanlıktan işbirliğine dönüşüm için koşullar ortaya çıkmıştır. Ancak bu olanağın hayata geçirilmesi çok zor olmuştur. Son 70 yılda Türk-Rus ilişkilerinde yakınlaşma ve canlanma dönemi yaşanmıştır. Bu iki dönem, uzun yıllar süren "soğuk savaş" ile bölünmüştür.

Dostça ilişkilerin ilk dönemi, 20'li yılların başında Sovyet Rusya'yla Kemalist Türkiye'nin karşılıklı olarak birbirlerini tanımalarıyla başlayıp, Mustafa Kemal Atatürk'ün 1938'te ölümüne kadar devam eden dönemdir. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetiyle Kremlin yönetiminin yakınlaşması Antant devletlerinin diktasına karşı durma temelinde başlamış, daha sonraları ise her iki ülkenin de egemenlikle-

rine kavuşma ve 'taşralılık' bağımlılığından kurtulabilmek amacıyla hızla kalkınma yolundaki ortak çanlarıyla devam etmiştir. Tümüyle yeni bir politik sistem yaratma konusu, Rusya ve Türkiye liderlerinin önünde duran zor bir görevdi. Atatürk ve Lenin tek partili rejime dayanan, prensip olarak benzer bir yapı seçtiler. Bu yapının uygulanması parti yönetimiyle devlet yönetiminin içiçe geçmesine yol açtı. Bunun sonucunda, yönetici kesimler, alınan kararların etkili bir biçimde yaşama geçirilmesini sağlayan güvenilir bir mekanizmaya kavuştular.

Sovyet ve Kemalist yöneticiler için otoriter rejim, toplum yaşamında belirleyici bir rol oynayan ve halk katmanlarının gücünü ortak amaca ulaşmaya yöneltebilecek güçlü bir devlet iktidarı yoluyla bağımsızlığın güçlendirileceğine olan inançlarını yansıtıyordu. Ancak araçların seçimindeki benzerlik, ideallerin birliği anlamına gelmiyordu.

Batı medeniyetinin norm ve değerlerini kabul eden Atatürk ve yandaşları, Bolşeviklerin dünya sistemi kurulması konusundaki planlarını kesinlikle desteklemediler. Bu yüzden devlet düzeyindeki düzenli temaslar, kültür ve spor temsilcilerinin karşılaşmaları her iki ülkenin gayri resmi düzeyde geniş ilişkiler için olanaklar sağlama konusundaki isteksizliğini gizleyemedi. Doğal olarak her iki toplumda da karşılıklı şüphecilik ve anlayışsızlık temeline dayanan stereotipler muhafaza edildi.

Geçmiş yüzyıllardan kalma bu miras, Birinci Dünya Savaşı yıllarında (1939-1945) ve özellikle de savaş sonrası Rus-Türk ilişkilerinin soğuduğu dönemde geniş olarak kullanılmıştır. Bu dönemde Türk yöneticileri, hızlı bir modernizasyonun, içine kapalı bir ekonomik yapıda gerçekleştirilmesi üzerine yaptıkları hesapların doğru çıkmadığı konusunda kesin bir hükme varmışlardı. Ülkenin kalkınma konseptinin yeniden gözden geçirilmesi, Sovyet deneyiminden vazgeçme ve ABD'yle işbirliğine yönelme anlamına gelmekteydi. Savaş yıllarında Ankara'nın tarafsız kalmasından ve özellikle Türkiye'nin 1952'de NATO'ya girmesinden hoşnut olmayan Moskova'yla politik ilişkilerin kötüleşmesi de buna yardımcı olmuştur.

60'ların ortalarına kadar devam eden askeri ve ideolojik karşıt-

lıklar, devletlerarası, ticari, kültürel ve diğer alanlardaki ilişkiler hacminin önemli ölçüde daralmasına neden olmuştur. Bu durum ise, karşılıklı doğrudan ve dolaylı askeri harcamaları önemli ölçüde artırarak, ekonomik kalkınma perspektiflerini ve iki ülke halkının yaşam şartlarının iyileştirilmesi olanağını sınırlamıştır.

Daha sonraları politik ve ekonomik ilişkilerin giderek normalleşmesi süreci, her iki devlet liderinin, iyi komşuluk ve işbirliğini öngören ulusal çıkarları hesaba katarak dış politikanın katı bir biçimde ideolojize edilmesinden vazgeçmek gerektiğini anlamasından kaynaklanmıştır. Rus-Türk ilişkilerinin 60-70'lerde iyileşmesi, ilişkilerin karşılıklı anlayışa ve güvene dönüşmesini hemen sağlayamamıştır. Bunun gerçekleşememesinde iç politik zorluklar ve uluslararası arenada ABD ile SSCB arasında devam eden rekabet oldukça önemli rol oynamıştır. Ancak SSCB'de politik ve ekonomik sistemin yeniden yapılanmaya (perestroyka) başlamasıyla birlikte, iki ülkenin istikrarlı bir biçimde yakınlaşabilmesi için daha sağlam temeller oluşmuştur. Bu temel, toplumsal yaşamda otoriter ve totaliter eğilimlerin sınırlandırılmasını sağlayabilecek daha demokratik bir politika modelinin aranması, maddi-teknik ilerlemenin hızlandırılması ve devletin ekonomideki kapsamlı kontrolünden vazgeçilerek özel girişimin aktifleştirilmesi için koşulların sağlanmasına dayanmaktadır.

Kalkınma modellerinin benzerliği gayri resmi temasların genişlemesi için fırsatlar da yaratmaktadır. Bu ilişkiler ne kadar geniş kapsamlı gelişirse, eskiden kalma karşılıklı güvensizlik ve kuşku stereotipleri de o kadar çabuk yok olacaklardır. Ancak iki ülkenin şimdiki yakınlaşmasını durdurabilecek diğer faktörleri de hesaba katmak gerekmektedir. Her şeyden önce jeopolitik tespitlerdeki önemli ayrılıkları belirtmek lazımdır.

90'larda orta düzeyde gelişmiş kapitalist ülkeler kategorisine giren modern Türkiye, dünya arenasındaki politik konumunu genişletmek istemektedir. Türkiye'nin AB'ye tam üye olma girişimleri, 50-60'larda Ortadoğu'da kaybettiği konumları geri kazanma gayretleri, Türki nüfusun ağırlıkta olduğu (Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenis-

tan, Tataristan, Başkırdistan, Yakutistan) BDT ve Rusya'daki cumhuriyetlerle ekonomik ve politik ilişkileri geliştirerek Türk dünyasında liderliğini kanıtlamaya yönelik aktif adımları bunun birer kanıtıdır.

Bu arada SSCB'nin dağılmasından sonra zor durumda kalan Rusya ise büyük devlet rolünden vazgeçmemekte ve son yıllarda buna uygun adımlar atmaktadır. Dış politika çizgisinin realize edilmesinde gösterilen gayretlerin sürekli değiştirilmesine rağmen, hükümetin girişimlerinin öncelikle Rusya'nın etki alanının Avrupa'da, Doğu'da ve Orta Asya'da yeniden kurulmasına yönelik olduğunu kabul etmemek imkânsızdır.

Türkiye ve Rusya'nın uluslararası arenada birbiriyle kesişen yönde faaliyet yürütmeleri işbirliği için temel yaratırken, diğer yandan ihtilaf kaynağı oluşturmaktadır. Karşılıklı yarar getirebilecek ortak etkinlikler için belirli olanakların karşı tarafın koşullarında var olduğu görülebilirse işbirliği mümkündür. Eğer karşı taraf, komşusunun faaliyetlerini kendi jeopolitik hedefleri önündeki bir engel olarak görürse, "soğuk savaş" dönemine geri dönüş ihtimali oldukça büyür.

İşbirliği alternatifinin gerçekliği, diyalog ve barış içinde birarada var olma prensibine olan bağlılıkla, etnik ve dini çatışmaların tehlikeli sonuçlar doğurmasından duyulan ortak endişeyle, laik devletin ve laik yasaların korunmasının gerekliliğine olan ortak inançla da belirlenmektedir. Tarafların hem Hıristiyan, hem Müslüman medeniyetlerinin kazanımlarını kabul etmeye, ancak dini-politik ekstremizme karşı çıkmaya hazır olmaları da çok önemlidir.

Ortak teşebbüsler iki ülkenin çok değişik alanlarda işbirliğinin genişlemesi sonucunu doğurabilir. Müşterek faaliyetlerin istikrara kavuşturucu etkileri ve ayrıca hoşgörü atmosferinin yerleşmesi ve kriz bölgelerinde görüşmelerin başlaması için şartların oluşturulması daha da önemlidir. Moskova ve Ankara'nın benzeri deneyimleri olmuştur: 20'lerin sonunda Afganistan'la İran arasındaki sınır anlaşmazlığı Moskova ve Ankara'nın gayretleriyle açık bir askeri müdahaleye dönüşmeden önlenmiştir. Bu türden çabalar bugün uluslararası arenada her iki ülkenin politik otoritesini artıracaktır.

İkinci alternatifin gerçekleşmesi de ihtimal dahilindedir. İki ülke arasındaki ilişkilerin sertleşmesi için yeterince neden bulunmaktadır. Büyük tonajlı Rus petrol gemilerinin Boğazlar'dan geçiş sorununun kısa zamanda çözümü mümkün gözükmemektedir. Bu sorun Boğazlar'ın statüsü konusunda hararetli tartışmalara yol açabilecek ve bu sorunun Çarlık hükümeti tarafından çözümlenmesi denemelerini ve Stalin'in 1946-1947 yıllarındaki benzer niyetlerini hatırlara getirebilecektir. Ankara'nın Bosna krizinde Müslümanlara verdiği açık destek, Çeçenistan ve Azerbaycan'daki anti-Rus kesimlere beslediği sempati, öte yandan Moskova hükümetinin Kürt sorunu konusuna yaklaşımındaki belirsizliği de eski "can düşmanı" klişesinin canlanmasını sağlayabilir. "Güneye sıçrama" niyetlerinin gerçekleştirilmesi, imparatorluk hayallerinin canlandırılması, Volga'dan Çin ve Kore sınırlarına kadar uzanan tek bir Turan Devleti'nin kurulmasını hedefleyen pantürkist niyetlerin yenilenmesi, birbirine karşıt iki dünya ve askeri-politik rekabet koşullarına geri dönülebilmesi için gerekli olan anlaşmazlık konularının kışkırtılmasıdır. Aslında, imparatorluk hayalleri ve silahlanma yarışı temeline oturan doktrinlere geri dönülmesi perspektifi, günümüzde çok az insanı coşturmaktadır. Ancak işbirliği seçeneğinin gerçekleşmesi yolunda da pek çok engel bulunmaktadır.

Bunlar birçok bakımdan iki ülkenin içinde bulunduğu ekonomik zorluklarla bağlıdır. Rusya bir türlü iktisadi krizden sıyrılamamaktadır. Bilindiği gibi bu kriz sanayi üretiminin azalması, tarımdaki düşük göstergeler ve halkın çoğunluğunun yaşam seviyesinin düşmesi şeklinde kendini göstermektedir. Türkiye 1995'e doğru sanayide durgunluktan kurtulmuştur, ancak finansal bakımdan çok zor durumdadır. Tansu Çiller hükümetinin zarar içindeki bazı devlet işletmelerini özelleştirmesi Hazine'ye beklenen girdileri sağlayamamıştır. Türk lirasının satın alma gücü hızla düşmektedir, yabancı borç hacmi Rusya'nın benzer göstergelerinin çok az gerisindedir. Ülkede işsizlik oranı eskisi gibi çok yüksektir, işçi ve memurların zam amacıyla yaptıkları uzun süreli ve yığınsal gösteriler emekçilerin gerçek gelirlerinde azalma eğilimi olduğunu kanıtlamaktadır.

Rusya ve Türkiye'deki politik durum daha da karmaşık gözükmektedir. Her iki ülkenin politik yaşamında da istikrarsızlık ve gerginlik gözlenmektedir. Yine her iki ülkede de pek çok parti durmaksızın liderlik mücadelesi vermekte ve sonuçta partiler bölünüp çeşitli gruplaşmalar ortaya çıkmaktadır. Bu durum Rus ve Türk toplumlarının entegre bir toplum olmadığını göstermektedir. Bunun bir sonucu olarak ise, sık sık hükümetler değişmekte, temel hedeflerin ve bunların hayata geçirilme metotlarının saptanmasında çok farklı savrulmalar yaşanmakta, alınan kararların gerçekleştirilmesinde yeterince etkin olunamamaktadır.

Politik zorluklara halkın önemli bir kesiminin düşünsel eğilimlerindeki değişiklikleri de ilave etmek gerekmektedir. Gözlemciler 1995'ten itibaren Rusya'da milliyetçi-yurtsever duyguların ve güçlü devlet iktidarı yıllarına duyulan özlemin arttığını belirtmektedirler. Türkiye'de ise belirgin bir biçimde İslâmi düşüncelerin etkisi artmaktadır. Mart 1994'te yapılan yerel seçim sonuçlarına göre, Refah Partisi'ni destekleyen seçmen sayısının 1991 parlamento seçimlerine oranla iki kat arttığı (% 8,7'den % 18'e) görülmektedir. 1995'te yapılan TBMM seçimlerinde Refah Partisi Başkanı Necmettin Erbakan hükümeti tek başına kuramamıştır. Refah Partisi bunun için gerekli olan % 31'lik çoğunluğu sağlayamamış, oyların % 21'ini almıştır.

Söz konusu bu eğilimlerin süreklilik kazanması durumunda Rusya ve Türkiye'nin uluslararası alanda sıkı işbirliği yapma olanakları azalabilecektir.

Genel olarak bakıldığında yüzyılın bitimine doğru yapıcı bir Türk-Rus diyaloğu oldukça umut verici gözükmektedir, zira iki ülke arasındaki ilişkileri olumlu yönde etkileyen faktörler (devletlerarası ilişkilerin normalleşmesi, ekonomik ilişkilerin genişlemesi ve pekişmesi, düzenli bilgi alış-verişi, gayri resmi ziyaretlerin ve görüşmelerin kitlesel karakter kazanması) geçmişe nazaran daha güçlüdür. Ancak, birbirleri hakkında yeterince bilgi sahibi olmamaktan kaynaklanan rekabet, karşılıklı güvensizlik ve anlayışsızlık geleneği faktörünün negatif etkisini de unutmamak gerekir.

Rus-Türk ilişkilerinin tarihi tecrübesinin daha derinden özümsenmesi, Avrupa medeniyetini Doğu medeniyetlerine, Batı'yı Doğu'ya bağlayan köprüler olan bu ülkelerin eşsiz olanaklarının tam anlamıyla değerlendirilmesine yardımcı olacaktır. Yeni bilgiler iki ülkenin karşılıklı işbirliğinde yeni ufukların açılmasını sağlayacaktır.

Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Arasındaki Savaşlar: Sebepleri ve Kimi Tarihi Sonuçları

S. F. OREŞKOVA*

Rusya ile Türkiye'nin daha doğrusu Moskova Prensliği ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki devletlerarası ilişkilerin başlangıcı, 1492'ye rastlar. Beş yüzyıldan daha uzun bir zamanda bu iki devlet on iki kere savaşmıştır. Her iki devletin de bu kadar çok ve uzun savaştıkları başka bir komşuları olmamıştır. Bununla birlikte her iki imparatorluğun -Rusya ve Osmanlı- gelişimlerinin pek çok ortak noktası vardır, gelişim eş zamanlı olmuştur ve her iki devletin öz çıkarları ise her zaman birbiriyle çelişmemiştir. Rus-Türk ilişkileri ve Rus-Türk savaşları bu ülkelerin ikili ilişkilerinin çerçevesini aşan karmaşık ve geniş uluslararası sorunlardır.

Rus-Türk askeri ihtilaflarının nasıl geliştiğine ve nedenlerinin ne olduğuna bir göz atalım.

1569'da Osmanlı orduları, 1556'da Rus Devleti'ne katılmış olan Astrahan üzerine bir sefer düzenlerler. Ancak askeri çatışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun Altın Ordu Devleti'nin mirasından pay almak ve Doğu Avrupa'da güçler dengesini değiştirmek istemesinden kaynaklan-

(*) Dr., Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü.

mamıştır. Aslında Astrahan Seferi, Osmanlıların İran Sefevileriyle savaşlarının bir parçasıdır. Astrahan onlar için her şeyden önce, Kırım ve Kuzey Balkan ordu güçlerine, İran'a karşı yürütülen askeri faaliyetleri[1] için su yolu temin edilmesi ve ayrıca olası ittifaklardan İran'ı izole etmek için gerekliydi. Osmanlı'nın uzak topraklarında yapılan bu seferin başarısızlığı, daha sonraki yüz yılı aşkın bir süre boyunca Osmanlı'nın, bu kuzey topraklarını, kendi dış politik çıkarlarının bir objesi olarak kabul etmemelerine yol açmıştır. İmparatorluğun buradaki sınırları kendisine bağlı Kırım Hanı'na devredilmiştir. Kırımlıların Ruslar üzerine düzenledikleri akınlar sırasında, Tatarların Moskova'yı yakıp yıktıkları sırada, özellikle 1571'de, Kırım Hanı'nın yanında Osmanlı erkânından asilzadeler[2] bulunmaktaydı. Ancak bu kişiler anlaşıldığı kadarıyla sadece bu bölgedeki güçler oranını ve Tatar ordularının Rus Devleti'ni ezip ezemeyeceğini ya da püskürtüp püskürtemeyeceğini değerlendirmek üzere gönderilmiş gözlemciydiler. Ancak Kırımlıların 16. yüzyıl boyunca yaptıkları pek çok akın, sadece ganimet ve esir sağlamak amacıyla yapılmış seferler olarak kalmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında ve 17. yüzyılın başında ne Tatarlar ne de Osmanlılar Rus Devleti'nden herhangi bir talepte bulunmamışlardır. Böylece Osmanlı, Altın Ordu mirasını kabul etmemiş ve kuzeydoğudaki topraklar o zamanlar dış politik ilgi alanları arasında yer almamıştır.

17. yüzyılın ortalarında Ukrayna'nın bir kısmının Rus Devleti'ne dahil edilmesi yeni problemler doğurmuştur.[3] 1648'den başlamak üzere Ukrayna Kazaklarının yöneticilerinin bir kısım temsilcileri, Birleşik Polonya-Letonya Devleti ile, daha sonra da Rusya ile yaptıkları mücadelede Kırım Hanlığı'nın desteğini almaya çalıştılar. Hetman Petro Doroşenko 1669'da Türk sultanının himayesine girmiştir. Bu durum, merkezi Osmanlı hükümetinde (Rus kaynaklarında adlandırıldı-

1 Kurat, A. N., Türkiye ve L'dil Boyu (1569 Astrahan Seferi. Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri), Ankara, 1966.

2 Şta den, T. O., *Moskve Ivana Groznogo. Zapiski nemtsa-opriçnika*, M. 1925, s.110-111.

3 Bkz. Osmanskaya İmperiyi; stranı Tsentral'noy, Vostoçnoy i Yugo-Vostoçnoy Yevropı v XVII v., Ç.1, M., 1998, Ç.2, M., 2001.

ğı gibi Bâbıâli) Ukrayna topraklarının kendi topraklarına katılması ve bu katılımı büyük paralar ve insan harcamadan gerçekleştirme imkânı sağlayacak gücün bölgede bulundurulması umudunu yaratmıştı. 1672'de başlayan Polonya Savaşı bu umutları güçlendirmiştir. Zaptedilen Podolya'nın Kırım Hanlığı'na bırakılmayarak İmparatorluğa bağlanması, İstanbul'un Podolya topraklarını kriz halinde olan timar sistemini güçlendirmek amacıyla kullanma hesapları olduğuna ve sınır boylarındaki kendine bağlı Tuna Prenslikleri, Kırım Hanlığı ve Kuzey Karadeniz'deki diğer Tatar limanları üzerinde daha güvenli bir kontrol sistemi tesis edilmesi denemeleri olduğuna tanıklık etmektedir.

Osmanlı'nın, Podolya ve Ukraynalı geçen yüzyıl araştırmacılarının adlandırdıkları gibi, "harabe"[4] olan diğer Ukrayna toprakları üzerindeki ekonomik hesapları tutmamıştır. Yıkılmış ve insansızlaşmış ülkenin imar edilmesi gerekiyordu, bu ise yakın zamanda yapılan savaşlarla ve iç çekişmelerle zayıflamış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun hesapları içinde yoktu. Podolya'nın timar olarak dağıtılması ne Podolya'nın[5] kendisine, ne de İmparatorluğun yeni fetihler yapmasını ve bu fetihlerden dolayı sultandan toprak-timar[6] bahşetmesini bekleyen, deklase olmuş önemli sayıda savaşçının bulunmasından dolayı büyük sosyal sorunlar yaşayan Anadolu bölgelerine bir yardımı olmamıştır. Yıkılmış Ukrayna bu işe uygun değildir. Osmanlı'nın dış politik planlarını Orta Avrupa'ya yönlendirmesi rastlantı değildir. Kara Mustafa (Paşa) 1683'te o üzücü üne sahip Viyana Seferi'ne çıkar.[7]

---

4 Kostomarov N.İ., İstoriçeskie monografii i issledovaniya, Kn.6, t.15, Ruina, SPb., 1905.

5 Abrahamowicz Die türkische Henrschaftin Podolien (1672-1699), I Actes du Premier Congrès international des études balkanignes et sudosteuropéennes, T.3, 1966, c.777-780; II. Habzburgisch-osmanische Beziehungen. Wien, 1985, c.187-192; kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Fijalet Kamieniecki. 1672-1699, Varşova, 1994.

6 Bkz. Osmanskaya imperiya i stranı Tsentral'noy, Vostoçnoy i Yugo-Vostoçnoy Yevropı v XVII v., Ç.1, M., 1998, s.6-25; aynı yazar, K tipologiçeskoy kharakteristike sotsial'nıkh drijeniy anatoliyskogo naseleniya Osmanskoy imperii v naçale 17 v. // Obşestvennie drijeniya i ikh ideologiya v doburjuaznıkh obçestvakh Azii, M., 1988, s.129-141; Akdağ M., "Genel çizgileriyle 17. yüzyıl Türkiye tarihi", *Tarihi Araştırmalar* dergisi, Ankara, 1963, no.6-7.

7 Abrahamowicz, Z., Tlo polityczne i ekonomiczne wyprawy wiedenskiej Kara Mustafa kwartalnik Historyezni: Varşova, 90, I, 1983, s.41.

Osmanlı yayılma politikasının Ukrayna yönünde devam etmesine rağmen Rusya'yla yapılan savaş (1677-1681), Osmanlı toplumunda artık 1672 Polonya Seferi'nde olduğu gibi iyimserlikle karşılanmıyordu. Şeyhülislâm Çatalcı Ali Efendi[8] bu savaşa karşı çıktı. Bu savaştan duyulan hoşnutsuzluğu Divan'ın tercümanı Aleksandr Şkarlat-Mavrokordato[9] 1678'de Rus Elçisi Porosukov'a anlatmıştır. Bu hoşnutsuzluğu 1681'de Barış Antlaşması'nın imzalanması için İstanbul'a giden P. B. Voznitsin de güzel bir şekilde anlatmıştır: Türk orduları "aslında Çigirin'i aldılar, ancak ondan hemen vazgeçtiler, bıraktılar, çünkü uzaklığı nedeniyle elde tutabilmek imkânsızdı." Ayrıca, "savaştan çok, uzaklıktan ve her türlü yoksunluktan dolayı öldüler ve kalanlar zor zoruna dönebildiler."[10] Osmanlılar, 1569'da Astrahan'da olduğu gibi, Ukrayna topraklarını da uzaklardaki yerler olarak kabul ettiler. 1640-1642 yıllarında yapılan Azak Denizi Savaşı'nı anlatan Evliya Çelebi, Yeniçeriler arasında hüküm süren ruh halini şöyle aktarıyor: "Evet, ne tarafa doğru gitmeli? Bir taraftan deniz, kuzeyde Kafiristan, doğuda ve güneyde ise heyhat, bozkır!" Özellikle bu bölgedeki kış panik içinde karşılanmıştır: "Azak Denizi donduğunda", "kış merhametsiz bir kılıç gibiydi", soğuk "yolları kesiyordu".[11] Rusya'yla yapılan savaşın Kırım Hanlığı, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasında imzalanan üç taraflı Bahçesaray Barış Antlaşması'yla (1681) son bulması önemlidir. Özellikle, ilk defa bu antlaşmayla, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Dinyeper Nehri boyunca ortak bir sınır olduğu ve Rusya'ya ait olan Kiev'in tanınması kararlaştırılmıştır, ancak sınır güvenliğinin sağlanması Kırım Hanlığı'na bırakılmıştır. Kırım Hanlığı üzerindeki kontrol artırılsa da Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi iktidarının bu bölgedeki çıkarları henüz gözetilmemektedir. Daha önce sözünü ettiğimiz Podol-

8 *A.g.e.*, s.41.

9 Smirnov, N.A., Rossiya i Turtsiya v XVI-XVII vv., t.2, M.1946, s.146 (kitapta yanlışlıkla 461 yazılmıştır).

10 Pis'ma i bumagi... Petra Velikogo, SPb., 1887, c.1, s.756-757.

11 Evliya Çelebi, kniga Puteşestviy (İzvleçeniya iz soçineniya turetskogo puteşestvennika XVII veka), Perevod i kommentarii, Vıp.2., Zemli Severnogo Kavkaza, Povol'jya i Podol'ya, M, 1979, s.27-36, 39-41.

ya'nın imparatorluk statüsü de, Azak bölgesinin özel bir eyalet olarak ayrılması da buna tanıklık etmektedir.[12]

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1683 Viyana yenilgisi 1684'te Türk karşıtı "Kutsal Birliğin" kurulması sonucunu doğurmuştur. Bu Birliğe Avusturya, Polonya ve Venedik girmiştir. Bu Birliğin katılımcıları tüm Hıristiyan devletlerin bu Birliğe katılmalarını önermişler, özellikle de Moskova Çarlarını davet etmişlerdir. Rusya'nın Türk karşıtı koalisyona katılmasına olan ihtiyaç, Polonya Kralı IV. Yan Sobeskiy'in Kiev ve Zaporojye'nin Rusya'ya ait olduğunun kabul edilmesi gibi bir dizi geri adım atmasını zorunlu kılmıştır. Atılan bu adımlar 1686'da Polonya'yla yapılan "Sonsuz Barış Antlaşması"yla tespit edilmiştir. Bu geri adımlardan sonra, yine aynı yıl, 1686'da, Rusya "Kutsal Birliğe" dahil olmuştur.

Avrupa'da oluşturulan Türk karşıtı koalisyona katılması Rusya için yeni bir olguydu. Aslında Osmanlı saldırganlığına karşı savaş çağrıları Moskova'da pek çok kez, daha III. İvan ve III. Vasiliy zamanlarında yapılmıştı. Bu çağrılar hem Yunan-Balkan mültecilerinden (Sofya Paleolog, Yelena Voloşanka, Maksim Grek vb. çevreler tarafından) hem de Balkanlı yöneticilerden (Stefan Moldavskiy vb.) gelmişti, ancak Rus yönetici çevrelerince kabul görmemişti. Hattâ 1639'da Azak'ın Don Kazakları tarafından alınmasından ve Kazakların bu kaleyi kendi yönetimleri altında alması için Rusya'ya ricada bulunmalarından sonra, bilindiği gibi, kendilerine, Osmanlı ordularının bir sonraki hücumunu beklemeden kaleyi bırakmaları emri verilmiştir. O zamanlarda ne Rus hükümeti ne de Rus halkı Karadeniz'de herhangi bir kazanım elde etmeyi istememekteydi. Özellikle Kazakların "Azak'a oturmalarından" sonradır ki, köylü halkın göçebelerin akınlarından korunmaları amacıyla "kesme" hatları adı verilen, aralarına toprak ve tomruk yığınları dökülen surlardan oluşan devasa savunma tesisleri yapılmaya başlanmıştır. Güney sınırı Rus hükümetini sadece Kırımlıların akınlarından korunma gerekliliği yüzünden ilgilendirmekteydi. Rusya'nın

12 Berindei, M., *Veinstein G/La Tana-Azaq de la presence italinne a l'emprise ottomane/Turcica*, 8, P., 1976 s.110-201.

topraklarını genişletme isteği ve politik ilgisi ta 17. yüzyılın yarısına kadar batı ve doğu istikâmetine yoğunlaşmıştı. Ancak Türk karşıtı müttefikler arayan Avrupa diplomasisinin etkisi altında Ukrayna topraklarının Rus Devleti'ne katılmasından sonra ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaasında bulunan Balkanlar'daki çeşitli liderlerin halklarının kurtarılmasına yardımcı olması için yapılan çağrıların artması sonucunda Rus yönetici çevreleri arasında bu çağrıların kabul edilmesi ve devlet sınırlarının ve etki alanının genişletilmesine çalışılması konusu çekici olmaya başladı. Böylelikle, hem Rus hem Osmanlı, her iki tarafta da askeri-yayılmacı bir ruh hali oluşmaya başlamıştır.

"Kutsal Birliğe" girmesiyle üstlendiği yükümlülükler çerçevesinde Rusya, 1689'da Kırım ve 1695, 1696 yıllarında da Azak üzerine seferler düzenledi. Azak'ı ve aşağı Dinyeper üzerinde bulunan küçük Türk kale-şehirlerini ele geçiren Çar I. Petro, Rusya'nın Karadeniz'e çıkışı için savaşım planıyla Rus filosunu oluşturmaya başlar ve filo için Azak'ta ve yeni liman Taganrog'da üsler kurar. Ancak Petro'nun "Kutsal Birlik"teki müttefikleri bu dönemde savaşma isteklerini kaybetmişler ve barış yapmak istemektedirler. Türklerle savaşmaya devam etmek için müttefik aramak amacıyla "Büyük Elçilik" misyonuyla Avrupa ülkelerine giden (1697-1698) Petro, amaçlarının gerçekleştirilemez olduğunu kabul etmek zorunda kalır. Rusya, "Kutsal Birliğin" savaşını sonuçlandıran Karlofça Barış Kongresi'nde (1699) Osmanlı İmparatorluğu'yla, daha sonra 1700'de imzalanacak olan Barış Anlaşması'yla kesinleşecek olan Ateşkes Antlaşması'nı yapar.

O zamanın Avrupası'ndaki durumu gören Petro, politikasındaki öncelikler sırasında değişiklikler yapmak zorunda kalır. Tüm ilgisi Baltık Denizi kıyılarının zaptedilmesinde yoğunlaşır. Osmanlı İmparatorluğu ve Karadeniz, Petro'nun politikasında ikinci plana itilir.

Hattâ İsveçlilerin Poltava'da aldıkları yenilgiden ve İsveç Kralı XII. Karl'ın Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmasından sonra bile, I. Petro güney sınırlarında barışı korumayı ümit etti. Ancak hem Azak'ı geri alma arzusu önünde, hem de Avrupa diplomasisinin kendilerinin Rusya aleyhtarlığını açık bir şekilde desteklemesinin önünde fazla di-

renemeyen Osmanlı yöneticileri Rusya'ya savaş ilan ettiler (1710-1711). I. Petro'nun ünlü Prut Seferi, yani Türk cephesine gittiği küçük ordunun kuşatılması ve imzalamaya zorunlu kaldığı utanç verici Barış Antlaşması, Azak'ın Osmanlı İmparatorluğu'na geri verilmesi sonucunu doğurmuştur. Bundan sonra I. Petro, Osmanlı İmparatorluğu'na olan tüm ilgisini yitirmiştir. Petro Baltık Denizi kıyıları için savaşmayı sürdürür, Kuzey Savaşı'ndan sonra da İran'a sefere çıkar. Ne Karadeniz ne de Osmanlı toprakları kendisini artık ilgilendirmemektedir. Aslında tamamen sahte olan ama hâlâ tarihi literatürde yaşayan o mahut "I. Petro'nun vasiyeti"nde, güya, Petro'nun sıcak denizlere çıkış ve güney istikâmetinde yayılmacı politika amacına ulaşma isteği belirtilmekte ve bunun temelini de attığı ve Rusya'nın gelecekteki yöneticilerine miras olarak bıraktığı iddia edilmektedir. Hattâ, hiçbir şekilde Rus Çarlığı'nın politikasına sempati duyduğu söylenemeyecek olan F. Engels, "Türkiye'ye kadar daha çok yol vardı"[13] diyerek Petro'nun bu tür niyetler taşımadığını belirtmiştir.

Gerçekten de Petro, 1700'den sonra, hattâ daha da açık olarak Prusya yenilgisinden sonra, Karadeniz için savaştan kaçınmıştır. Bundan da öte, 1711-1713 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'yı defalarca yeni bir savaşla tehdit ettiği yıllarda ve rehin alınan elçiler P. Şafirov ve M. Şeremetyev panik içinde Çar'a bu tehditlerin gerçekçi olduğunu ihbar ettiklerinde, Baltık'taki asker operasyonlara son vermemiş, yakın çevresindeki insanlara ise Ukraynalıların kendisini aldattıklarını, bu yüzden Tatar-Osmanlı yağmasının ne anlama geldiğini öğrenmeleri gerektiğini, Ukrayna'yı savunmak için kendi işlerinden vazgeçemeyeceğini söylemiştir. Bu biraz hayasızca görünen davranışın ardında aslında sağduyulu bir hesap yatıyordu. Petro güneyde bir savaş istemiyordu, Osmanlı tehditlerinin gerçekliğini anlamakta, ancak böyle bir savaştan da korkmamaktaydı ve tam da o sıralarda gerçek meyvelerini vermeye başlayan Baltık Savaşı'ndan vazgeçmediği için de pişmanlık duymuyordu.

13 Engels, F., Vneşnyaya politika russkogo tsarizma // K. Marks i F. Engel's, Soçineniya, izd.2. M. t.22, s.20.

Osmanlı diplomatları o zamanlar Rusya'ya karşı ileri sürdükleri taleplerde, Petro'yu aldatan ve XII. Karl ile birlikte Osmanlı topraklarına kaçan Hetman Mazepa'nın Ukrayna'yı Sultan'ın himayesine verdiği düşüncesinden yola çıkıyorlardı. 1713'te Rusya somut olarak Zaporojye'den vazgeçmişti. Ancak Zaporojye Osmanlı toprağı olmadı. Çünkü Karlofça Antlaşması'na göre Osmanlı, kendine ait Ukrayna topraklardan Polonya'nın lehine çekilmişti. Bu topraklarla ilgili belirsizlik, bir kez daha, ne Rusya'nın ne de Osmanlı İmparatorluğu'nun buralardaki kendi çıkarlarını henüz belirlememiş olduklarını göstermektedir. Rus-Osmanlı ilişkilerini gergin tutmaya çalışan Avrupa diplomasisi Rus tehdidini yaymış ve Osmanlı toplumundaki Rus karşıtı ruh halini her şekilde desteklemeye çalışmıştır.[14]

Daha sonra Rusya'nın Avusturya'yla birlikte girdiği 1736-1739 savaşı gelir. Rusya ilk defa Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak talep etmekle kalmaz (17. yüzyılın 90'lı yıllarında olduğu gibi), aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisini de yakıp yıkmaktan bahseder. Bu planlar Rusya'da askerlik yapan Alman General V. H. Minih'le bağlantılıdır.[15] Savaş Rusya için askeri anlamda oldukça başarılı geçmişti, ancak diplomatik başarısızlıkla sona erdi. Rusya tarafından zaptedilen tüm topraklar iade edildi ve sadece Azak Rusya'ya verildi. Rus-Türk sınırının büyük bir kısmı askerden arındırılmış bölge ilan edildi ve her iki tarafın vatandaşlarının yerleşimine kapatıldı. Savaşın başlangıcında Kırım ve Osmanlı İmparatorluğu konusunda Rus komutanlar tarafından dile getirilen büyük fetih planları, sadece gerçekleştirilememekle kalmadı, hattâ Barış Antlaşması imzalandığı sırada hiçbir talepte de bulunulamadı. Bu durum, genellikle Avrupalı devletler tarafından, Rus-Türk Barış Antlaşması sırasında aracı olan Markiz L. S. Vilnyev'in Fransız Elçisi olması nedeniyle, özellikle Fransa'nın Rusya'ya karşı tavır almasından kaynaklandığı şeklinde açıklanmaktadır. Osmanlı hükümeti kendisini Rus tehdidinden "kurtaran" Fransız dip-

14 Bkz. Oreşkova, S.F., Russko-Turetskie otnoşeniya v naçale XVIII. v., M. 1979.

15 Bkz. Boykov, A. K., Russkaya armiya v tsarstvovaniya imperatritsı Annı İoanovnı. Voyna Rossii s Turtsiey v 1736-1739 gg., SPb., 1906, s.1999.

lomasisinin rolüne yüksek değer vermiştir. Bu görüşmelerdeki yardımlarından dolayı Fransa 1740'ta öncekilere göre çok daha iyi koşullarda "kapitülasyonlar" elde etti.

"Kapitülasyon" adı verilen imtiyazlı koşullarla ticaret yapma anlaşmaları, Osmanlı İmparatorluğu'yla Batılı devletler arasında 16. yüzyıldan başlayarak düzenli bir şekilde imzalanmıştır. Bu kapitülasyonlar sultanın ihsanı olarak verilirlerdi ve ihsanı veren sultanın yönetimi boyunca geçerli olurlardı. Her padişah değiştiğinde, Avrupalı elçiler, yeniden kapitülasyonların imzalanması için mutabakata varmak zorundaydılar. Fransız ticareti için verilen bu seferki kapitülasyonlara zaman sınırı getirilmemişti. Bunun ardından kapitülasyonlar gönüllü bağış olmaktan çıkarak önceleri Fransa'ya karşı, sonraları ise diğer Avrupa devletleri için ülkenin yükümlülüğüne dönüşmüştür.[16] Daha önceleri kendi boyunduruğundaki ülkelere[17] bir ihsan olarak verilen, şimdilerde ise yabancı tacirlere tanınan ticari imtiyazlar Doğu sorunu olarak adlandırılan sorunun başlangıcını oluşturan ilk halk eşitsizliği belgeleri olmuşlardır. Özellikle o zamandan sonradır ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'yla olan ilişkileri Avrupalı uluslararası ilişkiler alanına girmiş, Avrupa diplomasisi bunların çözümünü kendi kontrolü altına almaya ve bu ülkelerin kendi başlarına ikili anlaşmaya varmalarına izin vermemeye çalışmıştır. Bilindiği gibi Avrupa diplomasisinin şu ya da bu baskısı olmadan ve Avrupa'daki genel uluslararası durum hesaba katılmadan Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında tek bir barış antlaşması bile imzalanmamıştır.

II. Yekaterina zamanında Osmanlı İmparatorluğu'yla yapılan iki savaş dönemi boyunca (1768-1774, 1787-1791) Rusya için müsait olan durum Karadeniz'deki güçler dağılımını değiştirmiştir. Her iki savaş da Osmanlı İmparatorluğu'nun inisiyatifi ve Avrupa diplomasisinin kışkırtmasıyla başlatılmış, ancak Rusya'nın zaferiyle sona ermişlerdir. Bu savaşların sonucunda Kırım Hanlığı, tüm yarımada ve anakaradaki

16 Bkz. Mihneva, R., Rossiya i Osmanskaya imperiya v mejdunarıdnıkh otnoşeniyakh v seredine XVIII veka, M. 1985, Miller, A. F., Kratkaya istoriya turtsii, M. 1948, s.30.

17 İnalcık, H., *İmtiyazat, Encyclopedia of Islam*, c.III, Leiden, 1971, s.1179-1188.

topraklarıyla birlikte Rus Devleti'nin yönetimine girer. Böylelikle Rusya çok geniş bir deniz sınırına kavuşur. Kara sınırları, oldukça büyük su sınırları olan Dinyester ve Kuban nehirlerinden destek almaktadır. Rus Devleti'nin jeopolitik çıkarlarından yola çıkarak, Rusya'nın o zamandan sonra güneyde jeopolitik istikrara kavuştuğu ve daha önceki dönemlerde kendisini rahatsız eden ve doğal coğrafik sınırlara ilerlemek zorunda bırakan imparatorluk sorunlarını çözdüğü tespitini yapabiliriz; Kuzey Karadeniz'in iktisadi kazanımlarının elde edilmesi başlar, tarım kültürü alanı genişletilir, yeni şehirler kurulur (Novorossiysk, Yekaterinoslav, Herson, Nikolayev, Odessa, Sevastopol vs.), buralara yeni Kazak orduları konuşlandırılır ve Rusya sınırı güçlendirilir.

İleri görüşlü Rus devlet yöneticileri, 19. yüzyılda, Rusya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'yla sınırlarının belirlenmesinde büyük bir devlet olarak var olabilmek için gerekli olan emperyal ihtiyaçları karşıladığını anlamaya başlamışlardı. I. Aleksandr'ın yakın savaş arkadaşlarından olan Koçubey 1802'de şöyle yazmıştır: "Rusya'nın genişlemeye ihtiyacı yoktur ve Türklerden daha sakin komşusu da yoktur. Bu doğal düşmanlarımızın korunması bundan böyle politikamızın temelini oluşturmalıdır."[18] Buna benzer görüşleri 1828-1829 Rus-Türk Savaşı öncesinde I. Nikolay da dile getirir: "Herhangi bir fetih hayal etmiyorum, bunu Avrupa'ya ispat edeceğim, şu andaki durumumdan memnunum."[19]

Rus İmparatorluk sınırlarının genişlemenin durdurulması için en akılcı yere gelip dayandığının pek çok devlet yönetici tarafından kavranması, Osmanlı İmparatorluğu ile ihtilaf çıkması için nedenlerin ortadan kalktığı anlamına geliyordu. Her iki İmparatorluk da hem Hıristiyan hem Müslüman nüfusa sahiptiler. Osmanlı sultanları daha 16. yüzyılda Rus Devleti'nde yaşayan Müslümanların kendi himayelerine alınması konusunda Moskovalı yöneticilerle görüşmeler yapmışlardır.[20]

---

18 Solovyev, S. M., Soçineniya, c.XVI, M. 1995, s.633-634.

19 *A.g.e.*, s.665.

20 Bunun hakkında ve arşiv materyallerine atıflar için bkz. Tihomirov, M. N., istoriçeskiye svyazi Rossii so slavyanskimi stranami i vizantiey, M. 1969, s.59.

Küçük Kaynarca Antlaşması'na (1774) göre Moskova, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks kiliselerini himaye etme ve Tuna prensliklerinin "yararına" hareket etme hakkı elde etti.[21] Doğu Gürcistan Çarı II. İrakli, 1783'te, Rus hükümetiyle Georgiyev Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu Antlaşma'ya göre Rusya Gürcistan Devleti'ni dış düşmanlardan koruma yükümlülüğünü üstlenmiştir. Bilindiği gibi daha sonraları Kartli ve Kahetya toprakları Rusya İmparatorluğu'na katılmışlardır. Bu katılımların Devlet Konseyi'nde görüşülmesi (Nisan 1801) sırasında, aslında Gürcistan'ın Müslüman devletler tarafından yutulmasını istemeyen, ancak Rusya'nın bu bölgeyi İran ve Türkiye'nin baskınlarından koruyabilecek imkânlara sahip olduğundan şüphe duyan önemli bir muhalefetle karşılaşıldı.[22] Bu şüpheler daha sonraları da devam etmiştir. Gürcistan halkına yönelik olarak 12 Eylül 1801'de I. Aleksandr tarafından bir Manifesto yazılmış ve ancak 12 Nisan 1802'de[23] halka açıklanmıştır. Böylelikle Rusya, başka bir yönelimde, Kafkasya jeopolitik sahasında ilerlemeye başlar. Rusya'yı bu yönelime iten politik-dini motifler, Rusya'nın öz devlet çıkarlarını arka plana itmişler, açıkça ağırlık kazanmışlardır. Emperyal açgözlülük ve Rusya'nın Kafkasya'da görece daha kolay ilerleyebilmesi, böyle bir yayılmanın ve yeni topraklar elde etmenin amaca uygun olup olmadığı konusundaki düşünceleri unutturmuştur. Her iki imparatorlukta da var olan etnik-dini çelişkilerin askeri çatışmalarla çözümlenmesinden yana olanlar mevcuttu. Ancak bu, var olan problemlerin gerçekten böyle çözümlenmesinin yaşamsal gerekliliğe sahip olduğu anlamına gelmiyordu. Tarih, her iki imparatorluğu da, çokuluslu devlet kurulması konusunda kendi modelini aramaya mahkûm etmiştir. Avrupa diplomasisi bu iki devletin ilişkilerindeki anlaşmazlıkları her türlü kışkırtmıştır. 19. yüzyılın büyük Rus tarihçisi S. M. Salavyov'un belirttiği gibi, "Rus-

21 Drujinina, Y.I., Kyuçyuk-kaynardjiyskiy dogover 1774, M., 1995, Ekler, s.332.

22 Rossiya. Dogovori: Georgievskiy traktat. Dogorvor 1783 g. O vstuplenii vostoçnoy Gruziii pod pokrovitel'stro Rossii (tekst podgotov k izd., Vvedeniem i primeç. Snabdil G.G. Payçadze), Tbilisi, 1983.

23 Fadeev, A.V., Rossiya i vostoçmy vopros 20-kh godov XIX v., M., 1958, s.106, 107.

ya'ya karşı düşmanlık uyandırmayı kendi görevi kabul eden insanlar sürekli olarak Türkiye'ye ve Polonya'ya başvurmaktan geri durmadılar."[24] Rusya ile Türkiye arasındaki anlaşmazlıklar Napolyon döneminde de (1806-1812 Savaşı), Yunan Ayaklanması döneminde de Avrupa diplomasisi tarafından teşvik edilmiştir. Çünkü bu anlaşmazlıklar, Rusya'nın da Osmanlı İmparatorluğu'nun da genel Avrupa işlerinden uzak tutulmasında kullanılmışlardır. Ancak Rus iktidarı, o dönemde, toprak taleplerinde çok ılımlıydı. Nikolay İstanbul'a yürüyüş mesafesi uzaklıkta bulunan İ. İ. Dibiç ordularını geri çağırmış, Moldavya'nın ve Güney Romanya'nın Rusya'ya dahil edilmesini istememiştir. Aslında bu, o zaman tamamıyla gerçekleşebilecek bir şeydi ve bir kısım Rus devlet adamı bunu Rusya'nın tarihi görevi olarak kabul etmekteydiler. O zaman sadece Rusya ile Türkiye arasındaki Avrupa'daki sınırda, Tuna ağzı bölgesini içeren küçük bir düzeltme yapıldı. Çar o zaman da, daha sonra da "Avrupa'nın hasta adamı" kabul ettiği Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderini belirlemenin Avrupalı devletlerin ortak çabasıyla gerçekleştirilebileceğine yürekten inanıyordu. Bu yüzden Çar, 1840 ve 1841 yıllarında Uluslararası Boğazlar Antlaşması'nı imzaladı ve böylece Karadeniz ülkesi olmayan devletleri dahil ederek Rusya için yaşamsal önemi olan bu sorunun çözümünde iki taraflı anlaşma pratiğinden vazgeçmiş oldu. Çar "Türkiye'deki tüm Hıristiyan bölgelerin yeniden eskiden oldukları gibi bağımsız birer Hıristiyan devlet, prenslik" olacaklarını "ve bir şekilde Avrupa'nın Hıristiyan devletleri ailesine katılacaklarını"[25] planlamaktaydı. Bu hayırseverlik değildi, bu, I. Nikolay'ın düşüncesine göre bu bölgede Rusya'nın ve Çarlığın etki alanını genişletme politikasıydı. Günümüz Rus tarih biliminde bu politika "beceriksizlik politikası" olarak ifade edilmekte, uluslararası olaylar üzerindeki kendi etkisini kavramaktan aciz olan ve bunu kabullenemeyen Çar'ın şahsi trajedisinden bahsedilmektedir.[26] Avrupa politi-

24 Solovyev, S. M., Soçineniya, c.XVI, s.634.

25 Vinogradov, S. M., Vinogradov, C. M., liçnoy otvetstvennosti imperatora Nikolaya v razvyanıvanii Krımskoy voynı // Balkanskie issledovaniya, vıp.15, M. 1992, s.87-98.

26 *A.g.e.*, s.98.

kalarının çelişkileri ve Rusya'nın gerçek ağırlığını ve konumunu anlamama, I. Nikolay'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks vatandaşların Rusya'nın himayesine girmesi talebi, Avrupa toplumuna, Rusya'nın saldırgan niyetleri olarak gösterildi. Rus ordularının Tuna prensliklerine girmesi, ki bu daha önce imzalanan anlaşmalarla çelişmemekteydi, Çar için beklenmedik şekilde bir Avrupa ihtilafına yol açmış ve ileri gelen Avrupalı devletlerin "saldırgan" Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu yanında yer aldıkları Kırım Savaşı'na (1853-1856) neden olmuştur. Bilindiği gibi savaş Rusya'nın yenilgisi ve I. Nikolay'ın ölümüyle sonuçlanmıştır.

Çar'ın hatası, Avrupa politikasının amaçlarını yanlış yorumlamasından, bu yüzden de "pastanın" bölüşümünde geç kalma korkusundan kaynaklanıyordu. Aslında Avrupa Doğu sorununun çözümlenmesine Rusya'nın katılmasını açıkça istememekteydi. Avrupa, aynı Osmanlı İmparatorluğu gibi, Rusya'yı da belirli bir çerçeve içinde tutmayı istiyordu. İki devlet arasındaki mevcut çelişkileri kendi başlarına çözmelerine izin vermiyordu. Ancak Rus-Türk anlaşmazlıklarının bir başka tarafı daha vardı. Rusya'nın ülkesini geliştirebilmesi için yeni yollar araması gerekiyordu; güneye yönelmesi gerekmiyordu.

I. Aleksandr döneminin ilk yıllarında Rus dış politikasını yönlendiren yöneticilerden biri olan A.Y. Çartoryski, "Rusya'nın kendi içinde büyük kazanımlar elde etmesi, uçsuz bucaksız İmparatorluğun her yerinde düzeni, idareyi ve adaleti sağlaması, tarımı, ticareti ve sanayii geliştirmesi gerekmekte... Rusya nüfusuyla ve konumuyla yeterince büyük ve kudretlidir, dört bir taraftan güvenlik içindedir"[27] diye belirtmiştir. I. Nikolay işte bu düşüncelerden hareket ederek ordusunu Osmanlı topraklarından çıkartan Dibiç'e; "Bizim itidalimiz düşmanlarımızın hepsinin ağzını kapatır, bizi ise vicdanımızla barıştırır"[28] diye seslenir.

Rus toplumunda başka düşünceler de vardı şüphesiz. Hattâ Çartoryski'nin kendisi, "dış politik faaliyetlerden vazgeçmek ve içişlerde

27 Tatişev, S. S., İz proşlogo rossiyskoy diplomatii. İstoriçeskie issledovaniya I politiçeskie stat'i, SPb. 1890, s.299-300.

28 Şilder, N. K., Adrianopolskiy mir 1829 g. İz perepiski grafa Dibiça, SPb. 1879, s.34.

yoğunlaşmak Rusya'yı daha açıkgöz ve becerikli yöneticilerin oyuncağı yapabilir" uyarısını yapmıştır. İşte bu yüzden, Kırım Savaşı'nın arifesinde Osmanlı İmparatorluğu konusunda genel Avrupa niyetlerine uygun hareket ettiğini düşünen Çar I. Nikolay'ın başına geldiği gibi, insanları harekete geçiren küskünlükler ve gurur, kaçınılmazdır.

Kırım Savaşı'nın ve 1856 Paris Barış Antlaşması'nın sonuçları Rus toplumunda utançla karşılanmıştır. Bu sonuçlardan toprak kayıpları değil, Karadeniz'in tarafsız bölge ilan edilmesi daha önemli kabul edilmiştir.

Bu arada, Karadeniz'in tarafsız bölge ilan edilmesi, Rusya'nın bu bölgedeki ticaret ve posta ulaşımı alanlarındaki başarılarına engel olamamıştır (belki de yardımcı olmuştur). Paris Antlaşması'mn ayrımcı şartlarının etkisine bakmaksızın, Rusya'nın coğrafi ihracat merkezi, Kırım Savaşı'ndan sonra, Baltık Denizi'nden Karadeniz ve Akdeniz'e taşınmıştır. Karadeniz'in iktisadi olarak kazanılması devam etmiştir.[29] Ancak Paris Antlaşması'nın ayrımcı şartlarıyla mücadele, Rusya'nın dış politikası için belirleyici dönem olmuştur. Bu yüzden sanki Osmanlı İmparatorluğu'ndan kaynaklanıyormuş gibi gösterilen askeri tehlike özellikle abartılmıştır. Avrupalı devletlerin Rusya'ya karşı kolektif bir şekilde Türk tarafının yanında yer almalarının (Kırım Savaşı sırasında yaşanan) yarattığı toplumsal sarsıntı öylesine güçlü olmuştur ki, o dönemde Rusya'nın dış politik amaçlarında başka türlü bir yaklaşım içerisinde olması imkânsızdı. Başlıca sorun olarak Rusya'nın güneyinin güvenliğinin sağlanması görülüyordu, ekonomik problemler ve Rus sermayesinin bu bölgedeki çıkarları daha sonraki sıralarda yer alıyordu. Rus yönetici çevreleri Türkiye'yi her şeyden önce askeri-politik düşman olarak görmekteydiler.

1877-1878 Savaşı'nın nedeni iki komşunun birbirlerine toprak talebinde bulunmaları değil, Rusya'nın din kardeşlerine-Slavlara yardım etmek istemesiyle bağlantılı olan ideolojik problemlerdir. Rus silah gücünün hem Kafkasya hem de Avrupa cephelerindeki başarıları

29 İvanov, S. M., Rossiya I Zapad na Idijnevoctoçnıkh rınkakh." Opıt sravnitel'nogo analiza (korets XIX-naçalo XX v.), *Rossiya, Zapad i musul' manskiy Vostok v novoe vremya*, SPb. 1994.

tartışma götürmüyordu; Rus orduları İstanbul'un 12 km. yakınına kadar gelmişlerdi. Rusya'nın kazanımları askeri kazanımlarına göre yine çok azdı.

19. yüzyıldaki Rus-Türk savaşlarıyla ilgili olarak bize göre şu genel sonuçlar çıkartılabilir:

Sorunların hepsi, birbirlerine karşı ileri sürdükleri hak talepleri kadar, Avrupa'daki uluslararası politikaların ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etnik gruplar arasındaki ilişkilerin karmaşıklığından kaynaklanmaktaydı. Hattâ Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki 1856 ve 1878 Barış Antlaşmaları dahi uluslararası kongrelerde imzalanmışlardır. Bu ise, uluslararası diplomasinin bu iki ülkenin sorunlarını kendi başlarına, iki taraflı olarak çözmelerine izin vermeyi istemediğini göstermektedir. Avrupa'nın gösterdiği mukavemet şartlarında Rusya'nın uysallığı (tavizkâr davranması), anlaşılabilir. Bu uysallık, tamamıyla tüm uluslararası toplumla ihtilaf içinde olmama isteğiyle açıklanabilir. Ancak, bize de öyle gelmektedir ki, Rus yönetiminin davranışları Rusya'nın jeopolitik ihtiyaçları ve gerekli sınırlara ulaşılmış olmasıyla dikte edilmiş, hattâ belki de dikte edilmekten de ötedir. Güney-batı yönünde daha fazla genişleme, Rusya'nın kendi kaderini de gündeme getiren önemli zorluklarla doluydu. O zamanın Rus toplumunun ileri görüşlü temsilcileri bu durumu anlıyorlardı. 60-70'lerin ünlü toplum adamı Boris N. Çiçerin şöyle yazmıştı: "Sağduyulu hiçbir Rus, şüphesiz, Türkiye'yi fethetmeyi ve Konstantinopol'ü kendine bağlamayı düşünmez. Bu Rusya'nın güçlenmesi değil, zayıflaması olurdu. O zaman ağırlık merkezi güney olurdu ve Rusya, Rusya olmaktan çıkardı."[30] Aynı konuda F. M. Dostoyevski de, "Rusya'nın Osmanlı sınırlarına doğru genişlemesi Rusya'yı bir 'Asya yoluna' iterdi ve ülke bunu kaldıramazdı. Ülkenin gelişimi durdurdu"[31] demişti.

Rusya'nın, gelişimi için, güney istikâmetinde genişlemeye ihtiyacı yoktu. Osmanlı İmparatorluğu için de, Rusya'yla savaşması gerekli değildi. Her iki ülke de, ulusal çıkarlarının aksine, yönetici çevre-

30 Çiçerin, B. N., Vospominaniya. Zemstvo i Moskovskaya duma, M. 1934, s.79, 80.

31 Dostoyevski, F. M., Dnevnik pisatelya za 1878 g. Rossiya, Tsargrad i prolivı, Pg 1915, s.74.

lerin emperyal kibrini kışkırtan, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu gibi iki devasa emperyal oluşumun etnik grupları arasındaki ilişkilerin karmaşıklığını, dini husumeti ve bu ülkelerin içlerindeki sosyo ekonomik çok yapılılığı kullanan Avrupa diplomasisinin entrikaları sonucunda bu çatışmalara sürüklenmişlerdir.

19. yüzyılda Rusya'nın ulusal çıkarları, henüz, imparatorluk üst yönetiminin dış politikada açık bir maceracılığa sürüklenmesine engel oluyordu. Özellikle bu yüzdendir ki, Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'yla olan ilişkilerde akılcı bir itidallik içerisinde olmuştur. Daha sonraları, özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Rusya'nın dış politikası, adım adım emperyalist bir maceracılığa dönüşmektedir. Bu maceracılık aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Jön Türk liderlerini de etkisi altına almıştı. Topraklarını akıl almaz şekilde genişletme ve yeni yeni halkları kendi boyunduruğuna alma konularındaki emperyalist istekler, halkların zamanında oluşturdukları ulusal çıkarlarına büyük zarar veriyordu ve eninde sonunda o imparatorlukların kendi sonlarını hazırlıyordu.

Her iki devlet oluşumunun kaderlerindeki ortaklıklar Rus ve Türk bilim adamlarının önüne, ülkelerindeki imparatorluk ve ulus-devlet çıkarları arasındaki ilişkiler kapsamındaki çelişkilerin nasıl ortaya çıktığını, Rus-Türk savaşlarının her iki devletin görev ve ihtiyaçlarına ne düzeyde cevap verdiğini, bu çelişkilerin çözümünde Avrupa diplomasisinin rolünün ne olduğunu (bizim görüşümüze göre, anlaşmazlık durumlarında her iki devlette de buhran çıkartılmasında belirleyici rol oynayan[32]) aydınlatma görevlerini koymaktadır.

Rus ve Türk bilim adamlarının bu yönde bir ortak çalışma yapmaları çok faydalı olabilir.

---

32 Bkz. Oreşkova, S.F., Ul'çenko, N.Y., Rossiya i Turtsiya (problemı pormirovaniya granits), M. 1999.

Tarih Boyunca Osmanlı-Rus Ticareti ve Sanayi Devrimi Ülkelerinin Ticaret Politikaları

HAYDAR KAZGAN*

TİCARİ İLİŞKİLERE GENEL BAKIŞ

Osmanlıların İstanbul'a yerleştikleri günlerde İstanbul Boğazı'nın iki yakasında Rus ticaret gemileri salt çoğunluğu oluşturuyordu. Fatih Sultan Mehmet ilk olarak Rus ticaret gemileri ile temasa geçmiş ve onlardan fetih öncesinde kendisine lüzumlu olacak bazı askeri araç gereç, silah ve mermi talep etmişti. Ayrıca askerini giydirmek için çuha ve kösele deri getirmelerini istemişti. Bu sebeple, Osmanlı Devleti, Ruslar için nasıl bir pazar olacağını belli etmiş oluyordu. Fatih Sultan Mehmet, fetih sonrası İstanbul'a yerleşmek ve ordusunun arkasından gelecek İslâm Türk nüfusu İstanbul'a yerleştirmek için Ruslardan sadece her türlü yazı malzemesi talep etmekle kalmayacak, inşaat ustası marangoz ve fırıncı da talep edecekti. Bu arada kente yerleşip normal düzene girene kadar, Rusya'dan ve Karadeniz'in Anadolu kıyılarından yine Rus yelkenli gemilerinin getirdiği her türlü gıda ve yiyecek maddelerinin gümrük resmi olmadan İstanbul'a getirilip satılmasını sağlayacaktı.

(*) Prof. Dr., ITÜ İşletme Mühendisliği Bölümü.

İşte Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki bu yakın ticari komşuluk, karşılıklı itimat ve kurulan düzene saygı ile Napolyon Savaşları sonuna kadar devam etmişti. Diğer yandan, zamanla, İngiltere ve Fransa gibi sanayide üretim fazlası yaratan ülkeler, Osmanlı Devleti'ni bir pazar olarak görüp, bütün güçleri ile bu pazarda hakimiyet kurmak yoluna gittiler. II. Mahmut devrinde, İstanbul ve Çanakkale Boğazları, ticari bakımdan, siyasi yönden olduğundan çok daha fazla önem kazanmıştı; Boğazlar'da egemen olmak isteyen İngiltere ve Fransa, Osmanlı-Rus ilişkilerini ardarda gelecek iki savaş ile tamamen yıkmış, Rusya'nın coğrafi sebeple elinde olan ticari üstünlüğünü kullanmasını önlemişlerdir. II. Mahmut'un, ülkesini açık pazar haline getirecek olan ticaret antlaşmalarını yoğun baskıya rağmen ertelemesi üzerine, İngiltere ve Fransa, Mısırlı kumandan Mehmet Ali Paşa ile oğlunu (I. İbrahim Paşa) karadan ve denizden İstanbul'u ele geçirmek için harekete geçirdiler. Buna karşılık Osmanlı Devleti Rusya'dan yardım istedi, bir taraftan Rus filoları Çanakkale'yi geçerek Akdeniz'e açılırken, diğer taraftan 50.000 Rus askeri, İbrahim Paşa'nın denizyolu ile İstanbul'u kuşatmak için İngiliz ve Fransız gemilerinin himayesinde Boğazlar'dan geçmesini önlemek için harekete geçmeye hazırlanmıştı. Daha sonraki Kırım Savaşı da, aynı şekilde iktisadi sebebe dayanacaktı.

Osmanlı-Rus savaş tarihi, aslında iktisadi olaylarla iç içe geçmiştir. Bu yazıda amacımız iktisadi gerekçelerin tarihin bir kesitinde önemini ortaya koymaktır.

II. MAHMUT DEVRİNDE İNGİLTERE İLE FRANSA'NIN OSMANLI ÜLKESİNİ PAZAR YAPMA ÇABALARI VE RUS-OSMANLI SAVAŞLARI

Ticaretin Nitelikleri

II. Mahmut devrinde Osmanlı'nın İngiltere ve Fransa ile olan yakınlaşması, padişahın annesinin Fransız olmasından ziyade, bu iki ülkenin Napolyon Savaşları sonrası "parlamenter monarşi" denilen siyasi rejimlerinden kaynaklanıyordu. Nedeni, üretimde, işçilerin bir kısım sı-

nai malları gelir düşüklüğünden ötürü tüketememesi sebebiyle bu ülkelerde ortaya çıkan üretim fazlasının ihracata yöneltilmesi gereği idi. Diğer yandan, Osmanlı ülkesinin pamuk, yün, ipek gibi dokuma hammaddeleri ve boya sanayiinin önemli girdisi olan "palamut" üretiminin bolluğu, ilk buharlı gemilerin sefere konması ile bir anda önem kazanıyordu. Bunun nedeni ise, buharlı gemilerin o günlerde maliyetleri artıran yanıydı; mal götüren gemilerin dönerken boş dönmeleriydi. Teknik olarak boş geminin dalgalara karşı çaresiz kalması, ambarlarının kum ve taşla doldurulmasını gerektiriyordu. Oysa mal yüklü giden gemiler mal yüklü olarak döndükleri takdirde, bu malın taşıma maliyetini nerede ise sıfıra indirebiliyorlardı. İşte Napolyon Savaşları'ndan sonra İngiltere ve Fransa, ilk buharlı gemilerini Osmanlı limanlarına sefere çıkarırken, taşıma maliyetine ilişkin bu hesapları yapmaya başlamışlardı. Başta tekstil, ilaç, bazı kimyasal maddeler ve diğer ithal malları bu hesapların konularıydı. Kapsadığı sosyal alan ise, artık sinide değil masada yemek yemeye başlayan Osmanlı saray erkânı ve devlet adamları, İstanbul'a ve diğer liman kentlerine yerleşmiş "Levantenler", yabancı misyonların aileleriydi; tüccarlar bunlar için her türlü tüketim malını Beyoğlu, Galata ve Eminönü'ndeki dükkân ve açık pazar yerlerinde pazarlamaya geçerken, bu hesaplar yapılıyordu. Henüz Tanzimat ilan edilmediği için, İstanbul'un yabancı mal tüketimine alıştırılmamış Müslüman-Türk nüfusuna ilk alafranga yaşam örneklerini vermelerine de, böylece olanak sağlanabiliyordu.

Fransızlar ile İngilizlerin Osmanlı limanlarını buharlı yük ve yolcu gemileriyle işgal etmeleri, Avusturyalıları da harekete geçirdi. Onlar da Trieste ile İstanbul arasında, ihracat ve ithalat için buharlı gemi çalıştırmaya başladılar. Akdeniz'den gelen bu ticaret yoğunluğu ve genelde Rusların Karadeniz-İstanbul ya da İzmir, hattâ Mısır'a kadar getirip pazarladıkları malları hemen hemen aynıydı. Ruslar, buharlı gemilere geçmeden önce Osmanlı limanlarına konvoylar halinde yelkenli gemileri ile mallarını getirip, kolayca müşteri bulmaktaydılar. Dönüşlerinde de Osmanlı ülkesinde neyi uygun bulurlarsa alıp götürüyorlardı. Ticaretin kapsamı ithalat ve ihracatta çok farklıydı. Ruslar

dokunmuş bezler karşılığı Osmanlı ülkesinden pamuk, ham yün, keten ve diğer kumaş elyafları alırken, aynı zamanda porselen, bazı bakır ve demir aletler, gümüş ve altın süs eşyasını da pazarlayabiliyorlardı. Hatta, Ruslar eski eser kaynağı olan Anadolu'yu, bir bakıma, İngilizler ve Fransızlardan önce keşfetmişlerdi; özellikle Bizans eserleri bakımından bugün müzelerinin çok zengin olması, hiç olmazsa kısmen, Osmanlı ticaretinden kaynaklanmaktaydı.

Rusya ile İngiliz ve Fransızların
Osmanlı Piyasasını Ele Geçirme Mücadelesi

İngiltere ve Fransa Napolyon Savaşları sonrası parlamenter monarşi rejimine girince, parlamentoya işçileri temsil eden sosyalist partiler de girdiler. Bu partiler sanayide işçi ücretlerini yükselten sosyal ve ekonomik tedbirler alınmasını sürekli gündeme getirmeye başladılar. Ücretleri artırmak için üretimi artırmak gerekirken, bu kez ortaya bir üretim fazlası çıkabiliyordu. Üretim fazlasının ortaya çıkış sebebi, "işçinin ürettiği mala yabancılaşması", bu malları satın alma gücüne hâlâ erişememiş olmasıydı. Oysa, üretim artışı ile düşen maliyetlerin işçileri de bu malları talep edecek duruma getirmesi bekleniyordu. Buna rağmen ortaya çıkan üretim fazlasını da, henüz bu malları üretemeyen veya çok pahalıya üreten Osmanlı gibi devletlere ihraç etmeye çalışıyorlardı.

Fakat bu malların büyük bir kısmını Ruslar da üretiyordu. Ayrıca Osmanlı pazarlarına bu ülkenin çok daha yakın olması, taşıma maliyetini iyice düşürüyordu. Nakliyatın denizden mavna ve yelkenli gemiler, karadan manda arabaları ile yapılması, rekabetin ulaştırma işlerinde yoğunlaşmasına yol açmıştı; örneğin, bir kilo ham bezin Karadeniz yoluyla Rusya'dan taşınması, İngiliz limanlarından İstanbul'a getirilme maliyetinin nerede ise beşte biri kadar düşük kalıyordu. Hele Karadeniz sahillerini takiben İstanbul'a gelen Rus yelkenli gemileri, düşük emek maliyetinden yararlanıyorlardı; boğaz tokluğuna çalıştırdıkları tayfaları sayesinde, Fransız ve İngiliz dokumaları ve benzer ürünlerine iyi bir rakip olmaya başlamışlardı. Çok zaman peşin para almadan ticareti senetle yürütebiliyorlardı. Buna karşı İngiltere ve

Fransa, Tanzimat'ın ilanı ile, Osmanlı iç ticaretinde de yer almak üzere Osmanlı'da üslendiler; üretimden son pazarlama halkasına kadar tekel kurmak yoluyla Rus mallarının rekabetine bir son vermek için girişimde bulundular.

1838 VE 1839'DA İNGİLİZLER VE FRANSIZLAR İLE OSMANLI DEVLETİ ARASINDA YAPILAN DIŞ TİCARET ANLAŞMALARI VE RUS REKABETİNİ KIRMA GİRİŞİMLERİ

İngilizler ve Fransızlarla bir yıl ara ile yapılan 1838 ve 1839 ticaret anlaşmaları, gümrük resimlerini % 12'den % 3'e kadar indirdi. Diğer taraftan, buharlı gemilerin taşınan yük ağırlığına göre navlun maliyetlerini yelkenli gemilerle taşımanın onda birine düşürmesi, ileri teknolojinin sağladığı bir yarardı. Ne var ki, Rusların yelkenli gemilerle Akdeniz limanlarına gidebildikleri yerlere kadar sürdürdükleri ticarete pek de büyük bir engel teşkil etmemişti. Zira, yelkenli gemiler çoğunlukla aile işletmeleri idi; aile fertleri yanında diğer gemiciler ise, genellikle boğaz tokluğuna çalışıyor, evlenme yolu ile gemi sahibinin damadı olmak ümitleri besliyordu. Hele erkek çocuğu olmayan Rus yelkenli gemi sahipleri için de bu iş, kolay damat bulmak bakımından elverişli görünüyordu. Bu sebeple Fransızların ve İngilizlerin daha sonra diğer Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti ile özel, hükümete bağlı ticaret antlaşmaları yapmaları, Rusların rekabetini ortadan kaldırma amacını havada bırakıyordu. Bunun üzerine İngilizler ve Fransızlar, Osmanlı ülkesinde devlete ve ekserisi Rum, Ermeni ve Musevi azınlıklardan oluşan Avrupa ticaretine yönelmiş Osmanlı tüccarlarına borç vermeye yöneldiler. Silah ve askeri mühimmat, savaş gemileri, Osmanlı kıyılarından (İstanbul ve İzmir'de sayfiye yerlerine ve yeni kurulan yerleşme alanlarına) yolcu taşımak için çeşitli tiplerde buharlı gemiler satmak üzere, Osmanlı Devleti'ni ilk kez "dış borç" yükü altına soktular. Bu şekilde Fransızların ve İngilizlerin kazancı sadece ticari değil, finans yolu ile de oluşacaktı. Artık Osmanlı Devleti kredi ile her türlü malı ithal etmek olanağına kavuşmuştu. Tabii, bu, Ruslar için büyük bir darbe idi; ama yine de Rus yelkenli gemileri Boğaz ve Adalar kıyı-

larında demir atıp bez, porselen eşya, kösele, deri, cam ve cam ürünleri gibi malları satmaya devam ettiler.

O günlerde, Rus gemilerinin en büyük özelliği, açıkta demirlemek ve mallarını tamamen satıncaya kadar Trabzon, İstanbul, İzmir ve Beyrut limanlarında beklemekti. Ancak buharlı gemilerin de bu limanlara girme yoğunluğu artınca, bu kez, limanda yer kavgaları başladı. Bu da sonuçta, limanda kalma süresinin tahdidini getirdi. Bunun en büyük zararını Ruslar gördü; İstanbul'daki Rus sefiri ve konsolosları devamlı olarak Rus gemilerinin Boğaz kıyılarındaki demirleme yerleri ve kalma sürelerini uzatmak amacıyla Osmanlı makamlarına başvurmaya başladılar.

Gerçekte, İngilizler ile Fransızların 1838 ve 1839 yılında yaptıkları ticaret antlaşmaları daha sonra Avrupa'nın irili ufaklı bütün ülkelerine teşmil edildiği halde, Ruslar bu antlaşma hükümleri dışında bırakılmıştı. İngilizler ve Fransızlar Rus rekabetinden kurtulmak amacıyla, Ruslar için % 12'leri aşan eski tarifenin uygulanmasını ve gemilerin 15 günden fazla limanlarda kalmamasını istiyordu. Bunun için zamanın Padişahı Abdülaziz'e, elçiler vasıtasıyla hediyeler takdim ederek, başvurularda bulunuyorlardı.

OSMANLI-İNGİLİZ-FRANSIZ İTTİFAKI, KIRIM SAVAŞI VE OSMANLI RUS TİCARETİNİN SONU

Tarihçiler Kırım Savaşı'nın sebebi olarak şimdiye kadar hep aynı olayı, yani Osmanlı Donanması'nın Sinop'ta Rus Donanması tarafından yakılmasını gösterdiler. Yakılmaktan kurtulan bir Osmanlı buharlı gemisi, hemen geri dönüp haberi verince, İngiliz ve Fransız sefaretleri durumu bir müjde gibi telgrafla Londra ve Paris'e ilettiler. Artık onların isteği olmuştu, Rusya'ya savaş açmak için bahane hazırdı. Ruslar ise, Osmanlı Donanması'nı yakmalarının sebebini sadece Eflak-Boğdan'daki Ortodoks Osmanlı tebaasının o günlerde Osmanlı yönetiminden gördüğü kötü muamele ve birkaç papazın idamı olarak dünyaya yaydılar. Oysa, gölgede kalan sebep, Rus ticaret gemilerinin Osmanlı limanlarında, özellikle de İstanbul'da, sadece 15 gün kalmaları-

na müsaade edilmesiydi. Çok sayıda Rus yelkenli ticaret gemisinin limanı tıkadığı, buharlı Fransız ve İngiliz tüccar gemilerinin yükleme boşaltma işini zorlaştırdığı iddiası ile Osmanlı padişahının nezdine hediyelerle çıkan İngiliz ve Fransız elçileri, Rus gemilerinin 15 günden fazla limanda kalmalarını yasaklayan fermanı sonunda Sultan'a imzalatmışlardı. Çıkarlarının bozulmasına kızan Ruslar, Osmanlı Donanması'nı yakınca, İngilizler ve Fransızların işini kolaylaştırmışlardı. Rusya'yı Osmanlı piyasalarından tamamen silmek üzere, uzun menzilli topları olan zırhlı savaş gemilerini yollamak yanında Osmanlı ordusu ile Sıvastapol'a kadar gidip, bu liman kentini bombardımana tuttular. Bu savaşın politik sonucu ne olursa olsun, bu bağlamda önemli olan sonucu, Rusların sadece Osmanlı piyasasından çekilmeleri değil, aynı zamanda bütün Akdeniz'de ticaret yapmalarının yasaklanmasıdır. İngiliz ve Fransızların ünlü porselen eşya fabrikaları Rus rekabetinden kurtulma sayesinde o güne kadar yapamadıklarını yapabildiler. Osmanlı saraylarında Rus porselenin yerini İngiliz ve Fransız porselenleri aldı ve Rus usulü yerine artık İngiliz usulü çay içilmeye başlandı; Çin ve Uzakdoğu çaylarını özel olarak harmanlayıp teneke kutular içinde Osmanlı ülkesine pazarlayan Rusların yerine de İngiliz tüccarlar, müstemlekelerden getirdikleri çaylarla Osmanlı çay tüketimini karşılamaya çalıştılar. Buna karşılık, yollar kapandığı için, Rusya'da kahve karaborsaya düşmüştü.

Kırım Savaşı, ayrıca, Osmanlı gümüş para sistemine de büyük etki yapmıştır. Rusya'dan gümüş ithali bir müddet için de olsa durunca, bu defa Osmanlı Devleti gümüş paraların ayarını düşürmek zorunda kalmıştır. Zaten kâğıt "Kaime"lerle altüst olan Osmanlı para sistemi, bu defa hem kâğıt hem madeni para olarak İngiliz ve Fransız paralarının içeride tedavüle girmesiyle, Osmanlı Devleti'nin "Senyöraj" hakkının zedelenmesinin etkisini yaşamıştır. Bunun sonucu olarak ihraç edilen ve İngilizlerle, Fransızların eline geçen "Kaime"leri (kâğıt paraları) ortadan kaldırmak için, bu iki ülkeden devamlı dış borç almak zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Rusya, böylece, Kırım Savaşı yenilgisinin intikamını 1877 Savaşı ile Osmanlı Devleti'nden alma olanağı-

nı ele geçirmiştir. Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın 6 Ekim 1875'te Osmanlı dış borçları için aldığı "moratoryum" kararı buna yeterli gerekçe yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nin Batılı alacaklılarını aldatması bahane edilerek krediler kesilecek, alacağı silahların tümü için Batı'ya bağlanmış olan Osmanlı Devleti, silahsız ve cephanesiz kalınca, Rusların kısa zamanda Osmanlı başkentinin sayfiyesi Yeşilköy'e kadar gelmesine tanık olacaktır.

Kırım Savaşı sonucu yapılan Paris Kongresi'nde (1856), sadece Rusya'nın Karadeniz'deki deniz kuvvetleri değil, aynı zamanda Karadeniz'deki ticaret filosu da tahdit edildiğinden, Osmanlı Devleti ile olan dış ticareti büyük ölçüde azalmıştı. Zaten Osmanlı Devleti Avrupa finans kapitalinin kontrolü altına girince, dış ticareti de İngiliz ve Fransız kontrolüne girmişti. Osmanlı dış borçlarının kaynağı olan İngiltere ve Fransa, ard arda verdikleri dış kredilerle, bu ülkenin dış ticaretine neredeyse ambargo koymuşlardı. Krediler Osmanlı Devleti'ni ve tüccarını "falan malı şuradan şu fiyata almak" şartı ile bağladığından, bunların ithalat kaynağını seçme kararı da tamamen elinden alınmış oluyordu. Askeri malzeme, donanma artıkları ve eski gemiler, kendi ya da Avrupa piyasalarında satılamayan modası geçmiş mallar böylece Osmanlı Devleti'ne ihraç ediliyordu. Bu ithalatın tüccarı ve içerideki satıcısı, toptancısı da, onlarla işbirliği içinde olan Osmanlı azınlıkları idi.

1876-77 OSMANLI-RUS SAVAŞI VE TİCARETE ETKİSİ

Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti 1876-77 yıllarında Rusya ile tekrar savaşa tutuşacaktır. Bu savaşın asıl sebebi ne Rusların ne de Osmanlı Devleti'ni idare edenlerin kapitalist düşüncenin nasıl işlediğinin farkında olmamaları ile ilgilidir. Zamanın Sultanı Abdülaziz'i, Rus tehdidin devamlı arttığına inandıran İngiltere ve Fransa, bir Rus Savaşı'nın "donanma savaşı" olacağına ikna ettiler; ellerindeki bütün hurda savaş gemilerini Osmanlı Devleti'ne sattılar. Hem de % 20'ye kadar varan faizli krediler karşılığında. Oysa bu savaşta gemiler hiçbir iş görmeyecek, Haliç'ten dışarı dahi çıkamayacaklardır. Bugün her iki tarafa da "Bu savaş neden, niçin yapıldı?" diye sorsanız, hiç kimse an-

lamlı bir cevap vermeyecektir. Oysa, iki taraftan 100 binden fazla insan ölmüş, bir o kadar insan da sakat kalmıştır. Her iki tarafın savaşa katılmayan insanlarının çektikleri ekonomik sıkıntılar da buna eklenmelidir. Kazanan, tabii, her iki tarafa da silah satan ve bunun için her iki tarafı da yüksek faizlerle sömürecek olan finans kapitalidir.

İşte bu iktisadi bağımlılık Osmanlı Devleti'ni 1875'te iflasın eşiğine götürdü. Zamanın Osmanlı Sadrazamı (Başbakan) Mahmut Nedim Paşa, rivayete göre, dost ilişkiler içinde olduğu Rusya'nın İstanbul sefiri İzvaçyef'in verdiği akıl ve destek ile, hiç beklenmedik bir zamanda (5 Ekim 1875) Osmanlı dış borçları hakkında bütün finans alemini sarsan "moratoryum" kararını verdi. 6 Ekim 1875 günü altı aylık taksitleri ödenecek Osmanlı dış borç tahvillerinin faiz ile ana para taksitlerinin yarısını nakit, yarısını da yeni tahvilat ile ödeme kararı aldı. Bu karar, bütün Avrupa'da ve ABD'de bulunan Osmanlı tahvilatı hamillerinin öncülüğünü yaptıkları protestolar, Osmanlı yöneticilerini lanetlemeler ile karşılandı. Osmanlı tahvilatı iyi gelir getirdiği için Avrupa'daki fakir fukaraya, öksüz ve yetimlere satılmıştı; hattâ savaş malullerine ait sandıklardaki paralar dahi Osmanlı tahvilatına yatırılmıştı. Böyle olduğu içindir ki, tepki sadece kapitalistlerden gelmiyordu; fakir fukaradan da geliyor, kiliselerde toplanan bu düşük gelirli sınıf mensupları Osmanlı'ya "beddua"lar yağdırıyordu.

Bu işten ise sonuçta Ruslar kârlı çıktılar. Batı finans kapitalinin desteğini kaybeden Osmanlı Devleti silahsız, cephanesiz, hattâ buğdaysız ve şekersiz kaldı. Ayrıca inşa edilmekte olan Rumeli Demiryolları'nın Osmanlı Devleti'ni doğrudan doğruya Avrupa'ya karadan bağlamasının, Rusya'nın Osmanlı Devleti ile ticaretine büyük darbe indireceği; askeri bakımdan ise, Osmanlı'nın bir savaş halinde Avrupa'dan kolayca yardım alabileceği bekleniyordu. Böylece Rusya'nın Akdeniz'e inme projesinin yine erteleneceği düşünülüyordu. Oysa moratoryumu izleyerek Batı'nın Osmanlı'yı ortada bırakması, Rusya'yı Osmanlı'ya savaş açmak için cesaretlendirdi. Ortodoks kilisesinin ve Balkanlar'daki soydaşlarının hamisi kılığına giren Rusya, bir bahane ile Osmanlı Devleti'ne savaş açtı ve Osmanlı başkentinin sayfiyesi olan

Yeşilköy'e kadar geldi. Orada karargâhını kurarak, savaş tazminatı verilmediği takdirde İstanbul'a gireceğini, askerin yapacağı yağma ve katliamdan hiçbir mesuliyeti olamayacağını ilan etti. Plevne'de bir iki gün içinde 35 bin askerini kaybeden Rus ordusunun, İstanbul'a girdiğinde, kendilerini de hedef alacağını düşünen İstanbul'daki meşhur bankerler, bankalar, Fransız ya da İngiliz tüccarlar, hattâ Rum ve Ermeni azınlıklar derhal harekete geçti; istenilen tazminatın ilk taksidini ödeyerek İstanbul'u istiladan, kendilerini de soyulmaktan kurtardılar.

BERLİN KONGRESİ, RUSYA'YA SAVAŞ TAZMİNATI ÖDENMESİ VE OSMANLI DIŞ BORÇLARI

O günlerde yabancı elçilikler ile 1877-78 Savaşı'nın galibi olan Rusya arasında, "Osmanlı alacaklıları" olarak çekişme başladı. Berlin Kongresi'nde, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden almak istediği "savaş tazminatı" bunun başlıca nedeniydi. Osmanlı dış borçlarının büyük bir kısmının her tür tahvilini elinde bulunduran Fransız ve İngiliz delegeleri, Kongre sırasında "alacaklarda öncelik" tartışmasına girdiler. Ruslar savaştan galip çıkmanın kendilerine kazandırdığı savaş tazminatı isteme hakkının, Osmanlı tahvilatı sahipleri İngiliz ve Fransızların birikmiş borç faiz ve amortisman bedellerinin ödenmesine öncelik verdiğini iddia ediyorlardı. Her iki tarafın bu öncelik tartışmasında en rahat taraf Osmanlı temsilcileri idi. Nitekim bu tartışmalar sürüp giderken Osmanlı delegasyonunun başında olan Karadodori Paşa, alacak peşindeki delegelere hitaben, "Siz olmayan bir şeyin kavgasını yapıyorsunuz. Fransızlar ile İngilizler bizi veresiye mal almaya zorladılar ve borçlandırdılar; bütün altın ve gümüş para stokumuz eridi. Sizlere tazminat olarak ya da alacaklarınızı ödemek için ancak kâğıt para basıp verebiliriz", diyordu. Gerçekte Ruslar, İstanbul'a girmek ve kenti yağmalamak tehdidi ile istedikleri tazminatın zaten bir kısmını almışlardı. Galata Banka ve Bankerleri, daha Ruslar Yeşilköy'de karargâh kurdukları zaman tazminatın ilk taksidini ödemişler, Ruslar da bunu alarak Osmanlı topraklarını terk etmişlerdi. Şimdi sadece geri kalanını istiyorlardı. Fakat gerek Rusya, gerek İngiltere ile Fransa'nın asıl istedi-

ği bir an önce barışın yapılması, böylece Osmanlı Devleti ile olan ticaretin eski hacmine ulaşması idi. Gerçi Ruslarla yapılan mütarekeden sonra Osmanlı limanları bu ülkelerin ticaret gemilerine açılmıştı; ama, Galata Banka ve Bankerleri Berlin Kongresi'nde özellikle Osmanlı dış borçları konusunda kesin bir karar çıkmadan, Osmanlı tüccarını finanse etmek istemiyorlardı. Oysa Berlin Kongresi sürüp giderken, İstanbul başta olmak üzere, Osmanlı liman kentlerinde bütün ithal malları fiyatları, "sağlam para" ile dahi, iki misline çıkmıştı. Birçok tüccar Galata piyasasından % 20'ye kadar faiz ödeyerek aldıkları kredilerle ithal ettikleri porselen eşya ya da kumaş, bez, her türde yağ gibi malları, altın ve gümüş para ile savaş öncesi fiyatların iki misline satabiliyorlardı. Gıda maddeleri fiyatları da almış yürümüştü. Gıda maddelerinin, sebze hariç, hemen tümünü dışarıdan sağlayan Osmanlı başkentinde, özellikle İslâm-Türk halk açlık sınırında yaşarken, Berlin Kongresi'nde bu aç adamların vereceği tazminat ile eski borçların tasfiyesi için Avrupa'da tartışmalar yapılması, yerli gazetelerde alay konusu oluyordu.

Berlin Antlaşması'nın Boğazlar hakkındaki hükümleri, Almanya'nın Rusya'yı desteklemesine rağmen, İngiliz ve Fransızların istediği şekilde düzenlendi. Bu kongrede en önemli tartışmalardan biri Boğazlar'ın tahkimi idi. Ruslar Çanakkale Boğazı'nın, İngilizler ise İstanbul Boğazı'nın tahkimini istiyorlardı. Aslında bu istekler siyasi görünse de temelde iktisadi idi. Her iki taraf da, kendi ticaret yolunun açık tutulmasını istiyordu; öyle ki, örneğin İngiltere Rus ticaret gemilerinin Ege ve Akdeniz'e inmesini önlemek için Karadeniz Boğazı'nın bir bahane ile kapatılmasını; Ruslar da aynı durumda Çanakkale Boğazı'nın kapatılarak aralarındaki ticari rekabeti kendi lehlerine çevirmek amacındaydı. Osmanlı Devleti ise yerli sanayiini kurmak için, Fransa ve Almanya dahil olmak üzere, bunların aralarında bir çatışma çıkmasını bekliyordu. Zira bu ülkelerin açık pazarı olmasına devam edildiğinde, Osmanlı'nın sanayisini kurma olanağı yoktu; İstanbul'un, İzmir'in, hattâ Trabzon'un bir zamanlar Avrupa'da bile ün salmış olan erkek ve kadın terzileri, bu ülkelerden devamlı "hazır elbise" ithali sebebiyle işsiz kalmış-

lardı. Örneğin kış aylarında giyilen kadın ve erkek kürk paltolarını veya dışı kumaş içi kürk olan benzerlerini, Berlin Kongresi'nin sona erdiği günlerde "damping" yapan Rus tüccarları, Osmanlı ülkesinin liman kentlerinde sadece "terzi ücreti" gibi bir fiyata satıyorlardı.

Bu araştırmalarımızın ortaya koyduğu şudur: Gerçekte Rusya ticareti, İngiliz, Fransız ve Alman ticaretinin onda biri kadar tutmadığı halde, büyük sanayi ülkeleri Rus rekabetinden kurtulmak için, Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya düşman etmek istiyorlardı. Bu amaçla her türlü diplomatik girişime başvurmakla kalmamış, ayrıca Osmanlı yönetimine çeşitli yollardan verilen rüşvetlerle ve yapılan telkinlerle, Rus-Osmanlı ticaretinin canlanmasını önlemişlerdi.

Geçmişten Günümüze Türkiye ile Rusya Arasında Görünmez Bağlar: Boğazlar

Mensur Akgün*

GİRİŞ

Rusya ile Türkiye arasındaki ilk ilişki 1492'de III. İvan'ın Kırım Hanı Mengili Giray aracılığıyla II. Beyazıt'a gönderdiği Mikhail Pleşçeyev başkanlığında bir sefaret heyeti ile kurulmuştur. Bundan sonra Ruslarla ilişkiler uzunca bir süre Kefe Sancakbeyi olan şehzade aracılığı ile yürütülmüş, Osmanlı Devleti günden güne büyüyen Ruslara fazla ilgi göstermemiştir. Rusya'dan Aleksiyev adındaki ikinci elçi 1514'te İstanbul'a gelmiş, Aleksiyev'in dönüşü sırasında ilk Osmanlı temsilcisi Kemal Bey de 1515'te Moskova'ya gitmiştir.[1] Diplomatik ilişkiler bundan sonra da sürmüş, Ruslar Osmanlı hanedanlarından ticari tavizler elde etmek ya da çeşitli devletlere karşı ittifaklar yapmak için taleplerde bulunmuşlardır. 1569 Ağustos'unda Sadrazam Sokullu'nun inisiyatifi ile kalkışılan Don ve Volga nehirleri arasına kanal kazılması teşebbüsü ve Ejderhan Seferi yüzünden ilişkiler gerginleştiyse de, 1570'te İstanbul'a elçi olarak gönderilen Novosiltof'un temasları

(*) Yrd. Doç. Dr., Kültür Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s.476-477.

sayesinde sorunlar aşılmıştır.[2]

Ruslar ile Türkler, daha doğrusu Osmanlılar arasındaki ilk önemli çatışma bugünkü Ukrayna'daki Çehrin Kalesi yüzünden 11 Nisan 1678'de ilan edilen savaşla başlamıştır. İstanbul'dan 30 Nisan'da başlayan sefer 12 Ağustos'ta zorlu çatışmaların ardından kalenin alınması ve içindeki "30 bin muhafızın imha edilmesiyle" tamamlanmıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre, "Çehrin muhasarası Rusların kuvvetli ve tehlikeli bir düşman olarak gelişmekte olduğunu göstermesi itibariyle Osmanlı hükümetini düşündürecek bir hal arz ediyordu."[3] Bunun üzerine padişah bizzat sefere çıkarak, Rus sorununu çözmek üzere 1680 Eylül'ünde Edirne'ye hareket etti. Rusya'nın Kırım Hanı Murat Giray aracılığı ile barış istemesi üzerine 13 Şubat 1681'de Bahçesaray'da 20 yıl geçerli 12 maddelik ilk Türk-Rus Antlaşması imzalandı.[4]

Fakat anlaşma çok geçmeden bozuldu. Ruslar, 1683'de Osmanlı'nın Viyana surlarının önünde yenilmesinin ardından Avusturya, Polonya ve Venedik ile girdiği savaştan faydalanarak 1688'de Kırım ve Azak Kalesi üstüne yürüdü. Azak Kalesi 26 Temmuz 1697'de Rusların eline geçti ve Karadeniz yolu stratejik olarak ilk kez Ruslara açıldı.[5] 26 Ocak 1699'da Karlofça'da üç yıl süreli bir ateşkes, 13 Temmuz 1700'de İstanbul'a elçi olarak gelen Ukraynçov ile de bir barış antlaşması imzalandı.[6] Bu antlaşma ile Türkiye, Azak Kalesi'ni ve çevresindeki bir miktar araziyi Ruslara bıraktı. Ruslar Karadeniz'deki ticaret gemilerine seyrüsefer hakkı da istediler, ancak bu talep, "Karadeniz'in Padişah'ın haremi gibi telakki edildiği, dolayısıyla oraya hiçbir yabancı geminin girmesine izin verilemeyeceği" söylenerek geri çevrildi.[7]

---

2 *A.g.e.*, c.3, I. Kısım, s.34-37.

3 *A.g.e.*, s.432.

4 *A.g.e.*, s.433.

5 Azak Kalesi daha önce de 1637'de Rusların eline geçmiş ve 1642'de elde tutulmasının zorlukları göz önüne alınarak geri verilmişti. Bkz. *a.g.e.*, c.3, II. Kısım, s.154.

6 *A.g.e.*, c.3, I. Kısım, s.593.

7 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara, 1970, s.15.

Azak Kalesi, 21 Temmuz 1711'de, Çar I. Petro'nun ordusu Purut Nehri boyunda Osmanlı ve Tatar kuvvetleri tarafından kuşatıldıktan sonra imzalanan antlaşma ile tekrar ele geçirildi.[8] Bir yıl sonra imzalanan İstanbul Antlaşması ve 1713'de imzalanan Edirne Antlaşması sayesinde Ruslar Karadeniz kıyılarından iyice uzaklaştırıldı. Ancak bu çok uzun sürmedi. Polonya kralının kim olacağı konusunda Avusturya, Fransa ve Rusya arasında çıkan savaşa İstanbul'daki Fransız elçisinin kışkırtmasıyla giren ve Rusya'ya harp ilan eden Bâbıâli, 18 Eylül 1739'da imzaladığı Belgrad Antlaşması ile Azak Kalesi'nin yıkılmasını kabul etti. Her ne kadar bu antlaşmayla sınırların değişmeyeceği ve Azak Denizi'nde Rusya'nın savaş gemisi bulundurmayacağı garanti altına alındıysa da, Azak Kalesi'nin yıkılmasıyla Ruslar'a Karadeniz yolunu tıkayan önemli bir engel böylece tarihe karıştı.

Yine Polonya'daki veraset meselesi yüzünden çıkan bir başka savaş ise, Karadeniz'in kesin olarak Ruslara açılmasıyla sonuçlandı. Leh asilzadelerinin Rusya'nın müdahaleleri karşısında Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım istemeleri ve Bâbıâli'ye toprak vaat etmeleriyle 1770'de başlayan savaş, 1771'de Baltık Denizi'nden gelerek Çeşme'deki Osmanlı Donanması'nm yakılması da dahil olmak üzere pek çok yenilginin yaşanmasına, bir yıl sonra ise Bender, Akkerman, Kili, İsmayil ve Bükreş kalelerinin düşmesine yol açmıştı. 1773'de Ruslar Kırım'ı işgal ettiler. 1774'te Mareşal Romanozof komutasındaki kuvvetler Sadrazam Muhsinzade Mehmet Paşa'yı Şumnu'da sıkıştırdıktan sonra ise, Ruslar'ın Karadeniz'e inmesini ve bu denizde kendi bayraklarıyla ticaret yapmasını sağlayan 21 Temmuz 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması imzalandı.[9]

Rusların Karadeniz'e inmesinin ardından Türk-Rus ilişkilerinin tarihi büyük ölçüde Boğazlar'ın tarihi ile özdeşleşti. Zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu karşısında Rusya, siyasetini Boğazlar'da elde edebileceği tavizlere ve Boğazlar'ın Türklerden daha güçlü bir devletin

8 "Prut Buyrultusu" için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, c.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, s.50-51.

9 *A.g.e.*, s.115-137.

eline geçmemesine endeksledi. Gerek imparatorluk döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde Türkiye ile Rusya arasında kurulan genellikle geçici ve dünya politikasındaki dalgalanmalara karşı hassas ittifaklar, hep Boğazlar merkezli oldu.

1798'de Napolyon'un Mısır seferi, 1833'te Mısır Valisi Mehmet Ali'nin isyanı sırasında Rusya ile girişilen ittifak denemeleri Bâbıâli'nin Boğazlar kozuna sahip olması sayesinde gerçekleşmiştir. 1921 tarihli Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın imzalanmasının arkasında yatan nedenlerin arasında da Boğazlar vardır. Bu antlaşmanın 5. maddesinde taraflar, "Karadeniz ve Boğazlar'ın bağlı olacağı rejimin kesin biçimde hazırlanması işini, kıyı devletlerin temsilcilerinden oluşmak üzere, daha sonra yapılacak bir konferansa bırakmayı uygun gördüklerini" belirtmişlerdir.[10] İkinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerin bozulmasının temel nedeni de yine Boğazlar'dır.

Günümüzde ise, 1936 tarihli Montrö Sözleşmesi, Türkiye ile Rusya arasında görünmez bir stratejik bağ oluşturmaktadır. Montrö Sözleşmesi'nin hükümleri iki ülkenin de çıkarlarını korumaktadır. Pek çok açıdan teknik ömrünü doldurmuş olan sözleşmenin masaya yatırılması iki ülkenin de istemediği ve beklemediği sonuçların doğmasına yol açabilir. Türkiye şikâyetçi olduğu 2. maddesindeki sınırlı geçiş özgürlüğünden daha sınırlı bir geçiş özgürlüğüne kavuşabilir ama, 1936'da kendisine bırakılmış olan düzenleme yapma yetkisini Uluslararası Denizcilik Örgütü'ne devretmek zorunda kalacaktır.

Rusya açısından da savaş gemilerinin geçişine getirilmiş olan tip, silah ve tonaj kısıtlamalarının kalkması olasılığı, uluslararası hukukta İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan gelişmeler göz önüne alındığında çok yüksektir. Başka bir deyişle, Montrö Sözleşmesi'nde yapılacak herhangi bir değişiklikten Rusya ve Türkiye'nin birlikte zarar görmesi kaçınılmaz olacaktır. Bu yüzden iki ülke arasında üstünde çok konuşulmayan bir ortak çıkar bağı mevcuttur. Bu bağı korumak özen ister.

10 Bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s.34.

Ama neyse ki, günümüzde Montrö bağını korumak için çok çaba harcamaya gerek yoktur. Soğuk Savaş sona erdiğinden bu yana ilişkileri gölgeleyen Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması'nın (AKKA) kanatlar bölgesindeki silah indirimlerine ilişkin sınırlamalara Rusya'nın uymamasından doğan sorunlar başta olmak üzere, pek çok konu artık gündemden düşmüştür. Türkiye'nin hassasiyet gösterdiği Dağlık Karabağ sorunu konusunda Rusya'nın tek taraflı bir çözüm empoze etmesi imkânı ortadan kalkmıştır. Çeçenistan sorunu da artık çözüm yoluna girmiştir. S-300 PMU1 hava savunma sistemlerinin Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'ne satılmasının doğurduğu sorunlar, bu silah sistemlerinin Yunanistan'a devredilmesi yoluyla çözülmüştür. Günümüzde Boğazlar ve onunla bağlantılı olarak boru hatları dışında, Türkiye ile Rusya arasında ilişkilerin akışını etkileyebilecek boyutta tek sorun olan çeşitli kesimlerin PKK'ya karşı duyduğu sempati ise, örgütün lideri Abdullah Öcalan'ın Rusya'da barınmaması için gösterilen çabalar ve Kenya'da yakalanmasıyla anlamını yitirmiştir.

Artık Türkiye açısından ortak çıkarların, ticari menfaatlerin büyük ölçüde arka plana atıldığı dönem sona ermiştir. Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı'nın Mayıs 1998'de gerçekleşen ziyareti ile de Türkiye, kendi Soğuk Savaşı'nın bittiğini resmen ilan etmiştir. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı projesinin gerçekleşmesinden sonra da Türkiye'nin Boğazlar'ını Rusya'ya karşı koz olarak kullanmasının maddi gerekçesi tamamen ortadan kalkacaktır. Üstelik Mavi Akım Hattı'ndan doğalgaz geçmeye başladığında iki ülke arasındaki ticari bağların daha da güçleneceği unutulmamalıdır.

Ancak tüm bunlar, Kafkaslar ve Orta Asya üstündeki rekabetin bittiği, Çeçenistan'da yaşanabilecek insanlık dramlarına Türkiye'nin tepki göstermeyeceği anlamına gelmemektedir. Ayrıca Türkiye'nin üyesi olduğu ittifakın atacağı adımlardan, Bush yönetiminin büyük fantezisi Ulusal Füze Savunma (NMD) sisteminin hayata geçmesinden iki ülke ilişkilerinin zarar görmesi kaçınılmazdır. Önemli olan bu zararın en az şekilde atlatılması, rekabetin ilişkilere zarar vermesinin önüne geçilmesidir. Buna Montrö rejiminin öneminin ve Boğazlar'ın tari-

hi bagajının ağırlığının hatırlatılması iki ülke arasındaki görünmez bağların görünür hale getirilmesine katkıda bulunabilir.

ESKİ REJİM

1484'te Kili ve Akkerman kalelerinin alınmasıyla Karadeniz kıyılarının tamamını ele geçiren Osmanlı Devleti, genel bir kural olarak bu denize kendi bayrağını taşıyan gemiler dışındakilerin giriş ve çıkışını yasakladı. Yıldırım Beyazıt zamanında yaptırılan Güzelcehisar Kalesi'ne ek olarak, II. Mehmet'in İstanbul'u zaptetmesinden sonra Rumelihisarı'ndaki Boğazkesen Kalesi ve Gelibolu Valisi Yakup Bey tarafından inşa ettirilen Çanakkale ve Kilitbahir kaleleriyle Boğazlar, fiilen yabancı bayraklı gemilere kapatıldı. Her ne kadar Venedik ve Cenevizlilere kısa bir süre daha Karadeniz'de ticaret ve seyrüsefer imtiyazı tanımışsa da, İmparatorluk 1484'ten sonra yaptığı tüm anlaşmalarda bu keyfiyet, "ecdattan mevrus" bir hak olarak yer almıştır.[11]

1535'te Fransa, 1602'de ise İngiltere, İmparatorluk denizlerinde ticaret yapma hakkı elde etmiş, ancak bu hak daha sonra Fransa'ya 1740, İngiltere'ye 1655'te verilen imtiyazlara rağmen Karadeniz'e geçiş için kullandırılmamıştır. Avusturya'ya ise, 1718 Pasarofça Anlaşması'nda tanınan ticaret hakkı, 1783'e kadar fiilen kullandırılmamıştır. Boğazlar'ın tüm yabancı gemilere kapalı olması prensibi, 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın 11. maddesiyle Rusya'ya verilen imtiyazla yumuşamış, bundan sonra ticari gemilerin geçişine getirilen sınırlamalar giderek azalmıştır.[12] 1802'de Fransa'ya tanınan bu hak, hemen ardından İngiltere'ye de verilmiştir.[13]

Küçük Kaynarca Antlaşması Bâbıâli'nin yabancı savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişini engelleme hakkına dokunmamıştır. Savaş gemilerinin geçişine ilk kez 1798'de Napolyon'un Mısır seferi sırasın-

11 Cemal Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, Üniversite Matbaacılık Komandit Şirketi, İstanbul, 1947, s.12.

12 Nihat Erim, *a.g.e.*, s.115-137.

13 Ayrıca 1774'te Rusya'ya tanınan imtiyaz 10 Mart 1779 Aynalı Kavak Antlaşması ile de teyit edilmiştir. bkz. *a.g.e.*, s.149-158.

da müsaade edilmiştir. Bâbıâli kendisine yardım etmek gerekçesiyle gelip Büyükdere Koyu'na demirleyen Amiral Uchakow komutasındaki 11 parça gemiden oluşan Rus filosunun geçişine, 19 Eylül 1798'de izin vermek zorunda kalmıştır. 23 Aralık 1798'de imzalanan 8 yıl süreli biri gizli, diğeri açık iki ittifak antlaşmasından sonra da Rus gemileri, "Boğazlar'dan vakitli vakitsiz geçmeye, Büyükdere Koyu'nda demirlemeye ve içlerinde bulunan erler dışarıda dolaşmaya başlamıştı."[14]

Buna engel olmaya çalışan Bâbıâli'nin çabaları sonuç vermemiş, 1800 Eylül'ünde 13 Rus harp ve asker yüklü taşıt gemisi Napoli'ye gitmek üzere Boğazlar'dan geçmiş; bunu Rus topçu kuvvetlerini taşıyan gemiler takip etmiş; bu filo 1801'de Karadeniz'e geri dönmüş ve ardından 11 harp ve 8 taşıt gemisi Karadeniz'e geçmiştir.[15] 1798 İttifak Antlaşması 1805'te tekrar yenilenmiş ve Bâbıâli Karadeniz'in yabancı harp gemilerine kapalı, ama Rus savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişinin serbest olması prensibini kabul etmiştir.

1774'te ticaret gemilerinin geçişine verilen imtiyazlarla başlayan, 1798 ve 1805'de Rus savaş gemilerinin geçişi için yapılan düzenlemelerle ivme kazanan Türk Boğazları'ndan geçiş rejiminin uluslararasılaşması süreci, 5 Ocak 1809'da İngilizler ile Çanakkale'de imzalanan 12 maddelik Kale-i Sultani Antlaşması ile devam etti. Bu antlaşmanın 11. maddesi ile Bâbıâli, her ne kadar İmparatorluğun Boğazlar'ın kapalılığı genel prensibini İngiltere'ye kabul ettirdiyse de, kendisi de aynı prensibi başkalarına karşı uygulayacağını bu devlete karşı yükümlenerek, Boğazlar'da uygulanacak geçiş rejimini bir iç hukuk meselesi olmaktan çıkartıp devletlerarası konu haline getirdi.[16] Bundan önce Ruslarla yapılan antlaşmalarda, geçiş hakkı yapılan düzenlemeler, ittifaka ilişkin şartların yerine getirilmesine bağlı idi. 1809 Sözleşmesi ise kapalılığı mutlak bir kurala dönüştürdü.[17]

Boğazlar'ın kapalılığı ilkesi 1841 Londra Sözleşmesi ile teyit

14 Cemal Tukin, *a.g.e.*, s.93.
15 *A.g.e.*, s.94.
16 Nihat Erim, *a.g.e.*
17 Bkz. Cemal Tukin, *a.g.e.*, s.120-121.

edilene kadar geçen süre içinde, Boğazlar rejimine ilişkin iki önemli belge daha imzalandı.[18] Asıl amacı Yunanistan'ın bağımsızlığının tanınması olan 1829 Edirne Antlaşması ile ülkelerin ticaret gemilerine Karadeniz'de dolaşma imtiyazı verilirken,[19] 1833'te de Boğazlar'ın savaş gemilerine kapalılığı prensibinden bir istisna daha yapılarak, Rus-lara, isyan eden Mısır Valisi Mehmet Ali'ye karşı Bâbıâli'ye yardım etmesi için savaş gemilerini Boğazlar'dan geçirme hakkı tanındı.

27 Ocak 1833'te Reis-ül Küttab'ın İstanbul'daki Rus elçisinden resmen yardım talep etmesinin ardından, 8 Şubat'ta Visamiral Lazaref komutasında dokuz savaş gemisi Büyükdere açıklarına demirledi. 5 Nisan'da ise 5 bin kişilik bir Rus birliği Beykoz'da karaya çıkarak kamp kurdu.[20] Bu arada sorun, İngiltere ve Fransa'nın müdahalesi ile, Bâbıâli'nin istediği şekilde çözülme yoluna girdi. Ama Rus Donanması ve birlikleri, ancak 8 Temmuz'da imzalanan, Boğazlar'ın kendi savaş gemilerine açık, diğer devletlerin gemilerine kapalı olmasını getiren Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan sonra çekildi.[21] 1809 Kale-i Sultani Antlaşması'nın hükümlerine aykırı olan bu antlaşmanın uzunca bir süre yaşaması İngiltere'ye rağmen imkânsızdı. Rusya Karadeniz'e indiğinden beri bu devletin Akdeniz'e çıkmasını engellemeye çalışan İngiltere, 1809'da elde ettiği imtiyazı elinden kaçırmamak için Bâbıâli nezdinde çeşitli teşebbüslerde bulundu.

Bu arada zamanın büyük devletleri aralarında toplanarak Mısır ve Boğazlar sorununun nasıl çözüleceği konusunu tartıştılar. 15 Temmuz 1840'ta ise Avusturya, Prusya, Rusya, İngiltere ve Türkiye arasında, Londra'da, Mehmet Ali'ye karşı alınacak yaptırım tedbirlerini içe-

18 7 Ekim 1826 tarihli Akkerman Antlaşması'nda da Rus gemilerine tanınan imtiyazlardan söz edilmektedir. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s.116.

19 Ayrıca bu antlaşmanın 7. maddesinde Boğazlar'dan geçecek ticaret gemilerinin kontrol edilemeyeceği, aranamayacağı gibi bazı kısıtlamalar da kondu. Bkz. Cemal Tukin, *a.g.e.*, s.132.

20 Tarihçiler arasında karaya çıkan Rus birliğinin sayısı hakkında bir uzlaşma olmadığı görülmektedir. Buradaki beş bin sayısı Cemal Tukin'den alınmıştır. Bkz. Cemal Tukin, *a.g.e.*, s.177. Oysa Enver Ziya Karal bu sayıyı 15 bin olarak vermektedir. Bkz. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s.135.

21 Bir önsöz, altı açık ve bir kapalı maddeden oluşan Hünkâr İskelesi Antlaşması için bkz. Nihat Erim, *a.g.e.*, s.293-299.

ren bir protokol imzalandı. Bu sözleşmenin 3. ve 4. maddelerinde, Mehmet Ali'nin Boğazlar'a yürümesi durumunda tarafların İstanbul'u nasıl koruyacakları, işleri bittikten sonra nasıl geri çekilecekleri karara bağlandı ve "Devlet-i Aliyye'nin barış halinde Boğazlar'dan herhangi bir harp gemisinin geçirilmesine müsaade etmeyeceğine dair kati beyanına karşılık olmak üzere dört akit devlet de Bâbıâli'nin bu kararına uymaya söz verdi."[22]

Nihayet 13 Temmuz 1841'de, Fransa'nın da katılımıyla, Türk Boğazlarının barış zamanında tüm devletlerin savaş gemilerine kapalı olacağına ilişkin Londra Sözleşmesi imzalandı.[23] 1. maddesi 1840 protokolünün 4. maddesinin tekrarı olan bu sözleşme ile Bâbıâli savaş gemilerinin geçişine müsaade etmeyeceğini, büyük devletler de bu hükme uyacaklarını taahhüt ediyorlardı. Londra Sözleşmesi, 1809 Antlaşması'ndan sonra Boğazlar'ın kapalılığı ilkesini bu kez kesin olarak idari tasarruf olmaktan çıkartıp uluslararası kural haline getirdi.

Bundan böyle Bâbıâli, barış zamanında ve kendisinin taraf olmadığı bir savaş sırasında Boğazlar'dan elçilerin "maiyet" gemileri dışındaki savaş gemilerinin geçmesi ilkesini hükümranlık haklarından kaynaklanan bir düzenleme olarak değil, uluslararası bağıtlarından doğan bir yükümlülük olarak uygulamak zorundaydı. Üstlendiği yükümlülükleri devletlerden biri lehine ihlal ettiğinde Bâbıâli diğer devletlere karşı sorumlu olacaktı.

Kırım Savaşı'nı sona erdiren 30 Mart 1856 Paris Antlaşması ile Bâbıâli'nin sorumlulukları daha da arttı. Antlaşmanın 10. maddesinde teyit edilen Boğazlar'ın yabancı savaş gemilerine kapalılığına ek olarak, 11. madde, Karadeniz'in tarafsızlaştırılmasını ve bu denizin savaş gemilerine kapalı olması prensibini getirmekteydi.[24] Böylece İmparatorluğun egemenlik hakları artık sadece savaş gemilerini Boğazlar'dan geçirmemekle sınırlanmıyor, kendi gemilerini Karadeniz'e göndermemek yükümlülüğünü de üstleniyordu. Bu her ne kadar Rus-

22 Cemal Tukin, *a.g.e.*, s.223-224.
23 Nihat Erim, *a.g.e.*, s.307-313.
24 *A.g.e.*, s.347.

ya'nın yeniden Osmanlı Devleti'ni denizden tehdit etmesini önlemesine yardımcı olacaksa da, asıl amaç İngiltere'nin Akdeniz'deki çıkarlarını korumaktı.

Paris'te altı Avrupa devleti ile Bâbıâli arasında imzalanan ve Rusya'yı getirdiği sınırlamalar yüzünden Karadeniz'de donanmasız bırakan bu antlaşmanın ömrü uzun olmadı. 1870 Fransa-Prusya Savaşı'nın yarattığı siyasi boşluktan yararlanan Rusya, 31 Ekim 1870'te Paris Antlaşması'nın imzacılarına birer nota göndererek çıkarlarına aykırı olduğuna inandığı Karadeniz'in tarafsızlığı ilkesine artık riayet edemeyeceğini bildirdi.[25] Kısa bir tereddütten sonra taraflar 17 Ocak 1871'de Londra'da biraraya geldi. Uzun diplomatik müzakerelerin ardından 13 Mart 1871'de, tarihe Londra Boğazlar Sözleşmesi olarak geçen dokuz maddelik belge imzalandı.[26]

Sözleşme ile Karadeniz'in tarafsızlığı ortadan kaldırılırken Boğazlar'ın kapalılığı prensibi teyit ediliyor, ama Bâbıâli'nin müttefiklerinin barış zamanında da Sultan'ın izni ile Boğazlar'dan savaş gemisi geçirebilecekleri kabul ediliyordu. Böylece Osmanlı Devleti, 1841 ve 1856 antlaşmalarıyla egemenlik haklarına konmuş olan kısıtlamalardan büyük ölçüde kurtuluyor, Boğazları'nı tekrar Mehmet Ali Ayaklanması sırasında olduğu gibi koz olarak kullanabilme imkânına kavuşuyordu.

Ancak bu teorik imkân İmparatorluğu birkaç yıl sonra Ruslar karşısında ağır bir yenilgiye uğramaktan kurtarmaya yetmedi. Avrupa'yı arkasına alan ve Balkanlar'daki sorunları bahane eden Rusya, 23 Nisan 1877'de Bâbıâli'ye harp ilan etti. Ordunun mevzii bazı başarılarına rağmen Bâbıâli, 3 Mart 1878'de İstanbul kapısına dayanan Rus kuvvetleriyle Yeşilköy (Ayastafanos) Antlaşması'nı imzalamaktan başka çıkar yol bulamadı. Antlaşmaya göre Karadağ, Sırbistan ve Romanya tam bağımsızlıklarına kavuşuyor, Bulgaristan Osmanlı egemenliği altında özerk bir prenslik haline getiriliyor, Bosna-Hersek'in geleceği hakkında Rusya ve Avusturya'nın söz sahibi olacağı kararlaş-

25 Bkz. Cemal Tukin, *a.g.e.*, s.290-291.
26 Nihat Erim, *a.g.e.*, s.369-371.

tırılıyor, Doğu sınırları Rusya lehine düzenleniyor ve Rusya'ya tazminat ödeneceği kabul ediliyordu.[27]

Çatalca'daki mevzilere yerleşen Rusya'nın, "Doğu Sorunu" olarak adlandırılan, Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılması işini kendi başına yapacağından kaygılanan Avrupa devletleri, 19. yüzyılda Boğazlar'ın tartışıldığı son uluslararası konferansı Berlin'de toplayarak, Yeşilköy'de imzalanan anlaşmanın hükümlerinin yumuşatılmasını, ama daha da önemlisi kendileri açısından Boğazlar rejiminin değişmesinin önüne geçilmesini sağladılar. 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nın 63. maddesi ile 1856 ve 1871 tarihli sözleşmelerin değiştirilmeyen maddelerinin yürürlükte olduğu teyit edilerek, Boğazlar'ın savaş gemilerine kapalılığı prensibinin genel bir kural olarak Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar yürürlükte kalması mümkün oldu.[28]

Buna rağmen Boğazlar sorunu, uluslararası politikanın gündemini meşgul etmeye devam etti. Rusya'nın Boğazlar'dan savaş gemilerini geçirmek için 1884'ten sonra yaptığı hemen her teşebbüs İngiltere'nin tepkisine yol açtı. Yine de Ruslar çeşitli bahanelerle savaş gemilerini geçirdiler ve ticaret gemisi olarak maskelenmiş savaş gemilerinin geçişini engelleyen Bâbıâli'ye pek çok kez nota verdiler.

Bu arada 1878'de Kıbrıs'ı, 1882'de Mısır'ı kontrolü altına alan İngiltere'nin Boğazlar rejimine bakışı değişmeye başladı. Londra, kendi gemilerinin Boğazlar'dan serbestçe geçebilmesini Boğazlar'ın kapalı olmasına tercih etme eğilimine girdi. Bunun doğal sonucu olarak da İngilizler, Boğazlar uğruna ayakta tutmaya çalıştıkları Türkiye'yi destekleme düşüncesini terk etmeye karar verdiler. 1908'de Rus Dışişleri Bakanı Islovsky Boğazlar rejiminin değişmesini talep ettiğinde, Londra'daki İmparatorluk Savunma Komitesi Boğazlar'ın savaş gemilerinin geçişine açılmasının kendileri için Akdeniz'de herhangi bir zorluk doğurmayacağı kararını aldı.[29] Ancak kamuoyundan gelebilecek tepkiler

---

27 Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s.64-67.

28 63. madde için bkz. Nihat Erim, *a.g.e.*, s.423.

29 Bu konuda ilginç bir değerlendirme için bkz. F.O. 371/67286/R9068.

yüzünden İngiltere bu konuda Rusya ile görüşme yapmadı.

Aslında İngiltere, Berlin Konferansı'ndan sonra giderek artan bir hızla Rusya yerine Almanya'yı kendi çıkarlarını tehdit eder bir ülke olarak görmeye başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasının hemen ardından da İngiltere, Fransa ile birlikte, Rusya'nın İstanbul'u ve Marmara'nın batı kıyılarını ve Çanakkale Boğazı'nı kendi topraklarına katma teklifini kabul etti. Binbir pazarlıkla varılan Rus-İngiliz-Fransız uzlaşması, Ekim Devrimi ile anlamını yitirdi. Savaş sonunda Türk Boğazları sorunun çözümü için elde yol gösterici tek belge, zamanın Amerikan Başkanı Woodrow Wilson'un 8 Ocak 1918'de Kongre'ye göndermiş olduğu 14 maddelik programın 12. maddesiydi. Buna göre Boğazlar bütün devletlerin savaş ve ticaret gemilerine uluslararası garantiler altında açık tutulacaktı.

30 Ekim 1918'de Limni'nin Mondros Limanı'nda imzalanan Silah Bırakma Sözleşmesi'nin 1. maddesi, Çanakkale ve İstanbul Boğazları'nın açılmasını ve Boğaz kalelerinin "Müttefiklerce" işgalini öngörmekteydi. 19 Nisan 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'nın 37. maddesi ise tam serbesti prensibi teyit etmekteydi. Başka bir deyişle Boğazlar'da seyrüsefer gerek barış, gerek savaş halinde bayrak farkı gözetilmeksizin bütün ticaret ve harp gemilerine, askeri ve ticari uçaklara açık olacaktı. Boğazlar ablukaya tabi tutulamayacak, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin kararlarının icrası haricinde bu bölgede hiçbir düşmanca harekete başvurulamayacaktı.[30] Sevr Antlaşması'nın Boğazlar'a ilişkin kısmı, diğer hükümleri gibi uygulamaya konamadı ancak benzer bir düzenleme Lozan Antlaşması'na taşındı.

LOZAN VE BOĞAZLAR

Karadeniz'e kıyısı bulunan devletler ve Türkiye açısından Sevr'den daha uygun şartlar içermekle birlikte 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan'da da, genel kural olarak tüm gemilerin geçiş serbestisi ilkesi

30 428 maddelik Sevr Andlaşması'nın 37-61. maddeleri Boğazlar'a ayrılmıştır. Bu maddelerde Boğazlar rejimi ve bu rejimin yürütülmesini sağlayacak Boğazlar Komisyonu'nun çalışma yöntemleri belirlenmiştir. Andlaşma için bkz. Nihat Erim, *a.g.e.*, s.544-551.

benimsenmiş, Sovyetler Birliği'nin ve Türkiye'nin hakları, savaş gemilerinin geçişine getirilen göstermelik kısıtlamalarla korunmaya çalışılmıştır. Temelde İngiliz çıkarlarını gözeten Lozan Boğazlar Sözleşmesi, bölgenin askerden arındırılmasını, kurulan komisyon aracılığıyla yönetimin uluslararası kontrole tabi tutulmasını ve rejimin ihlali durumunda büyük devletlerin yaptırım tedbirleri uygulamasını öngörmekteydi.

Sözleşmenin Türkiye açısından en sorunlu tarafı, 4. maddesi ile getirmiş olduğu silahsızlandırma hükümleriydi.[31] Sovyetler Birliği için sorun olan yanı ise, Karadeniz'de kıyısı olmayan devletler koalisyonunun Karadeniz'e gönderebileceği toplam savaş gemisi miktarının, kendilerinin elinde olan miktardan fazla olabileceği gerçeğiydi.[32] Bu ve benzeri sebepler yüzünden Sovyetler, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ni istemeye istemeye imzaladı, ama gerekli yasal onay işleminden geçirmedi.

---

31 Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin 4. maddesi gereğince, Gelibolu Yarımadası ve Saros Körfezi'nde Bakla Burnu'nun kuzeydoğusundan 4 kilometre uzakta bulunan bir noktadan başlayarak, Marmara Denizi üzerinde, Kumbağı'nda sona eren ve Kavak'ın güneyinden geçen bir çizginin güneydoğusunda kalan bölge ile Bozcaada karşısında eski İstanbul Burnu'ndan başlayarak Karabiga'nın hemen kuzeyinde sona eren ve kıyıdan 20 kilometre uzaktan geçen çizgi arasında kalan bölge Çanakkale Boğazı için silahlardan arındırılacaktı. İstanbul Boğazı ise benzer şekilde doğuda ve batıda 15 kilometre uzaklıklıkta çizilmiş bir çizgiyi askersizleştirmişti. Ayrıca Emir Ali Adası dışındaki tüm Marmara adaları ile Ege Denizi'ndeki Semadirekt, Limni, İmroz, Bozcaada ve Tavşan adalarının da askersizleştirme kapsamına alınması kararlaştırılmıştı. Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin metni için bkz. İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.140-151.

32 Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin ekinin 2. maddesi, savaş gemileri, asker taşıma gemileri, uçak taşıyan gemiler ve yardımcı gemilerin barış ve savaş zamanlarında nasıl geçiş yapacaklarını hükme bağlamıştı. Temel prensip, bir devletin Karadeniz'e gitmek üzere Boğazlar'dan geçirebileceği, en çok kuvvetin Karadeniz'de kıyısı bulunan devletlerden en büyük donanmaya sahip devletten daha büyük olamayacağıydı. Başka bir deyişle, iki ya da üç kıyıdaş olmayan devlet her biri Sovyet Donanması'na eşit miktarda gemiyi Karadeniz'e sokup dengeyi kendi lehlerine değiştirebilirdi. Ayrıca sözleşme kıyıdaş olmayan devletlere her biri 10.000 tonilatoyu aşmayan üç gemiyi her zaman ve her durumda Karadeniz'e gönderme hakkı vermişti. Bu, savaş gemisi inşa etmeyi o zaman için düşünmeyen Sovyetler Birliği açısından önemli bir sorundu. Bu konuda bkz. D.A. Routh, "The Mediterranean: The Montreux Convention Regarding the Regime of the Black Sea Straits (20th Temmuz 1936). Arnold Toynbee (ed.), *Survey of International Affairs: 1936*, Oxford University Press, Londra, 1937, s.597 ve ayrıca Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1968, s.57-58.

Lozan Sözleşmesi'ni kabullenemeyen Sovyetler Birliği, eline geçirdiği her fırsatta dünyaya Lozan'dan memnun olmadığını belli etti.[33] Ankara, baştan beri bu sözleşmeyi değiştirmek için teşebbüse geçerse Moskova'nın desteğini alacağını biliyordu. Asıl sorun bu rejimden stratejik çıkar sağlayacağını uman İngiltere'yi ikna etmekti. 23 Mart 1933'te Türk hükümeti İngiltere'yi önceden uyararak, Cenevre'deki silahsızlanma görüşmeleri sırasında Boğazlar sorununu gündeme getirdi. Beklenebileceği gibi, İngiliz delegasyonu Boğazlar'ın silahlandırılması teklifine şiddetle karşı çıkarken Ruslar destekledi.[34] Bu arada Türkiye ile Rusya'nın Boğazlar'ın kapalılığı prensibine dayalı bir ittifak kurmak üzere oldukları dedikoduları duyulmaya başlandı. Cumhuriyet'in 10. yılı kutlamaları münasebetiyle Ankara'ya gelen Rus delegasyonunun İzmir'de ve Boğazlar'a yakın bazı bölgelerdeki askeri birlikleri ziyaret etmesi de İngilizlerin şüphelerini artırdı.[35]

Şubat 1934'te Türkiye Balkan kozunu oynayarak İngiltere'yi değişiklik fikrine alıştırmaya devam etti. 9 Şubat'ta Romanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye arasında Atina'da imzalanan Balkan Paktı'ndan hemen sonra Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine'e, Türkiye'nin bundan sonra aklında Boğazlar sorunu olduğunu söyledi.[36] Mussolini'nin Türkiye'yi hedef alan 8 Mart 1934'teki ünlü nutkunun ardından Ankara, tek taraflı bir oldu bittiyle, Boğazlar'ın silahlandırılması işini halledebileceğini ima etmeye başladı. Aras'a göre, Türkiye'nin kaygılanmasının temel nedeni, Bulga-

33 Daha Şubat 1924'te, Roma Deniz Kuvvetleri Konferansı'nda, Sovyet temsilcisi Amiral Berens, Karadeniz ve Baltık'ın kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine kapanmaması halinde kendileri için 400.000 tonluk bir kota talep etmesi bunun en belirgin göstergelerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bkz. D.A. Routh, *a.g.e.*, Arnold J. Toynbee (ed.), *a.g.e.*, s.598-599.

34 İngiliz belgelerinden Londra'nın, Boğazlar'ın silahlanmasına, Rusya'ya karşı düzenlenebilecek muhtemel operasyonlara engel olacağı, Türkiye'nin askeri zorlama tedbirlerine eskisi gibi açık olmayacağı gerekçesiyle karşı çıktığı anlaşılmaktadır. Bkz. FO 371/16986/E2464. Ayrıca, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Lozan hükümlerini tek taraflı ortadan kaldırmasından da emsal teşkil edeceği için çekinmekteydi. Bu konuda bkz. FO 371/16968/E1575.

35 Bkz. Standefer F. Crowe, *The Soviet Union and the Turkish Straits, 1933-1945*, University Microfilms, Ann Arbor, 1973, s.38.

36 Bkz. *Documents on British Foreign Policy, 1919-1938 (DBFP)*, Second Series, c.VII, H.M. Stationary Office, Londra, s.656-657.

ristan'ın İtalyan desteği ile hızla silahlanmasıydı.[37] 17 Nisan 1935'te Almanya'nın antlaşmalara aykırı silahlanması Milletler Cemiyeti'nde görüşülürken, Aras, Boğazlar konusunu tekrar gündeme getirdi.[38]

Bu sırada İngiliz hükümetinin tutumu değişmeye başladı. Avrupa'daki gelişmeler İngiltere'nin Lozan Sözleşmesi'nin 12. maddesinden doğan garantörlük sorumluluğunu yerine getirmesini gerektirebilecekti. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Boğazlar'a bir saldırı olduğu takdirde kendilerine düşen sorumluluğu üstlenememelerinin, siyasi prestijlerini yok edeceğine inanıyordu.[39] İngiliz Deniz Kuvvetleri, Ağustos 1935'te, Türkiye'nin dostluğunun Boğazlar'ın silahlanmasından daha önemli olduğuna karar verdi.[40] Bundan sonra Türkiye, Doğu Akdeniz'deki İngiliz çıkarlarının korunması için stratejik bir faktör olarak dikkate alınmaya başlandı. Ancak yine de İngilizler, Boğazlar silahlandıktan sonra geçişin Türkiye'nin iyi niyetine bağlı olacağını düşünmekteydi.[41] Nihayet 29 Ocak 1936'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin uygun yöntemlerle Boğazlar sorununu gündeme getirmesi halinde İngiltere'nin silahlanma fikrine karşı çıkmamasını kararlaştırdı.[42]

Lozan Sözleşmesi'nin değişmesine vermiş olduğu desteğe rağmen Sovyetler, 1936'ya değin zamanın uygun olmadığı inancındaydı ve Boğazlar yüzünden İngiltere ile karşı karşıya kalmak istemiyordu; Avrupa'nın durumu berraklaşıncaya kadar Boğazlar sorununun tartışılmasını ertelemek için çaba harcıyordu. Ama 11 Nisan 1936'da Avrupa'nın durumu aşağı yukarı açıklığa kavuşmuştu. Türkiye notasını verdiğinde Almanya ve İtalya saldırganlıklarını kanıtlamışlar, İngiltere 18 Haziran 1935'te Almanya ile bir deniz kuvvetlerinin sınırlanması

37 Antony R. De Luca, *The Montreux Conference of 1936: A Diplomatic Study of Anglo-Soviet Rivalry at the Turkish Straits*, University Microfilms, Ann Arbor, 1973, s.31.

38 Aras, Milletler Cemiyeti'nde yaptığı konuşmada antlaşmalarla belirlenmiş olan durumda bir değişiklik olduğu takdirde güvenliği tehlikeye gireceğinden ve eşitlik prensibi öyle gerektireceğinden Boğazlar rejiminin tadil edilmesinin kaçınılmaz hale geleceğini söylemiştir. Bkz. D.A. Routh, *a.g.e.*, s.602.

39 Bkz. Antony R. De Luca, *a.g.e.*, s.38.

40 Bkz. *a.g.e.*, s.40.

41 Bkz. FO 371/67286A/R9068.

42 Bkz. DBFP, Second Series, c.XVI, s.658-659.

antlaşması imzalanmıştı. Tüm bu gelişmelerden ve Lozan'ın dezavantajlarından rahatsız olan Moskova, Türk notasını derhal destekledi.

MONTRÖ SÖZLEŞMESİ

Konferans, Montrö Palace Oteli'nde 22 Haziran 1936'da başladı. Konferansın ilk oturumları Türkiye'nin hazırladığı antlaşma taslağının okunması ve görüşülmesiyle geçti. 25 Haziran'da sorunlar Teknik Komite'ye devredildi. 4 Haziran'da da İngiliz heyeti Türkler ile Cenevre ve Montrö'de yaptıkları özel görüşmeler neticesinde hazırladıkları kendi taslaklarını toplantının gündemine soktular. Yapılan uzun tartışmalardan ve basının ortak edildiği ağız dalaşından sonra uzlaşmaya 15 Temmuz günü varıldı. Üç gün içinde de nihai metin üstünde anlaşıldı. 20 Temmuz 1936'da ise Montrö Boğazlar Sözleşmesi, düzenlenen törenle imzalandı. Sözleşmeye ek olan protokol hükümleri gereğince aynı gün gece yarısı 30 bin kişilik bir Türk gücü Boğazlar bölgesine girdi.[43]

29 madde, dört ek ve bir protokolden oluşan Montrö Sözleşmesi'nin ilk maddesi, imzacıların genel kural olarak ulaşım özgürlüğü ilkesini benimsediklerini belirtmektedir. Bu özgürlükten, ticaret ve savaş gemilerinin savaş, barış zamanında ve Türkiye kendini yakın bir savaş tehdidine maruz hissettiği zamanda nasıl faydalanacakları diğer maddelerde belirtilmiştir. Savaş durumunda, Türkiye'nin savaşan taraf olup olmamasına göre gemilerin geçişi farklı şartlara bağlanmıştır. Günümüzdeki sorun açısından sözleşmenin Türkiye'ye koyduğu en önemli kısıtlama 2. maddesinden kaynaklanmaktadır. Buna göre:

> Barış zamanında, ticaret gemileri, gündüz ve gece, bayrak ve yük ne olursa olsun (sağlık denetimi dışında) (...) hiçbir formaliteye tabi tutulmaksızın Boğazlar'dan geçiş ve gidiş-geliş tam özgürlüğünden yararlanacaklardır. Boğazlar'ın bir limanına uğramaksızın transit geçerken, Türk makamlarınca alınması işbu sözleşmenin 1 sayılı ekinde öngörülen vergilerden ve harçlardan başka, bu gemilerden hiçbir vergi ya da harç alınmayacaktır (...) Kılavuzluk ve yedekçilik isteğe bağlı kalmaktadır.

43 Bkz. *Cumhuriyet*, 21 Temmuz 1936.

3. maddesi sağlık kontrollerinin yapılış tarzına ayrılmış olan sözleşmenin 4, 5 ve 6. maddeleri, savaş, savaş tehdidi ve Türkiye'nin savaşta tarafsız kalması durumlarında ticaret gemilerinin nasıl geçeceğini belirlemektedir. 7. madde ticaret gemilerinin tanımını, savaş gemilerinin dışında kalanlar şeklinde yapmaktadır.

Sözleşmenin 5 ve 6. maddeleri Türkiye'nin savaş zamanında ve "pek yakın bir savaş tehdidi" altında ticaret gemilerinin geçiş özgürlüğünü nasıl kısıtlayabileceğini belirlemektedir. Her iki şart altında da kısıtlamalar, gündüz geçiş, belirli rotayı kullanma, düşmana yardım etmeme gibi hükümlerle sınırlanmıştır. Sözleşmenin 7. maddesinde ticaret gemilerinin tanımı yapılmakta ve savaş gemisi olmayan her gemi ticaret gemisi olarak kabul edilmektedir.

Montrö Sözleşmesi'nin ikinci bölümü savaş gemilerinin geçişi ile ilgilidir. 15. maddenin bulunduğu bu bölüm, savaş gemilerinin tanımlanması ve sınıflanmasının Ek II'de yer aldığını belirtmektedir. 9. madde, deniz kuvvetlerine ait yakıt gemilerinin Boğazlar'dan herhangi sınırlamaya tabi olmaksızın; 10. madde, hafif su üstü gemileri, küçük savaş gemileri ve yardımcı gemilerin grup halinde; 11. madde, Karadeniz'e kıyıdaş olan devletlerin 15 bin tondan büyük savaş gemilerini iki torpido eşliğinde; 12. madde, yine kıyıdaş devletlerin denizaltılarının üslerine katılmak ya da tersanelerde tamir görmek amacıyla geçeceklerini kayda bağlamaktadır.[44]

13. madde, savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçebilmek için Türk hükümetine diplomasi yoluyla bir ön bildirimde bulunmasını temin etmektedir. İmparatorluk dönemindeki deneyimler göz önüne alındığında, Türkiye'nin oldu bittilerle karşılaşmaması için önemli bir koşul olan bu maddeye göre, Karadeniz'de kıyısı olan devletler 8 gün, olmayanlar için 15 gün önceden bildirimde bulunma zorunluğu getirilmiştir. 14. madde, Türkiye'nin güvenliği açısından transit geçişte bulunabilecek savaş gemilerinin üst sınırını 15 bin ton, maksimum sayı-

[44] Sözleşmenin resmi İngilizce metninde torpido "destroyer" olarak geçmektedir. Bkz. Seha Meray ve Osman Olcay (çev.), *Montrö Boğazlar Konferansı: Tutanaklar-Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1976, s.499.

sını ise 9 olarak belirlemiştir.

15, 16 ve 17. maddelerde, taşman uçakların havalanmayacağına, gemilerin gereğinden fazla Boğazlar'da kalamayacağına, nezaket ziyaretinde bulunan gemilerin tonaj ve sayı sınırlaması kapsamında düşünülemeyeceğine ilişkin hükümler bulunmaktadır. Sözleşmenin 18. maddesi, Karadeniz'de kıyısı olmayan devletlerin bu denizde bulundurabileceği toplam savaş gemisi ağırlığını 30 bin ton olarak belirlemiştir. Ancak Karadeniz'deki en güçlü donanmanın büyümesine paralel olarak, kıyısı olmayan devletlerin buraya gönderebilecekleri donanmanın ağırlığı da 45 bin tona kadar çıkabilecektir.

Savaş zamanında Türkiye savaşan değilse, 19. maddeye göre, savaş gemilerinin barış zamanında yukarıda özetlenen koşullar çerçevesinde genel kural olarak Boğazlar'dan geçmesine karar verilmiştir. Bununla birlikte savaşan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesi yasaktır. Savaşan devletlere getirilen kısıtlamanın ilk istisnası, Milletler Cemiyeti Misak'ından doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesi sırasında yapılacak geçişler, ikinci istisna ise, "Türkiye'yi bağlayan bir karşılıklı yardım antlaşması gereğince yapılan yardım" durumunda tanınmıştır. 20. madde, Türkiye savaşa katılırsa savaş gemilerinin geçişi konusunda tümüyle dilediği gibi davranacağını hükme bağlamaktadır. 21. madde, Türkiye'nin kendini pek yakın bir savaş tehdidi durumunda sayması halinde, belli koşulları yerine getirmek şartıyla aynen savaş durumunda olduğu gibi davranma hakkı tanımaktadır.

Sözleşmenin günümüzdeki tartışmalar açısından değişimini öngören son hükümleri de önemlidir. 28. madde sözleşmenin geçerlilik süresinin 20 yıl olacağını tespit ettikten sonra ulaşım özgürlüğü ilkesinin sınırsız olduğunu belirtmekte ve feshi için imzacılardan birinin ön bildirimde bulunmasını yeterli görmektedir. Oysa sözleşmenin tadili çok daha zor ve zahmetlidir. 29. maddeye göre, sözleşmenin yürürlüğe girmesinden başlayarak her beş yıllık dönemin sona ermesinde, imzacılardan her biri, sözleşmenin bir veya birkaç hükmünü değiştirmek talebinde bulunabilir.

Bu talebin 14 ve 18. maddelerin değişmesi için en az bir başka imzacı, diğer maddelerin değişimi isteniyorsa en az iki diğer imzacı devlet tarafından desteklenmesi zorunludur. Önerilerin üstünde diplomasi yoluyla bir karara varılamazsa, imzacılar toplanacak bir konferansta kendilerini temsil ettireceklerdir. Konferans ancak oybirliği ile karar verebilecektir. Boğazlar'dan bir seferde geçecek savaş gemisi miktarı ile Karadeniz'de bulunabilecek toplam yabancı savaş gemisi tonajının değişmesi söz konusu olduğunda, kıyıdaş devletlerin içinde yer alacağı dörtte üç çoğunluk yeterli olacaktır.

SORUNLAR: 1936-1946

Rusların elde ettiği Karadeniz'e girecek savaş gemilerinin ağırlık kısıtlaması gibi tavizlere rağmen bu sözleşmeden en kârlı çıkan Türkiye idi. Montrö Sözleşmesi ile Türkiye sadece 19. yüzyılın başından beri kaybettiği egemenlik haklarını büyük ölçüde ele geçirmekle kalmadı, aynı zamanda ileriki yıllarda kullanacağı önemli bir jeopolitik kozu da envanterine kattı. Bundan sonra Türkler yeni Boğazlar rejimiyle tekrar Karadeniz ile Akdeniz arasındaki güç dengesi üstünde söz sahibi oldu. Boğazlar bölgesinin silahlanması, Türkiye'nin isteği dışında buradan gemi geçişini zorlaştırırken, dostluğu, daha da fazla aranır bir meta haline dönüştü. İngiliz ve Alman Dışişleri Bakanlıkları tarafından 1936 yılında yapılan değerlendirmelerde, Montrö Sözleşmesi'nin etkilerinin Türk dış politikasının alacağı şekle bağlı olduğu kabul edilmekteydi.[45]

Özellikle görüşmeler sırasında çok tartışma yaratan 19. madde sayesinde, Karadeniz'in güvenliği ile Türkiye'nin dostluğu arasında önemli bir bağ kurulmuştu. Yukarıda da bahsedildiği gibi bu madde, Türkiye'nin taraf olmadığı bir savaş durumunda Boğazlar'ını savaşan tarafların savaş gemilerine kapatmasını gerektirmekteydi. Boğazlar'ın açılması ise ya Milletler Cemiyeti, yani günümüzde Birleşmiş Millet-

45 İngiliz Dışişleri için bkz. FO 371/67286A/R9068. Alman Dışişleri'nin değerlendirmesi için bkz. *Documents on German Foreign Policy: 1918-1945 (DGFP)*, Series C, c.V, H.M. Stationary Office, Londra, 1966, s.832.

ler'in alacağı kararlar ya da Türkiye'nin usulüne göre imzalayacağı karşılıklı yardım antlaşmalarından doğan sorumluluklarını yerine getirmek için mümkündü. Dolayısıyla muhtemel bir savaş durumunda taraflar açısından Türkiye'nin dostluğunu kazanmak, 19. madde ile çok daha acil bir gereksinim olarak kendini dayatmaktaydı.

1936'dan başlayarak Sovyetler Birliği, Türkiye ile ittifak ilişkisi içine girmeye ve Boğazlar'ı birlikte savunmaya çalıştı. Daha Montrö görüşmeleri sırasında Litvinov, Aras'a Boğazlar'ın ortak savunulması önerisini getirmiş ve bunu kıyıdaş ülkelerin üye olacağı bir Karadeniz Paktı ile pekiştirmek istemişti.[46] Daha sonra benzer bir teklif 1939'da Moskova'yı ziyaret eden Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'na tekrarlanmıştır.

Türkiye ile Rusya arasında imzalanacak muhtemel bir ittifakın koşullarının görüşülmesi sırasında Molotov, meslektaşı Saraçoğlu'na Montrö Sözleşmesi'nin hükümlerinin Moskova'nın istediği şekilde değiştirilmesini önermiştir. Karadeniz'e geçecek savaş gemileri için birlikte karar alma, savaş gemilerinin tonajını sınırlama, insani yardım amacıyla gemi gönderilmesi hükmünü kaldırma, Milletler Cemiyeti kararları gereğince Boğazlar'dan geçecek savaş gemilerinin geçişine ancak Sovyetler Birliği'nin kararı onaylaması halinde izin verme, Moskova'nın mutabakatı olmadan Boğazlar rejiminin tadili için herhangi bir görüşmeye başlamama gibi koşullar içeren teklif, Saraçoğlu tarafından "Türkiye'nin Hünkâr İskelesi misalini hiçbir zaman tekrarlamayacağı" belirtilerek reddedilmiştir.[47]

Montrö Sözleşmesi'nin Türkiye'ye atfettiği öneme orantılı olarak Türkiye'nin sorumlulukları ve istemediği bir savaşın içine sürükle-

---

46 22 Haziran 1936'da Litvinov, Aras'a Boğazlar'ın ortak savunulması teklifini getirmiş, üç gün sonra da Karadeniz Paktı fikrini ortaya atmıştır. Resmi yayınlara yansıyan yazışmalardan, Ankara'nın Aras'ın bu teklifini pek desteklemediği anlaşılmaktadır. Daha önce Aras tarafından SSCB'nin Ankara Büyükelçisi Karahan'a götürüldüğü bilinen bu teklifin Montrö görüşmeleri sırasında Moskova'nın desteğini almak için yapılmış diplomatik bir manevra olma olasılığı çok yüksektir. Bu konuda bkz. *Montrö ve Savaş Öncesi Yılları*, TC Dışişleri Bakanlığı, Ankara, s.72-73. Ayrıca kısa bir değerlendirme için Mensur Akgün, "Great Powers and the Straits: The Montreux Convention and Its Immediate Strategic Impact", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, no.6 (Mayıs 1994), s.137-156.

47 Feridun Cemal Erkin, *a.g.e.*, s.142-143.

nebilmesi olasılığı artmıştır. Kendisini bağlayan bir ittifakın içine girdiğinde Boğazlar'ını savaş gemilerine açmak zorunda kalacak olması, Türkiye'yi savaşa sürükleyebilecekti. Ayrıca tecavüze maruz kalan bir devlete yardım yapıldığı takdirde savaşın Türkiye'ye sıçraması olasılığı vardı. Buna rağmen Türk diplomasisi elindeki kozları kullanarak neredeyse bütün dünyayı kasıp kavuran savaşın dışında kalabilmeyi, Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa ile imzaladığı Karşılıklı Yardım Antlaşması'na rağmen başardı. Üstelik savaşan taraflarla ilişkilerini sürdererek onlardan önemli ticari ve siyasi imtiyazlar da elde etti. Savaşın sonuna değin Türkiye, Selim Deringil'e göre, "hesaplı bir kumar" oynadı.[48]

Türkiye'nin oynadığı diplomatik kumarın en büyük riski savaş sonunda yalnız kalmak ve büyük devletlerin kendi aralarında onun çıkarlarına aykırı uzlaşmaya varması ihtimaliydi. Bu ihtimal Ankara'nın savaşa girmemek için gösterdiği çabalar ve Türkiye'nin, "Varlık Vergisi" de dahil olmak üzere Nazi Almanyası'na fikren ve fiilen yakınlaşması ile daha da arttı. Almanya'nın 22 Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırması her ne kadar Türkiye'yi muhtemel bir Alman istilasından kurtardıysa da, geleneksel olarak çıkarlarına, birbirine karşı oynadığı İngiltere ile Sovyetler Birliği'nin ittifakını ekledi. Yapılan açıklamalardan, İran'ın birlikte işgali gibi eylemlerden, Moskova ve Londra'nın, stratejik çıkarlarını korumak, savaştan galip çıkmak uğruna birbirlerine göz yumacakları anlaşılıyordu. Bundan sonra Türkiye, diplomasisini, sadece savaşa girmekten kaçınmak için değil, aynı zamanda savaş sonunda büyük devletler arasında varılacak uzlaşmadan en az zarar görecek şekilde çıkmaya göre ayarlamak zorundaydı.

Savaşın ilk yıllarında İngiltere Türkiye'nin savaş dışında kalmasını kendi çıkarına görürken, 1942 sonlarından itibaren tutumu tamamen değişti ve Türkiye'nin savaşa girmesi için çalışmaya başladı.[49] 30

---

48 Selim Deringil, *Türkish Foreign Policy During the Second World Wor*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, s.174.

49 Zamanın İngiliz Büyükelçisi Sir Knatchbull Hugessen'in anılarında savaşın ilk yıllarında Türkiye'nin savaş dışı kalmasının Almanya'nın Ortadoğu'ya yayılmasına engel olması sebebiyle savaş dışı kalma tercihinin Londra tarafından çok fazla zorlanmadığı yazılıdır. Bkz. Sir Hugh Knatchbull-Hugessen, *Dipomat in Peace and War*, Murry, Londra, 1949, s.180.

Ocak 1943'te Churchill, Türkiye'yi en geç Ağustos ayında savaşa girmeye ikna etmek için Adana'ya geldi. Fakat ne Adana görüşmeleri ne de Aralık 1943'te gerçekleşen Kahire görüşmeleri sırasında İngilizler Türkiye'yi savaşmaya razı edebildi. Her ne kadar Ankara, 11 Aralık'ta İngiliz büyükelçisine prensipte hazır olduğunu söylediyse de, talep ettiği askeri malzeme müttefiklerinin karşılayamayacağı kadar yüksekti.[50]

14 Nisan 1944'te, Ankara'daki İngiliz ve Amerikan büyükelçileri, Türkiye'ye Almanya ile olan ticaretini kesmesi için birer nota verdiler ve Türkiye'yi ablukaya almakla tehdit ettiler.[51] İlişkiler, 2 Ağustos 1944'te Ankara'nın Almanya ile diplomatik münasebetlerini kesmesine karşın kötüleşmeye devam etti. Savaşın sonuna gelindiğinde Türkiye büyük ölçüde yalnızlığa mahkûm olmuş; Boğazlar'ında üs, doğu sınırlarında değişiklik isteyen Sovyetler Birliği karşısında geleneksel müttefiki İngiltere'nin desteğinden mahrum kalmıştı.

Daha Eylül 1944'te Churchill, Moskova'da görüştüğü Stalin'e artık Lord Curzon ve Disraeli'nin politikalarını terk ettiklerini, Boğazlar'dan Rus gemilerinin serbestçe geçişine karşı çıkmayacaklarını, Türkiye ile aralarında kabul edilemez ve modası geçmiş Montrö Sözleşmesi'nden başka hiçbir bağ olmadığını söylemişti.[52] Şubat 1945'te toplanan Yalta Konferansı sırasında da Churchill, "Karadeniz'de önemli çıkarları olan Rusya'nın dar bir geçide bağımlı olmaması gerektiğini" vurguladı ve Türklerin, Montrö Sözleşmesi'nin yeniden gözden geçirileceği yolunda uyarılmaları gerektiğini belirtti.[53]

Savaş sonrası dönemin kaderini tayin eden Yalta Konferansı 14

---

50 11 Aralık 1943'te Dışişleri Bakanı, Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi'ne birkaç gün önce Kahire'de İnönü'ye teklif edilen savaşa müttefiklerin yanında girmeyi, savunma gereksinimleri karşılandığı takdirde prensipte kabul ettiklerini bildirdi. İstenen malzeme arasında 7000 kamyon, 2000 traktör, 550 parça top, 1000 adet tanksavar silah, 216 Spitfire uçağı ve daha pek çok şey bulunmaktaydı. Türk talepleriyle ilgili olarak bkz. Llewellyn Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War*, c.4, H.M. Stationary Office, Londra, 1975, s.167.

51 *A.g.e.*, s.181.

52 Oysa bilindiği gibi 1939 Antlaşması halen yürürlükteydi. Bu konuda bkz. FO 371/44207/ R18324.

53 U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United State (FRUS): Conferences at Malta and Yalta*, Government Printing Office, Washington, 1955, s.904.

Şubat'ta sona erdikten altı gün sonra, İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Sir Maurice Peterson, Ankara'yı konferansın sonuçları hakkında bilgilendirdi ve kurulacak Birleşmiş Milletler Örgütü içinde yer alabilmek için bir an önce Almanya ve Japonya'ya savaş ilan edilmesini istedi.[54]

Türkiye, İngiliz büyükelçisinin önerisini iki gün sonra yerine getirdi ve bu sembolik siyasi jesti sayesinde de Birleşmiş Milletler Örgütü'nü kuran San Francisco Konferansı'na katılmaya hak kazandı. Bu arada 24 Şubat'ta Sovyet Dışişleri Komiseri Molotov ile görüşen Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, Sovyetler Birliği'nin Montrö Sözleşmesi'ni değiştirmek istediğini öğrendi. 19 Mart'ta ise Molotov, Sarper'e, 1925 tarihli Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması'nı 7 Kasım 1945'ten geçerli olmak üzere feshedeceklerini, antlaşmanın ciddi bir şekilde yeniden gözden geçirmeye ihtiyacı olduğunu söyledi;[55] buna gerekçe olarak da, değişen koşulları gösterdi. Sarper'in yeni bir antlaşma için ne gibi koşulları olduğu sorusunu ise yanıtsız bıraktı.

Durumdan hemen haberdar edilen İngiliz hükümeti Ankara'yı sakinleştirmeye ama Sovyetler Birliği'ni karşısına almamaya özen gösterdi. Savaş Kabinesi, Çatışmalar Sonrası Planlama Merkezi, 30 Mart 1945'te hazırladığı bir raporda, Montrö'nün getirdiği uygulanması mümkün olmayan geçiş kısıtlamalarını savunmaktansa Sovyetler'in isteklerine rıza göstermenin daha akıllıca bir politika olacağı belirtilmekte ve Moskova'nın bu sorunu, İngiltere'nin kendileriyle işbirliği yapmaya niyeti olup olmadığını anlamak için bir emsal olarak gördüğünü iddia etmekteydi.[56] Rapora göre, Sovyetler'in Doğu Akdeniz'e inmesi her ne kadar İngiltere'nin çıkarlarına aykırıysa da, iki ülke ilişkilerinde gelişmelerin kalıcı olması isteniyorsa Sovyet taleplerine boyun eğilmesi gerekmekteydi.

Amerikalılar içinse, Türkiye öncelikler sıralamasının en alt sıralarında yer almaktaydı. Boğazlar konusunda Montrö'den yana tavır

54 FO 371/59297/E2719.
55 Bkz. *İkinci Dünya Savaşı Yılları*, s.249-250.
56 FO 371/48697/R4707.

almak onlar açısından sadece Rusya'ya karşı İngiltere'yi desteklemekle eş değerdi.[57] Bu şartlar altında Türkiye için yapılacak tek şey Sovyetler'le görüşmelere başlamaktı. 4 Nisan'da Ankara'daki Sovyetler Birliği büyükelçisine, 1925 Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması'nı yenilemek için görüşmelere hazır olunduğu, bir nota ile bildirildi.

7 Haziran'da Molotov ile görüşen Sarper, Sovyetler'in 1925 Antlaşması'nın yenilenmesi için öne sürdüğü şartların çok ağır olduğunu öğrendi. Molotov, her şeyden önce, 1921 Antlaşması ile Türkiye'ye bırakılan Kars, Ardahan ve Artvin'in geri verilmesini istiyordu. Bundan başka Sovyetler, Boğazlar'ın ortak savunmasını talep etmekteydi. Molotov'a göre savaş sırasında Türkler iyi niyetli davranmışlardı, ancak 200 milyonluk bir ülke savunmasını sadece iyi niyete bırakamazdı. Ancak Sovyetler Birliği, Türkiye'nin savunma imkânlarını da göz önünde bulundurmak zorundaydı. Bu yüzden de Molotov, Boğazlar'da üs talep etmekteydi.[58]

Sarper, Türkiye'nin ne topraklarından vazgeçeceğini ne de Sovyetler'e üs verebileceğini söyleyince, Molotov, Türkiye'nin kendilerine Boğazlar'ın savunulması için hangi etkin garantileri verebileceklerini sordu. Sarper'in cevabı, Sovyetler'in silah yardımı yaparak Türkiye'nin savunmasını güçlendirebilecekleri yönündeydi. Molotov, 1925 Antlaşması'nın yenilenmesi için üçüncü bir talep olarak da Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Montrö Antlaşması'nın değiştirilmesi görüşmeleri sırasında ortak hareket etmek için bir prensip anlaşmasına varılmasını gündeme getirdi. Sarper ise buna karşılık, sözleşmeye başka ülkelerin de taraf olduğunu hatırlatarak diğerlerinin çıkarlarının da göz önüne alınması gerektiğini söyledi.[59] Tahmin edilebileceği gibi görüşme çok tatsız bir ortamda geçti, her ne kadar daha sonra Mosko-

57 Bkz. Daid J. Alvarez, *Bureaucracy and Cold War Diplomacy: the United States and Turkey, 1943-1946*, Institute of Balkan Studies, Selanik, 1980, s.43.

58 Bu konuda bkz. *İkinci Dünya Savaşı Yılları...*, s.263 ve *FRUS Potsdam*, c.1, s.1021.

59 Sarper-Molotov mülâkatı için bkz. *İkinci Dünya Savaşı Yılları*, 266-271; Feridun Cemal Erkin, *a.g.e.*, s.246-284.

va'nın talepleri yumuşadıysa da, büyük ölçüde Türkiye'nin bundan sonraki 46 yıl içinde Sovyetler Birliği'ne bakışını belirledi.

Sarper, 22 Haziran 1945'te tüm Sovyet taleplerini resmen reddetti. Ardından yürüttüğü aktif diplomasi ile Türkiye, önce İngiltere'nin daha sonra da ABD'nin desteğini sağladı. Temmuz ayındaki Potsdam Konferansı'na gelindiğinde, Ankara'nın potansiyel müttefikleri Sovyet taleplerini sorgulamaya başlamışlardı. Churchill, 23 Temmuz 1945'te Stalin'e, açıkça, Boğazlar'a üs kurulmasını kabul edemeyeceğini anlattı. Truman ise, Boğazlar rejiminin yönetiminin uluslararasılaştırılmasından yanaydı. Sovyet lideri gördüğü tepki karşısında toprak taleplerinden de vazgeçtiğini, zaten bu taleplerin Türklerin 1925 ittifakını yenilemek istemeleri yüzünden gündeme geldiğini söyledi. Buna rağmen Boğazlar konusundaki ısrarını sürdürdü. Stalin, müttefiklerine, "eğer Cebelitarık ya da Süveyş Kanalı'nda benzer bir durum söz konusu olsaydı, yani bir başka devlet tarafından desteklenen küçük bir devlet onların boğazını sıksaydı, ne yaparlardı" diye sordu.[60]

Stalin'in tüm ısrarına karşın Potsdam'da sorun çözülemedi, tarafların kendi aralarında ve Türk hükümetiyle birlikte doğrudan görüşmelerde bulunması kararı alındı.[61] Buna karşın, konferans sonunda yayımlanan bildiride Boğazlar sorununa atıfta bulunulmadı. Ancak Truman, Ağustos'ta yaptığı bir radyo konuşmasında, "Boğazlar'ın bencilce kullanımının son iki yüzyıldır Avrupa'daki savaşların sebebi olduğunu" açıkladı ve Boğazlar'dan geçişin hiçbir kısıtlamaya tabi olmamasını, yönetiminin "uluslararası bir otoriteye" bırakılmasını istedi.[62] Aslında İngiltere ve Amerika'nın Potsdam'a gösterdiği direnç, şimdilik Boğazlar'ın jeopolitik konumuna verdikleri önemden çok, dünyanın gidişatına bakarak konuyu ileride Sovyetler ile muhtemel bir pazarlıkta koz olarak kullanmak istemelerinden kaynaklanmaktaydı.

Ankara, Potsdam kararları hakkında resmen 26 Temmuz'da bilgilendirildi. İngiliz Büyükelçisi Maurice Peterson, İstanbul'da görüş-

60 Bkz. *FRUS Potsdam*, c.2, s.1435-1442.
61 *A.g.e.*, s.1435-1442.
62 Bkz. *FRUS 1945*, c.8, s.1240.

tüğü Saraçoğlu'na Ruslara karşı dirayetli davranmaları tavsiyesinde bulundu ve Truman'ın Boğazlar rejiminin yönetimini uluslararasılaştırma önerisinden bahsetti.[63] Saraçoğlu, beklenebileceği gibi, ne Boğazlar'ın Lozan-Montrö arası döneme benzer şekilde uluslararası bir komisyon tarafından yönetilmesi önerisinden, ne de kendilerinin bulunmadığı bir toplantıda bu sorunun konuşulmasından hoşlandı. Peterson'a, Ruslara istedikleri her şeyi verip vermediklerini sordu.[64]

Ankara, üç devletin kendi aralarında anlaşıp Sovyetler'in Boğazlar'dan vazgeçmesi karşılığında toprak taleplerine göz yummalarından endişelenmekteydi. Ermeni diasporasının Türkiye karşıtı propagandasından, Kars ve Ardahan'ın masa üstünde Sovyet Ermenistan'ına bırakılmasından korkuyordu.[65] Bu yüzden Amerika'nın, Boğazlar'ın uluslararası bir komisyon tarafından yönetilmesi önerisine sıcak bakmaya başladı. 11 Ağustos 1945'te *Akşam* gazetesindeki köşesinde Necmettin Sadak, Boğazlar sorununa barış ve güvenlik çerçevesi içinde kalıcı bir çözüm bulunacağı için Amerika'nın önerisine sevinilmesi gerektiğini yazdı. 17 Ağustos'ta ise, Dışişleri Bakanlığı, İngiliz ve Amerikan Büyükelçiliklerine verdiği birer nota ile egemenlik haklarının kısıtlanmaması, Sovyet talepleriyle ortaya çıkan gerginliğin azalmasının sağlanması koşuluyla evet demeye hazır olduğunu bildirdi.[66]

Türkiye, bundan sonra toprak bütünlüğünün ve siyasi egemenliğinin garanti altına alınması için yoğun çaba harcadı. Fakat yapılan temaslardan, İngiltere ve ABD'nin Türkiye'ye herhangi bir garanti vermek istemedikleri anlaşılıyordu. Boğazlar konusunun Türkiye'nin yokluğunda tekrar ele alınacağı 22 Eylül'deki Londra Dışişleri Bakanları Toplantısı yaklaşırken, Ankara, eline geçirdiği her fırsatta Amerikalılara ve İngilizlere derdini anlatmaya çalışıyordu.[67] Londra Konferansı'nın başlamasından iki gün önce Türkiye, konunun bu toplantıda

63 FO 371/59297/R2719.

64 FO 371/48698/R12667.

65 Bkz. George Kirk, "The USSR and the Middle East", *Survey of International Affairs, 1936-1945: The Middle East in the War*, Oxford University Press, Londra, s.23.

66 FO 371/59297/R2719.

67 Bkz. *FRUS 1945*, c.8, s.1248,1254.

ele alınmayacağını öğrendi.[68] Sovyetler Birliği, İngiltere ve ABD, Türkiye ile teker teker görüşmelerini tamamlayıncaya kadar Washington, Boğazlar'ın tartışmasına karşıydı.

2 Kasım'da Montrö rejiminin gözden geçirilmesine ilişkin ilk Amerikan notası Ankara'ya verildiğinde Amerikan yönetiminin konuya bakışı değişmiş, sözleşmenin yeniden görüşülmesi gerektiği belirtilmesine karşın Potsdam'da ortaya atılan uluslararası komisyon önerisinden vazgeçmişti. ABD, yeni sözleşme için Boğazlar'ın tüm devletlerin ticaret gemilerine açık olması, Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin savaş gemilerinin geçişinin her zaman mümkün olması, buna karşılık kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemilerine kapalı olmasını önermekteydi. Kapalılık ilkesinin istisnası, Karadeniz devletlerinin rızası ve Birleşmiş Milletler'in vereceği görevlerin ifası durumları olarak öngörülmüştü. Ayrıca Amerikan notasında Milletler Cemiyeti'ne yapılan atıfların Birleşmiş Milletler ile değiştirilmesi, Japonya'nın imzacılar arasından çıkarılması gibi, şekle ilişkin değişiklik önerileri de vardı.

Temelde Sovyetler Birliği'ni tatmin etmeye yönelik bu değişiklik teklifi de Ankara'nın kuşkularını gidermekten uzaktı. Türkiye, Amerikan notasına cevap vermeden önce İngiliz Büyükelçisi ile temasa geçerek Londra'nın görüşünü öğrenmeye çalıştı. İngiliz Dışişleri, Sovyetler'le olan sorunların arasına bir de Boğazlar'ın katılmasını önlemek için sorunun "uykuya yatırılmasını" istiyordu.[69] 21 Kasım 1945'te İngiliz Büyükelçisi Maurice Peterson, Dışişleri Bakanı Hasan Saka'ya, hükümetinin Montrö Sözleşmesi'nin gözden geçirilmesine ilişkin Amerikan görüşünü paylaştığını, ancak sorunun çok acil olmadığını bildirdi.[70] İngiltere aslında Boğazlar sorunu dosyasını kapatmaya, Montrö Sözleşmesi'ni değiştirme çabalarını ertelemeye karar vermişti. 5 Aralık'ta Başbakan Şükrü Saraçoğlu bir basın toplantısı düzenleyerek, istemeye istemeye, Amerikan notasını bundan sonraki tartışmalara temel olarak kabul ettiklerini açıkladı.[71]

68 Bkz. FO 371/48697/R16229.
69 FO 371/48699/R19723.
70 FO 371/59297/R2719.
71 Bkz. *Cumhuriyet*, 6 Aralık 1945.

Bu arada Ankara, Sovyetler Birliği'nin yoğun askeri ve siyasi baskısı altındaydı. Türkiye, Sovyet basını tarafından faşistlerin sığınağı olmakla suçlanıyor, Ermenilerin hakkı olan toprakları gasp etmekle itham ediliyordu. Propaganda kampanyası, Sovyet ordularının Türk sınırlarına yakın bölgelere kaydırılmasıyla da desteklenmekteydi. İngiliz istihbaratı Romanya'ya 50 trenlik bir birliğin kaydırıldığını, Kafkaslar'da askeri yoğunlaşmanın gözlendiğini haber vermekteydi.[72] Maurice Peterson, Türklerin panik halinde olduğunu merkezine bildiriyordu.[73] Sovyet işgali altındaki İran Azerbaycan'ındaki gelişmeler, buradan Sovyet askerlerinin çekilmemesine İngiliz ve Amerikalıların gösterebileceği hoşgörü de Ankara'yı rahatsız etmekteydi. Bunlar yetmezmiş gibi, bir de 4 Aralık'ta Sovyet yanlısı olduğuna inanılan *Tan* gazetesi ile bir Sovyetler Birliği vatandaşı tarafından işletilen kitapçı İstanbul'da devletin tasvibi ile yakılıp, yağmalanınca, iki ülke arasındaki tansiyon iyice yükseldi. Moskova, saldırganları koruyan yönetimi sorumlu ilan etti.[74]

Sinirler Aralık ayı boyunca hep gergin kaldı. Sovyetler bir yandan İstanbul Ermenilerine Sovyet Ermenistan'ına göç vizesi vermeye, diğer yandan da Doğu Karadeniz kıyılarından Gürcüler adına toprak talebinde bulunmaya başladı. Dr. Djamashia ve Dr. Berdzenishvili adlı iki tarihçinin Sovyet basınında çıkan tarihsel haklara dayandırılan toprak talepleri, 21 Aralık 1945 tarihli *New York Times*'a da yansıdı. Gürcülerin talepleri Ermenilerin istediklerinin çok ötesine geçmekte, bugünkü Türk-Gürcü sınırından 180 mil batıya, deniz kıyısından ise 70 mil güneye uzanmaktaydı.

Bu arada, Amerika'nın Boğazlar'a ve Türkiye'ye karşı tutumu değişmekteydi. 2 Kasım'da notayı verdiklerinde Sovyetler'le bir uzlaşmaya varabileceklerine, dünyayı beraberce yönetebileceklerine inanıyorlardı. Ama aradan geçen süre zarfında Sovyetler ile uzlaşmanın mümkün olmadığını görmeye başladılar. Sovyetler'in etki alanlarını

72 Bkz. FO 371/48699/R18846 ve FO 371/48698/R18715.
73 Bkz. FO 371/59297/R2719.
74 Bkz. FO 371/59279/R2719.

genişletme çabaları Amerika'da tepkilere neden olmaktaydı. Senato'nun etkili isimlerinden Arthur Vandenberg, Sovyet-Amerikan ilişkilerine Polonya gözlüğünden baktığında gördüklerinden hoşlanmadığını söylemekteydi. Dışişleri bürokrasisi içinde de kıpırdanmalar vardı. Dışişleri Bakan Yardımcısı Joseph Grew, "Doğu ve Güneydoğu Avrupa'da olanların dünyanın geriye kalanında olacakların habercisi" olduğunu iddia etmekte ve Amerika'nın tepki göstermesini istemekteydi.[75] Rusları daha yakından tanıyan Amerikalılarda kültürlerine karşı da bir önyargı oluşmuştu. Moskova'daki Amerikan Büyükelçisi Averell Harriman, daha 1945 Nisan'ında, Avrupa'nın barbarların istilasına uğradığı uyarısını yapmaktaydı.[76] Benzer şekilde İngiltere'de de Sovyetler Birliği'ne karşı tepkiler yoğunlaşmaktaydı.

Ancak savaş sonrası Boğazlar sorununun kesin dönüm noktası, 22 Şubat 1946 tarihli, George Kennan'ın "Uzun Telgrafı'dır". Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın Avrupa Dairesi Başkanı Freeman Matthews tarafından, Sovyet politikasının kapsamlı bir analizini yapmakla görevlendirilen Kennan'ın çalışması, savaş sonrasında Sovyetler Birliği'ne karşı izlenecek olan Çevreleme Politikası'nın entelektüel meşruiyetini sağladı. Kennan'a göre, "Kremlin'in nevrotik dünya görüşünün temelinde Rusların içine işlemiş bir güvensizlik duygusu yatmaktaydı." Bu duygu Sovyet liderlerini saldırganlaştırmakta ve "rakip gücü tamamen ortadan kaldırmak için sabırlı fakat ölümcül bir çaba harcamalarına yol açmaktaydı." Kennan, Sovyetler'in, Türkiye'den İsviçre'ye ve hattâ İngiltere'ye kadar Sovyet taleplerine karşı çıkan tüm hükümetleri alaşağı etmek için uğraşacaklarına inanıyordu. Bu yüzden, Batılı devletler ABD'nin önderliğinde biraraya gelip bir bütün halinde hareket etmeliydi.[77]

Kennan'ın analizi, Truman yönetiminin Sovyetler'e karşı politi-

75 Bkz. Wilfried Loth, *The Division of the World: 1941-1955*, Routlege, Londra, 1988, s.83; Martin Mc Cauley, *The Origins of the Cold War*, Longman, New York, 1983, s.43-44.

76 *FRUS 1945*, c.5, s.234.

77 Kennan'ın Uzun Telgrafı'nın büyük bir kısmını hatıratında bulmak mümkündür. Bkz. George Kennan, *Memoirs, 1925-1950*, Little Brown, Boston, 1967, s.549-551.

kasının değişmesinde önemli rol oynadı.[78] Birkaç ay içinde Kennan'ın görüşleri Amerikan yönetimince resmi politika olarak benimsendi ve analizi tüm dış politika eliti tarafından okundu. Bu arada Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye'ye karşı tutumu da değişmişti. Yunanistan'daki solcu gerilla faaliyetlerinin artması, Sovyetler Birliği'nin İran'daki ayrılıkçı akımları desteklemesi, 1940'taki Molotov-Ribbentrop görüşmelerinin belgelerinin bulunmasıyla Sovyetler'in Boğazlar sorununu ne şekilde çözmek istediklerinin anlaşılması, Türkiye'ye uygulanan baskının aslında tüm Ortadoğu'yu kontrol etmek amacını taşıdığı kuşkularının güçlenmesine yol açmıştı.[79]

Bakanlıkta Türkiye masasının da bağlı bulunduğu Yakındoğu İlişkileri Dairesi'nin başındaki Loy Handerson, Türkiye'ye etkin garantiler verilmesi gerektiğinden söz etmeye başlamıştı.[80] Deniz Kuvvetleri Bakanı James Forestall ise, İngiltere ve Fransa'nın zayıflamasıyla Akdeniz'de doğan güç boşluğunun doldurulması taraftarıydı. Forestall'a göre Akdeniz'e gönderilecek bir donanma bu boşluğu doldurabilirdi.

Nihayet 6 Mart 1946'da, Amerikan Dışişleri Bakanlığı, 11 Kasım 1944'te ölen Büyükelçi Münir Ertegün'ün cenazesinin, güvertesinde Japonya'nın teslim olduğu Missouri zırhlısıyla İstanbul'a gönderilmesine karar verdi. 22 Mart'ta başlayıp 5 Nisan'da Dolmabahçe rıhtımında biten Missouri seferi, artık Türkiye'nin siyasi yalnızlığının sonunun geldiğini müjdeliyordu.[81] Zaten Churchill, 5 Mart'ta ünlü Demir Perde konuşmasını Fulton'da yapmış, bu perdenin İran ve Türkiye üstüne de inmemesi için çaba harcanması gerektiğini söylemişti.[82] 8 Ağustos'ta ilk Sovyet notası geldiğinde, Ankara bir yıl öncesine göre çok da-

78 Bkz. Martin Mc Cauley, *a.g.e.*, s.54.

79 Bkz. David J. Alvarez, *a.g.e.*, s.77.

80 *A.g.e.*, s.78.

81 Missouri'nin Providence ve Power eşliğinde gerçekleştirdiği İstanbul ziyaretinin önemi Türkiye tarafından çok iyi anlaşılmıştır. Genelkurmay Başkanı Kazım Orbay ziyaret onuruna verilen resepsiyon sırasında bunun altını özellikle çizmiştir. Amerikan belgelerinde Dolmabahçe rıhtımındaki karşılama töreni, Amerikan Donanması'nın yaptığı ziyaretlerde gördüğü en sıcak ilgi olarak tanımlanmaktadır. Bu konuda bkz. *FRUS 1946*, c.7, s.822. Ayrıca *Ayın Tarihi*, Nisan 1946, özellikle s.63.

82 Martin Mc Cauley, *a.g.e.*, s.114-115.

ha rahattı. Üstelik Sovyet notası, Amerika'nın Türkiye'nin jeopolitik konumuna vermeye başladığı önemin de pekişmesine yol açmıştı.

Ankara'daki SSCB maslahatgüzarı, Dışişleri Bakanlığı'na iletilen notada, Montrö Sözleşmesi'nin savaş sırasında ihlal edildiği örnekler verilerek anlatıldıktan sonra Potsdam'da görüşülme talebinin gündeme geldiğini belirtiliyor ve yeni Boğazlar rejiminin üstüne oturmasını istedikleri beş prensibi açıklıyordu. Buna göre tüm ticaret gemilerine serbest geçiş hakkı tanınmalı, Karadeniz'de kıyısı olan devletlerin savaş gemilerine Boğazlar her zaman açık olmalı, kıyıdaş olmayan devletlerin savaş gemileri özel durumlar dışında Boğazlar'dan geçememeli, yeni Boğazlar rejimi üstünde sadece Türkiye ve Sovyetler Birliği söz sahibi olmalı ve nihayet Boğazlar'ın Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin çıkarlarına aykırı olarak kullanılmasını önlemek için ortak savunma tesisleri kurulmalıydı.[83]

Notadaki bu son iki koşul hem Türkiye'nin hem de Akdeniz'de ortaya çıkan jeopolitik boşluğu kaldırmaya niyetlenen Amerika Birleşik Devletleri'nin çıkarlarına aykırıydı. 12 Ağustos'da Ankara'daki Amerikan Büyükelçisi Edwin Wilson, bakanlığına yazdığı bir telgrafta Türkiye'nin siyasi bağımsızlığının korunmasının Sovyetler'in Basra Körfezi ve Süveyş'e inmesinin önündeki son engeli de ortadan kaldıracağını vurguladı.[84] Wilson'un görüşleri, 15 Ağustos'ta Truman'a sunulan memorandumda da yer buldu ve Sovyetler Birliği'nin amacının Türkiye'yi kontrol altına almak olduğu Başkan'a anlatıldı.[85]

Ağustos ayının sonunda Amerikalılar sadece Türklerle dayanışma içinde olmak gerektiğini anlamakla kalmamış, Boğazlar'da statükonun devamı için Montrö Sözleşmesi'nin olduğu gibi korunmasını da düşünmeye başlamıştı. Ekim başında Washington, sözleşmenin gözden geçirilmesinden hiçbir sonuç çıkmayacağını, Moskova'nın asıl istediğinin Türkiye'yi kendi etkisi altına almak olduğuna inanıyordu.[86] Hattâ

---

83 8 Ağustos 1946 tarihli Sovyet notası için bkz. Feridun Cemal Erkin, *a.g.e.*, s.414-415.
84 *FRUS 1946*, c.7, s.837.
85 *FRUS 1946*, c.7, s.840.
86 Bkz. FO 371/59230/R14973.

Amerikalılar, Türklerle bir Türk savunma işbirliğine girmeye bile hazırdı.[87] 21 Ekim'de çok gizli kaydı düşülen bir memorandumda, Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Ankara'nın Sovyetler Birliği'nin etkisi altına girmesiyle hem bu ülkeye Akdeniz ve Ortadoğu yolunun açılacağı, hem de kendisine yönelebilecek saldırılara karşı "bariyer" işlevi göreceği belirtilmekte, ABD'nin Türkiye'yi diplomatik, ekonomik, ahlâki ve askeri açıdan desteklemesi gerektiği anlatılmaktaydı.[88]

Washington'un yeni Türkiye politikası Londra'ya bildirildiğinde, İngiliz Dışişleri, "Türklerin gerçek müttefiki olarak Amerika'dan daha kararlı davranmaları" gerektiğini düşündüler.[89] White Hall, Amerikalılar konuştukları kadar harekete geçmeyi de planladıklarına göre, "Türkiye'ye Boğazların ortak savunulmasını teklif edebilecekleri" görüşündeydi.[90] Bu yönde kamuoyu oluşturulması için İngiliz Dışişleri Bakanlığı *The Times*'da bir "yönlendirilmiş makale" ısmarladı.[91] Kasım ayında 1939 Antlaşması'nın günün koşullarına uydurulması tartışılmaya başlanmıştı.

24 Eylül'de, öncekinden daha uzlaşmaya müsait ikinci Sovyet notası geldiğinde, Ankara'nın kendine olan güveni gelmiş, İngiltere ve Amerika'nın jeopolitik önemini görmesiyle rahatlamıştı. Zaten çok geçmeden İngiltere ve Amerika, kendileri muhatap alınmadığı halde Rus notasına cevap verdiler. 9 Ekim tarihli Amerikan notasında, Boğazlar'ın savunmasından Türkiye'nin sorumlu olması gereği açıkça ifade edilmişti.[92] Ancak artık iş işten geçmiş, dünya kutuplara bölünmeye, daha sonra paranoya haline gelecek komünizm korkusu pekişmeye, sonuçları günümüzde bile hissedilecek yoğun bir Rus düşmanlığı oluşmaya başlamıştı. 1946 sonuna gelindiğinde Türkiye ile Rusya birbirlerinden tamamen kopmuştu. Bu seferki kopuş stratejik çıkarların çatışması yanında, Türkiye'nin farklı bir ideolojik kampın içinde

87 Bkz. FO 371/59230/R14973.
88 Bkz. *FRUS 1946*, c.7, s.894-896.
89 FO 371/59230/R14973.
90 FO 371/59230/R14973.
91 FO 371/59230/R14992.
92 *FRUS 1946*, c.7, s.874-875.

yer alınması yüzünden çok daha derin oldu. Türk dış politika eliti, 21 Kasım 1990'da Paris Şartı ile Soğuk Savaş resmen bittikten sonra dahi Rusya'yı affedemedi. Ama Boğazlar sorunu uzunca bir süre uykuya yatırıldı.

YENİDEN BOĞAZLAR

Boğazlar sorunu, petrol boru hatlarının geçeceği güzergâhın seçimiyle eş zamanlı olarak yeniden gündeme geldi ve 48 yıl sonra tekrar alevlendi. Türkiye 11 Ocak 1994 tarih ve 21815 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımladığı 59 maddeden oluşan "Boğazlar ve Marmara Bölgesi Deniz Trafik Düzeni Hakkında Tüzük" ile trafik ayrım şeritleri kurdu (madde 5), geçişin şerit içinde yapılması zorunluluğunu getirdi (madde 25), büyük gemilerin tanımını yaptı (madde 2.4.j), tehlikeli yük taşıyan büyük gemilerin geçişi sırasında İstanbul ve Çanakkale boğazlarının trafiğe kapanmasını öngördü (madde 42, 52), akıntı ve sis olması durumunda geçişi kısıtladı ya da yasakladı (madde 40, 41, 51), kısacası tehlikeli yük taşıyan ticari gemilere kısıtlama getirdi. Her ne kadar tartışmalar Uluslararası Denizcilik Örgütü (IMO) çerçevesinde tutulmuş ve çözüm yoluna girmişse de, sorunun tamamen gündemden düştüğü söylenemez.

Aslında sorun çıkacağı, Boğazlar Tüzüğü'nün hazırlanış aşamasında belli olmuştu. Türkiye, tüzüğün parçası olan Trafik Ayrım Şemaları'nı (TSS) gerekçesiyle beraber 26 Mart 1993'te IMO'ya teknik tasdik için getirdi. Boğazlar'ın fiziki, coğrafi ve oşinografik özelliklerinin anlatılmasından sonra trafik yoğunluğu ve kazalara değinilen gerekçede, Türkiye'de yetkili makamların çevreyi ve insanları korumak, seyir güvenliği ile etkin trafik akışını sağlamak için yeni bir düzenleme yapma çabası içinde oldukları belirtiliyordu.[93]

Türkiye'nin, 9 Haziran 1993'te Seyir Güvenliği Alt Komitesi'ne (NAV) sunduğu TSS'ler 9 Eylül tarihi itibariyle özel Çalışma Grubu'nda kabul edilirken, karar metnine Rusya Federasyonu'nun ilk itirazları da geçti.[94] IMO'daki Rus delegasyonu yeni TSS'lerin, 1972 De-

93 IMO, MSC 62/INF. 10, 26 Mart 1993.
94 NAV 39/WP.3, 9 Eylül 1993.

nizde Çatışmayı Önleme Sözleşmesi'nin 10. maddesine göre değil, 1982 Tüzüğü'nde olduğu gibi 9. maddesine göre düzenlenmesini istiyordu. Aynı itiraz NAV'ın 39. oturumunun nihai raporuna da yansıdı.[95] Buna rağmen TSS'ler onaylandı ve 25 Kasım 1994'ten itibaren yeni rotalama sistemine uyulması benimsendi.

Ancak asıl sorun Türkiye'nin yeni tüzüğünün "özetini" IMO'ya vermesiyle başladı. Her ne kadar Türkiye örgütün kendi egemenlik haklarına müdahale edeceğini düşünerek henüz yürürlüğe girmemiş olan tüzüğünün özetini geri çektiyse de, Rusya Federasyonu delegasyonu, Denizde Güvenlik Komitesi'nin 63. Oturumu'na 24 Mart 1994'te bir rapor sunarak, Türkiye'nin kendilerine işlettiği metinden yola çıkarak yeni Boğazlar Tüzüğü'nün Montrö Sözleşmesi ve diğer bazı uluslararası hukuk kurallarıyla çelişmekte olduğunu bildirdi.[96]

Rusya Federasyonu'na göre, sunulan belgedeki kimi hükümler teknik açıdan isabetli olmakla birlikte, kimi hükümler gemilerin geçişini sınırlandırmakta, bazı durumlarda ise önlemekteydi. Montrö Sözleşmesi'nin 2. maddesi ticaret gemilerinin Boğazlar'da gece ve gündüz hiçbir formaliteye tabi olmadan geçmesini öngörürken, yeni düzenleme, gemilerin, boyu, draftı ve yüküne göre kısıtlamalar getirmekteydi. Ayrıca tüzükte nükleer yakıtla çalışan gemilere sınırlamalar konmuş, bazı hallerde Boğazlar'dan geçişin ertelenmesi karara bağlanmıştı.

Rus delegasyonu, daha önce Çalışma Grubu içinde TSS'lerle ilgili dile getirdiği itirazları Denizde Güvenlik Komitesi'ne de tekrarladı. Ruslar, Trafik Ayrım Şemaları'nın 1972 Çatışmayı Önleme Sözleşmesi'nin 10. maddesine göre düzenlenmesinin büyük gemilerin geçişini engelleyeceğini ve Boğazlar'ın dar yerlerinden geçen büyük gemilerin mahalli römorklarla yedeklenmek zorunda kalacağını iddia ediyordu. Bu, Ruslara göre, IMO'nun gemilerin rotalanmasına ilişkin kurallarına aykırıydı. Çünkü belli bir bölge için seçilen rotalama sisteminin amacı, gemilerin geçişine gereksiz sınırlamalar getirmeden güvenli geçişi yapmalarını sağlamaktı.

95 NAV 39/31, 29 Eylül 1993.

96 MSC/7/16, 24 Mart 1994. Ayrıca bkz. *Denizatı Dergisi*, Nisan-Mayıs 1994, yıl 8, sayı 4-5.

Ayrıca tüzük, Boğazlar'ın bazı kesimlerinde, geçiş hattının merkezine yakın seyredilmesinin iki sahil arasındaki navigasyon için güvenli yegâne yol olduğunu dikkate almamıştı. Eğer istenirse, Boğazlar'ın sadece en dar bölgeleri için önlem bölgeleri kurulup, buradan geçişin 1972 Sözleşmesi'nin 10. madde hükümlerine göre gerçekleşmesi sağlanabilirdi. Bu bölgelerde radarla donatılmış trafik kontrol alt merkezleri bulunmalıydı. Kılavuz ve römork kullanılması da tavsiye edilebilirdi. Fakat Montrö Sözleşmesi'ne aykırı olarak ücretli ve zorunlu kılavuzluk ile römorkaj hizmeti konması kabul edilemezdi.[97]

Benzer şekilde, tüzüğün öngördüğü büyük gemilerin donatan veya kaptanının Liman Başkanlığı'na geçişi planlama aşamasında bilgi vermesi de Montrö Sözleşmesi'ne aykırıydı. Ruslar nükleer gemiler ile belli yükleri taşıyan gemilerin geçişine ilişkin olarak getirilen yeni prosedürü de kabul edilemez buluyordu. Rus delegasyonunun görüşü Türk Tüzüğü'nün Montrö Sözleşmesi, Birleşmiş Milletler (BM) Deniz Hukuku Konvansiyonu ve IMO kurallarıyla genel bir uyum içinde olmasıydı. Açıkça telafuz edilmese de, Ruslar, "uluslararası" bir güvenlik yönetimi sistemi kurulması taraftarıydı. Tüm bunların ötesinde Ruslar tüzükteki teknik birtakım sorunlara da dikkat çekiyordu.

Şimdi Türkiye zor bir seçimle karşı karşıyaydı; ya Rusya Federasyonu'nun itirazlarını dikkate alıp tüzüğünü yeniden gözden geçirecek, ama bu arada Hazar Havzası'ndan çıkartılacak petrolü taşıyacak Bakü-Ceyhan Boru Hattı'nın gerçekleşme olasılığını zayıflatacaktı, ya da tüzük çıkartma yetkisinin kendi egemenlik alanına girdiğini söyleyip, düzenlemenin hükümlerini elinden geldiğince uzun süre savunmaya çalışacaktı. Türkiye ikincisini tercih etti ve açıkça Montrö Sözleşmesi ile çelişmesine karşın tüzüğü 1998 ortalarına kadar savundu. 1994 Tüzüğü'nün sakıncaları ve teknik eksiklikleri görüldükten sonra hazırlanan yeni düzenlemeyi ise, ancak 6 Kasım 1988'de 23515 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımladıktan sonra yürürlüğe koydu.

97 MSC/7/16, 24 March 1994.

SONUÇ

11 Ocak 1994 tarihli Boğazlar Tüzüğü'ne salt düzenleme yapma hakkı açısından bakıldığında, Montrö Sözleşmesi'nin hükümleri açık değildir. Türkiye'nin geçişle ilgili ulusal düzenleme yapma hakkı olup olmadığı sözleşmenin maddelerine bakarak çıkartılmaz. Fakat Sevin Toluner'in belirttiği gibi, Montrö Konferansı'ndaki konuyla ilgili tartışmalar göz önünde tutulduğunda trafik düzenlemeleri yapılması yetkisinin, "geçiş hakkının özüne dokunmamak, anlaşmada öngörülen açık hükümlere ters düşmemek ve bu konumdaki Boğazlar için öngörülen hukuki rejim çerçevesinde kalınmak şartıyla" Türkiye'nin elinde olduğu "ileri sürülebilir."[98] 1994 Tüzüğü'nü hazırlayanların Prof. Toluner'in klasikleşen görüşlerini dikkate almadıkları, hukuktan çok siyaseti önplana çıkarttıkları anlaşılmaktadır.[99]

Retorik düzeyinde bakıldığında, siyasi gerekçelerle çıkartılan 1994 Tüzüğü'nün hiçbir işe yaramadığını söylemek yanlış olur. Bu tüzük ve yarattığı tartışmalar sayesinde Türkiye, dünyaya Boğazlar'ının daha fazla riski taşıyamayacağını anlatabilmek imkânına kavuşmuştur. Petrol boru hatları ile ilgili hemen tüm siyasi ve akademik değerlendirmelerde Boğazlar'a yapılmış bir atıf bulmak mümkündür. Ayrıca yeni düzenlemenin ve uygulamadan doğan hataların sebep olduğu beklemeler yüzünden taşımacılığın bir miktar pahalı hale geldiği de doğrudur.

Rusya Federasyonu delegasyonunun 10 Nisan 1997'de IMO'ya sunduğu bir raporda 1 Temmuz 1994-1 Ocak 1997 tarihleri arasında 349 Rus bayraklı geminin Boğazlar'da toplam 1887 saat durdurulduğu ve bunun Rusya Federasyonu'na 926.000 dolara mal olduğu belir-

---

98 Sevin Toluner, *Milletlerarası Hukuk Dersleri: Devletin Yetkesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1984, s.150.

99 Bu konuda genel kabul gören görüş, Montrö Sözleşmesi'nin 21. maddesinin, Lozan Boğazlar Sözleşmesi gereğince kurulmuş olan Uluslararası Komisyon'un yetkilerinin Türk hükümetine aktarılmış olması yüzünden Türkiye'nin geçişle ilgili düzenleme yapma yetkisi olduğu yönündedir. Ayrıca bu konuda yapılmış detaylı bir hukuksal analiz için bkz. Turgut Tarhanlı, "Türk Boğazları'nda Trafik Düzeni ve 1936 Montrö Sözleşmesi", Faruk Sönmezoğlu (der.), *Uluslararası Politikada Yeni Alanlar, Yeni Bakışlar*, Der Yayınları, İstanbul, 1998, s.63-93.

tilmiştir.[100] Benzer şekilde Bulgaristan delegasyonunun sunduğu raporda da Boğaz girişlerindeki bekletmelerden şikâyet edilmektedir.[101] Ancak bekletmelerin petrol şirketlerinin verdiği kararları etkilediğini söylemek zordur.

Daha TSS'lerin tartışıldığı 1993'teki Seyir Güvenliği Altkomite toplantıları sırasında Petrol Şirketlerinin Uluslararası Denizcilik Formu (OCIMF) adlı kuruluş tarafından yapılan çalışmalar, artacak petrol trafiğine paralel olarak seyir güvenliğinin sağlanması için Montrö Sözleşmesi'ne aykırı olarak, belli boyutları aşan gemilerin pilot almalarını, TSS'lere uymalarını, raporlama sistemine katılmalarını, seyir aletlerini geliştirmelerini, Boğazlar'a Gemi Trafik Hizmetleri'nin (VTS) kurulmasını, büyük gemileri çekebilecek römorkların alınmasını, kaza olduğu takdirde denize dökülen petrolün toplanması için IMO Sözleşmeleri bazında acil yardım planlarının yapılmasını önermiştir.[102]

Ocak 1993'te yapılan bir çalışmaya dayandırılan bu önerilerin bazıları petrol şirketlerinin navlunlarına da yansıyacak ek mali külfetler içermektedir. Şirketler, 2005'te 100 milyon tonluk bir yıllık kapasiteye çıkacağını öngördükleri Boğazlar'dan petrol geçişinin sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için üstlerine düşen sorumluluğu yerine getirmeye hazır olduklarını bu raporla belli etmişlerdir. Başka bir deyişle siyasi kaygılarla çıkartılan tüzük, hassas dengelere dayalı ve ağır bir tarihi bagajı olan Boğazlar konusunda yarattığı gerilimle Türk-Rus ilişkilerini zorlarken, petrol şirketlerinin boru hatları güzergâhı seçimi üstünde etkili olmamıştır.

Fakat unutmamak gerekir ki, 1936'da imzalanmış Montrö Sözleşmesi pek çok açıdan modası geçmiş bir sözleşmedir; Milletler Cemiyeti'nden, silah sistemlerine, savaş gemilerinin sınıflandırılmasına kadar pek çok hükmü günün gerçekleriyle uyuşmamaktadır. Sözleşmenin herhangi bir yerinde çıkan bir sorunu gidermek için başlayacak görüşmelerin nerede duracağını şimdiden kestirmek zordur. Sözleşmenin ta-

100 Bkz. NAV 43/3/1, Annex 1, s.3.
101 Bkz. NAV 43/INF 8.
102 NAV 39/3/10, 7 Haziran 1993.

dili, yürürlüğe girdikten sonraki her beş yıllık sürenin sonunda akit taraflardan bir veya birkaçının değişiklik talebinde bulunmasıyla gerçekleşir. Yukarıda belirtildiği gibi bazı maddelerin değiştirilmesi için önerinin iki akit tarafça desteklenmesi, bazılarının ise bir akit tarafça desteklenmesi yeterlidir. Değişiklik önerisinin beş yıllık periyotlar bitmeden üç ay önce verilmesi gerekir. Diplomasi yoluyla çözüm sağlanamazsa imzacılar bir konferansta konuyu görüşmeyi taahhüt etmişlerdir. Konferansta ticaret gemilerinin geçişi konuşulacağı için kararın oybirliği ile alınması gerekmektedir.

Oybirliği sağlanamaması durumunda değişikliğin ne şekilde olacağı 29. maddede belirtilmemiştir.

Ancak 28. madde, sözleşmenin sona erdirilmesini basit bir beyana bağlamıştır. Üstelik 28. maddenin ikinci paragrafında, sözleşmenin 1. maddesindeki geçiş ve seyrüsefer özgürlüğü ilkesinin süresiz olduğu belirtilmiştir. Sevin Toluner'e göre bu hükümle, "akit taraflar, Montrö düzeninin ortadan kalkması halinde, milletlerarası örf ve âdet hukukunun öngördüğü geçiş serbestisi ilkesini saklı tutmak niyetinde olduklarını açıklamışlardır.[103] Sözleşmenin 1. maddesinin savaş ve ticaret gemileri arasında bir ayırım yapmadığı göz önüne alındığında, geçiş özgürlüğü ilkesinin yeni bir rejimde savaş gemileri için de uygulanacağı ortaya çıkar.

Ayrıca, 22 Ekim 1946'da iki İngiliz destroyerinin Korfu Kanalı'nı geçerken Arnavutluk tarafından dökülen mayınlara çarpmasından doğan sorunun görüşülmesi sonucunda Uluslararası Adalet Divanı'nın 9 Nisan 1949'da verdiği tarihi karar uyarınca uluslararası su yollarından geçişte savaş gemilerinin zararsız geçişten faydalanma hakkı olduğunun tescil edilmesi, Montrö Sözleşmesi'nin yerine başka bir özel sözleşmenin konamaması durumunda aynı hakkın Türk Boğazları'ndan geçişte de talep edileceğini göstermektedir. Kaldı ki 1958 tarihli Karasuları ve Bitişik Bölge Konvansiyonu ve 1982 tarihli BM Deniz Hukuku Sözleşmesi, zararsız geçiş hakkı ve transit geçiş hakkı-

103 Sevin Toluner, *a.g.e.*, s.161.

nın kullanılmasında savaş gemileri ile ticaret gemileri arasında bir ayrıma gitmemektedir. Montrö Sözleşmesi'nin herhangi bir şekilde yürürlükten kalkması durumunda geçiş özgürlüğü ilkesi uluslararası hukuktan kaynaklanan bir hak olarak da gündeme gelecektir.

Oysa Montrö Sözleşmesi kıyısı olmayan devletlerin Karadeniz'e uçak gemisi ve denizaltı sokmasını engellemektedir. Karadeniz'e girebilecek toplam savaş gemilerinin ağırlığı da 45 bin ton ile sınırlanmıştır. Tüm bunlar dikkate alındığında, Moskova'nın Montrö Sözleşmesi'nde herhangi bir değişikliğe yol açacak bir teşebbüste bulunması, Türkiye'yi bu yönde teşvik etmesi menfaatlerine aykırıdır. Benzer şeyleri Türkiye için de söylemek mümkündür. Boğazlar rejimi üstünde söz sahibi olmak Türkiye'ye tarih boyunca önemli stratejik avantajlar sağlamıştır. Bu yüzden Montrö rejiminin bekasının sağlanmasında iki ülkenin çıkarları örtüşmektedir.

Üstelik Mayıs 1998'deki IMO Deniz Güvenliği Komitesi'nin (MSC) 69. dönem toplantısından bu yana sorun askıya alınmıştır. 1994 Tüzüğü yerine 6 Kasım 1998'de 23515 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanan yeni Boğazlar Tüzüğü ise Rusya Federasyonu (RF) taleplerini karşılamışa benzemektedir.[104] Ancak Boğazlar'dan geçişin iki ülke arasında bundan sonra sorun olmaktan kesin olarak çıkması, petrol boru hatlarının güzergâhı sorununun çözülmesine, iki ülke arasındaki işbirliğinin bu alana da taşınmasına bağlıdır.

104 TC Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ile görüşme.

Rusya-Türkiye İlişkilerinde Boğazlar Sorunu

B. M. POTSHVERİYA*

Boğazlar sorunu uluslararası ilişkilerde her zaman önemli bir rol oynamış ve Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerde belirleyici bir unsur olmuştur. Boğazlar'dan gemi geçiş rejimi, 17. yüzyılın sonuna kadar Türkiye'nin iç meselesiydi. Daha sonra, 19. yüzyılın 40'lı yıllarına doğru Boğazlar rejimi Rusya ile Türkiye arasında yapılan anlaşmalarla belirlendi.

Türkiye, Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile Rus ticari gemilerinin Boğazlar'dan serbest geçiş hakkını tanımış oldu. O tarihe kadar Rusya, Karadeniz ve Azak Denizi'nde gemi bulunduramıyordu.[1] 1826'da yapılan Akkerman Anlaşması uyarınca, Karadeniz'e kıyısı bulunmayan ülkelerin mal taşıyan ticari gemilerine Rusya'ya gidiş ve gelişlerinde de Boğazlar'dan tüm serbest geçiş hakkı tanındı.[2]

1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ise Türkiye ile savaş ha-

---

(*) Prof. Dr., Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü.

1 T. Yuzefoviç, *Dogovori Rossii s Vostokom, politiçeskie i torgovie*. St. Petersburg, 1869, s.17-20, 29-30, 34.

2 Y.V. Klyuçnikov ve A.V. Mejdunarodnaya, *politika noveyşego vremeni v dogovorakh, notakh i deklaratsiyakh*, c.1, Moskova, 1925, s.138-139.

linde olmayan bütün ülkelerin ticari gemilerinin Boğazlar'dan serbest geçişine izin verdi.[3] Hattâ Türkiye, bu hakların ihlali durumunda Rusya'nın tedbir alabileceğini kabul etti. Böylece Küçük Kaynarca ve Edirne anlaşmalarıyla, ticari gemilerin Boğazlar'dan serbest geçiş hakkı tanınmış oldu. Ancak Rusya kendi savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçiş imkânını bir türlü elde edemedi. Rusya, yabancı ülkelere ait savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişinin de yasaklanmasını sağladı.

1799 ve 1805 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında imzalanan anlaşmalarda, yabancı savaş gemilerinin Karadeniz'e girişlerine karşı ortak tedbirlerin alınmasının gerekliliği kabul edildi.[4] Taraflar yabancı gemilerin Boğazlar'dan geçme girişiminin savaş ilan etmek için bir gerekçe (casus belli) olarak değerlendirilebileceğini kabul ettiler. Bu tedbirlerin temel amacı Türkiye'yi dış tehlikelere karşı korumaya yönelikti. Ama Avusturya ve Rusya'nın 1805 yılında Fransa'ya karşı savaşta yenik düşmeleri üzerine durum değişti. Hem bu durumdan hem de 1806-1812 Rus-Türk Savaşı sonrası ortaya çıkan durumdan yararlanan İngiltere, Rusya'yı Karadeniz'e hapsetmek istedi. 1809'da İngiltere ile Türkiye arasında yapılan anlaşmada Boğazlar rejimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun her dönemde yabancı savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişini yasaklayan "ecdattan mevrus" bir hakkı olarak değerlendirilmiştir.[5]

1833'te Rusya ile Türkiye arasında Hünkâr İskelesi İttifak Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma Mısır Valisi Mehmet Ali'ye karşı Rusya'nın Türkiye'ye yardım etmesini öngörüyordu.[6] Gizli madde uyarınca Türkiye, Rusya'nın talebi üzerine Boğazlar'ı yabancı devlet savaş gemilerinin geçişine kapayacaktı.

Ancak I. Nikolay, Avrupa için bir devrim tehlikesi taşıyan Fransa'nın izole edilebilmesi amacıyla 1833'te Avusturya ile Münih Sözleşmesi'ni imzalama yoluna gitti. Bu sözleşme Rusya'nın Ortadoğu'daki

3 T. Yuzefoviç, *a.g.e.*, s.75-77.
4 *İzvestiya Ministerstva İnostrannıkh Del*, kn.5, 1912, s.232-249.
5 Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih, 1789-1960*, Ankara, 1975, s.41.
6 T. Yuzefoviç *a.g.e.*, s.90-92.

hareket özgürlüğünün kısıtlanması anlamına geliyordu.[7]

1839'da Sultan ile Mehmet Ali arasında yeni bir anlaşmazlık boy verdi. I. Nikolay, Fransa'nın desteklediği Mehmet Ali'ye karşı birlikte müdahale edilmesine İngiltere'nin razı olması amacıyla, Hünkâr İskelesi Anlaşması'nın kendine sunduğu faydalardan vazgeçti.

19. yüzyılın 40'lı yıllarında, Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetinin devamı için kolektif garantörlük anlayışının ortaya çıkmasıyla beraber, Boğazlar meselesi tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu. 1840'ta imzalanan Londra Sözleşmesi'yle Avrupa devletleri Mehmet Ali'ye karşı Sultan'ı desteklemeyi teyit ederlerken, Boğazlar'ın müdafaasından söz edilmiş olması önemlidir.[8] Aynı zamanda yabancı devletlere ait savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişine izin vermeme konusundaki Osmanlı İmparatorluğu'nun "ecdattan mevrus" hakkı bir kez daha tekrarlanmıştır. Bu Rusya'ya karşı takınılan bir tutumdu. Rusya'nın Karadeniz'den çıkmaya ihtiyacı vardı. Üstelik Türkiye'nin savaşa katılması durumunda Rusya'nın güvenliği garanti edilmiyordu. 1840 Londra Sözleşmesi hem Rusya'nın hem de Türkiye'nin haklarının ihlali anlamına geliyordu. Boğazlar'ın kapatılması eskiden de olduğu gibi her şeyden önce İngiltere'nin lehineydi, üstelik İngiltere kendini bu kuralların dışında tutmayı başarmıştır.

Türk-Mısır anlaşmazlığı üzerine Boğazlar'la ilgili olarak 1841'de yapılan ikinci Londra Sözleşmesi'nin de girişimcisi İngiltere'ydi.[9] Yine Osmanlı İmparatorluğu'nun "ecdattan mevrus" hakkı dile getirilip, Türkiye'nin savaş hali dışında yabancı ülkelerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişine izin vermeyeceği belirtildi. 1841 Sözleşmesi de 1840 Sözleşmesi gibi Rusya ve Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki haklarını ortadan kaldırdı.

Rus filosu Karadeniz'e kapatılmış oldu. Aslında Türkiye, İngiltere başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin himayesi altına girdi. Üste-

---

7 F. Martenc, *Cobranie traktatov i kontentsiy, zaklyuçennikh Rossiey s inostrannimi derjavami*, c.4, St. Petersburg, 1878, s.445.

8 T. Yuzefoviç *a.g.e.*, s.94-95.

9 *A.g.e.*, s.102-103.

lik İngiltere Londra Sözleşmesi'ne riayet etmekle kendini yükümlü görmedi. Örneğin 1853'te Kırım Savaşı sırasında İngiliz-Fransız Filosu Karadeniz'e girdi.

Kırım Savaşı'na son veren Paris Barış Antlaşması ve 1856 sözleşmeleri Karadeniz'i tarafsız sular olarak ilan ederken, Karadeniz kıyılarını müdafaaya yönelik her türlü Rus girişimini de yasakladı.[10] Bu durum Boğazlar'dan savaş gemilerinin geçişinin yasaklanmasıyla da birleşince, Rus Filosu'nun güvenliğini tehdit eden bir durum yarattı. Rusya Karadeniz'e savaş gemilerini sokamaz oldu. Karadeniz'deki Rus gemilerinin sayısı, büyüklüğü ve savaş gücü son derece kısıtlandı.

Paris Barış Antlaşması'ndan 10 yıl sonra Avrupa ülkelerinin önde gelen devlet adamları bu kısıtlamaların kaldırılmasının gerekli olduğunu kabul eder oldular.

1870'te Rusya Karadeniz'in silahsızlandırılıp tarafsızlaştırılması ilkesine artık riayet etmeyeceğini açıkladı.[11]

Avrupa ülkeleri ve Türkiye'nin de katıldığı 1871 Londra Konferansı'nda, Rusya'nın Karadeniz üzerindeki egemenlik hakları iade edildi.[12] Bu durum Rusya'nın güvenliğini güçlendirdi. Ancak Boğazlar rejimi değiştirilmedi. Londra Sözleşmesi, barış zamanlarında Boğazlar'ın hem Rus gemilerine hem de yabancı ülke gemilerine kapalı olduğu ilkesini kabul etti. Üstelik 1856 Paris Barış Antlaşması'nda olduğu gibi 1871 Sözleşmesi'nde de, Türkiye'nin rızasına bağlı olarak Boğazlar'dan geçişe izin verilebileceği belirtildi.

Londra Sözleşmesi'yle kabul edilen Boğazlar rejimi 1878'de yapılan Berlin Antlaşması ile de teyit edilip, Birinci Dünya Savaşı'na kadar yürürlükte kaldı.[13] Bu rejim Rusya'nın lehineydi. Çünkü savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişini yasaklıyordu. Ancak bu rejimin olumsuz karakteri, örneğin 1904'teki Rus-Japon Savaşı'nda ortaya çıktı; Rusya güçlü filosunu Karadeniz'den çıkaramadı. Bu arada İngiltere ise, Boğaz-

10 *A.g.e.*, s.111-112, 118-121.
11 Y.V. Klyuçnikov ve A.V. Sabanin, *a.g.e.*, s.199-202.
12 *A.g.e.*, s.203.
13 *A.g.e.*, s.230.

lar'ın çıkışında deniz savaş güçleriyle gövde gösterisinde bulundu.

1908'de Rusya, Boğazlar'ın Karadeniz'deki filolar hariç tüm savaş gemilerine kapatılmasını içeren bir öneri sundu. Ayrıca bu öneride, Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin barış zamanlarında Boğazlar'dan her iki yöne de geçişinin engellenmemesi dile getirildi. Başta İngiltere olmak üzere, Avrupa ülkeleri bu öneriye karşı çıktılar.[14] 1911'de Rusya kendi savaş gemilerinin Boğazlar'dan her zaman serbest geçişine izin verilmesini Türkiye'ye önerdi, buna karşılık, Boğazlar'ın ve kıyıların dokunulmazlığının sağlanması ve diğer konularda Türkiye'ye yardıma hazır olduğunu belirtti.[15] Ancak Avrupa ülkeleri buna karşı çıkınca Türkiye bu önerileri reddetti.[16]

2 Ağustos 1914'te Türkiye ve Almanya arasında İttifak Antlaşması imzalandı. Türkiye, Birinci Dünya Savaşı'nda kendini tarafsız ilan etmesine rağmen savaş haline girdi ve Boğazlar'a mayın döşedi. 28 Eylül 1914'te Türkiye, Boğazlar'ı tümüyle kapadı. 29 Ekim'de Alman ve Türk gemileri Karadeniz'deki Rus gemilerine ve limanlarına saldırdılar. Türkiye Birinci Dünya Savaşı'na fiilen katılmış oldu. 3 Kasım tarihinde Rusya Türkiye'ye resmen savaş ilan etti.

1915 yılı Mart ve Nisan aylarında Rusya, İngiltere ve Fransa arasında karşılıklı notalar yoluyla gizli bir anlaşma yapıldı. Buna göre, İstanbul ve Boğazlar'ın Rusya'ya bırakılabileceği kabul ediliyordu.[17] Ancak bu plan, yalnızca Almanya'nın yenilgiye uğratılmasından ve Doğu ile diğer bölgelerde İngiltere ve Fransa'nın planlarının gerçekleşmesinden sonra hayata geçirilebilecekti. Ama İngiltere ve Fransa'nın verdiği sözleri tutacağına ilişkin hiçbir garanti yoktu. Örneğin 8 Mart 1915'te İngiltere ve Fransa Boğazlar'ı ele geçirmek amacıyla Çanakkale harekâtına giriştiler. Bu harekât başarısızlıkla sonuçlandı. 1915'teki başarılı Çanakkale savunması, askeri çevrelerde Mustafa Kemal adının duyulmasını sağladı.

---

14 Prolivı, Cb. Pod red. F. Retşteyna, Moskova, 1924, s.80-81.
15 Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s.329.
16 *A.g.e.*, s.329-330.
17 Y.V. Klyuçnikov ve A.V. Sabanin, *a.g.e.*, c.2, Moskova, 1926, s.25-27, 53-54.

10 Ağustos 1920'de Osmanlı İmparatorluğu ile müttefik devletleri arasında imzalanan Sevr Antlaşması'na göre Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul ve çevresi hariç Avrupa'daki bütün topraklarını kaybediyordu.[18] Ama müttefik devletleri gelecekte İstanbul'u da Türkiye'nin elinden alma hakkına sahiptiler.[19] Boğazlar'ın idaresi uluslararası bir komisyona devredildi. Boğazlar'ın kontrolü bu komisyonun elindeydi.[20] Sevr Antlaşması Türkiye'nin elinden topraklarının çoğunu alıyor ve geri kalan toprakların büyük bir bölümünde de Avrupa devletlerinin etki alanlarını kurmasını öngörüyordu. Bu antlaşma öylesine küçük düşürücüydü ki, Sultan bunu tasdiklemeye karar veremezken, Anadolu, ülkeyi yaklaşan ölüme karşı savunmak için ayağa kalktı.

Türkiye'nin Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı kazanmasından sonra, 1923'te Lozan'da, müttefik devletleri ile Türkiye arasında barış antlaşması imzalandı. Sovyet Rusya'nın, 1922-1923'te Lozan Konferansı'na, yalnızca Boğazlar rejimi sorunu tartışılırken katılmasına izin verildi. Türkiye Lozan'da İngiltere'ye taviz vermek zorunda kaldı. İngiltere, Boğazlar'ın silahsızlandırılmasını ve hiçbir sınırlama olmadan her zaman savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçebilmesini talep etti. Sovyet Rusya, Boğazlar'ın Türkiye hariç bütün ülkelerin savaş gemilerine kapatılmasını önerdi. O koşullarda Sovyet hükümeti, hem Rusya'nın hem de Türkiye'nin çıkarlarından hareket etti. Çünkü Boğazlar'dan geçiş serbestliği, İngiltere ve Avrupa'nın diğer deniz ülkelerini daha imtiyazlı bir konuma getiriyordu. Rus hükümeti aynı zamanda Türkiye ile dostluk ilişkilerinden hareket etti. Ancak Türk tarafı, İngiliz önerilerini tercih etmek zorunda kaldı. Lozan Barış Antlaşması'nın bir eki olarak 24 Temmuz 1923'te Boğazlar Sözleşmesi imzalandı.[21] Bu sözleşme, savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçiş rejiminde Türkiye, Sovyetler Birliği ve Karadeniz'e kıyısı olan diğer ülkeler için tehdit anlamına gelen kuralların yer almasına yol açtı. Sovyetler Birliği sözleşmeyi yasal onay işleminden geçirmedi.

---

18 Sevrskiy mirmy dogoror i akti, *podpisannie v Lozanne*, Moskova 1927, s.14-16.
19 *A.g.e.*, s.18.
20 *A.g.e.*, s.19-24.
21 *A.g.e.*, s.190-198.

Boğazlar'dan geçiş rejimi günümüzde 1936'da kabul edilen Montrö Sözleşmesi'nce belirleniyor.[22] Bu sözleşmeyi Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Yunanistan, Japonya, Romanya, Türkiye, Sovyetler Birliği ve Yugoslavya imzaladı. 1938'de sözleşmeye İtalya katıldı. 1951'de Japonya bu sözleşmeden çıktı.

Montrö Sözleşmesi ticaret gemilerinin Boğazlar'dan her zaman serbest geçişini öngörmektedir. Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda, Türkiye ile savaşmayan ve düşmana yardımda bulunmayan ülkelerin ticaret gemileri Boğazlar'dan gündüz ve Türkiye'nin uygun gördüğü rotayı kullanarak serbest geçiş yapabilecekler. Türkiye'nin savaş tehdidi altında olduğu durumlarda, gemiler yine aynı koşullar altında ama Türk kılavuzu kullanarak Boğazlar'dan geçebilecekler.

Sözleşmenin önemli bir bölümü savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçiş koşullarının ayrıntılarına ayrılmıştır. Barış zamanında, Karadeniz'de kıyısı olmayan ülkelerin Boğazlar'dan grup halinde geçen savaş gemilerinin miktarı ve toplam ağırlığı, yine aynı ülkelerin Karadeniz'de bulunan gemilerinin izin verilen ağırlığı ve Karadeniz'de bulunma süreleri sözleşmece belirlenmiştir. Karadeniz'e kıyısı olan ülkelere ait savaş gemilerinin Boğazlar'ı geçişinde tonaj kısıtlaması getirilmemekle birlikte, bunların geçişi belirli bir rejime tabi tutulmaktadır. Savaş koşullarında Türkiye savaşan ülke değilse, savaşa girmemiş ülkelere ait gemilerin Boğazlar'ı geçişlerinde barış zamanında uygulanan kurallar geçerlidir. Boğazlar, bazı istisnalar hariç, savaşa katılan ülkelerin savaş gemilerine kapalıdır. Türkiye'nin savaşa katıldığı koşullarda, diğer ülkelerin savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçmesi Türkiye'nin iznine bağlıdır. Türkiye kendini doğrudan tehdit eden bir savaş tehlikesi gördüğünde Boğazlar'ı kapatabilir. Bu durumda bu karar, Milletler Cemiyeti'nin (günümüzde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin) ve sözleşmeye katılan ülkelerin üçte ikilik oyuyla geçersiz kılınabilir. Montrö Konferansı'nda İngiltere, belirli durumlarda Rus Filosu'nu Karadeniz'de kapalı tutma amacı taşıyan yüzyıllık politikasını gerçekleştirme imkânına kavuştu.

22 Sbornik deystruyuşikh dogovorov, *soglaşeniy i konventsiy, zaklyuçennıkh inostrannımi gosudarstvami*, Vıp.9, Moskova, 1936, s.61-79.

Montrö'de, daha önceden Lozan'da kurulan Boğazlar'la ilgili uluslararası komisyona son verildi. Onun işlevleri Türkiye'ye verildi. Böylece Türkiye sözleşmeyi yorumlama hakkını kazandı. Montrö'de belirlenen savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçiş rejimi, Rusya'nın çıkarlarına tümüyle cevap vermemektedir. Üstelik bu rejim, Rus savaş gemilerinin Boğazlar kanalıyla hızla yeniden konuşlandırılması olanağını kısıtlamaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında biraraya gelen SSCB, ABD ve İngiltere yöneticilerinin görüşmelerinde Sovyet yönetimi, savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçiş rejiminin Karadeniz'de kıyısı olan ülkelere ait gemilerin her koşulda serbest geçişini ve Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelerin gemilerinin geçişlerinin kısıtlanmasını öngörecek bir biçimde değiştirilmesini önerdi. Ancak bu öneri kabul edilmedi.

Bilindiği gibi 1945'te Sovyetler Birliği, 1925'te imzalanan Sovyet-Türk Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nı feshettiğini bildirdi.[23] Ama o ölçüde önemli olan 1921 Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nı yürürlükte bıraktı. 1925 Antlaşması'nın feshi ile ilgili olarak Molotov'un yaptığı açıklamada, 1921 Antlaşması'yla Türkiye'ye verilen kuzey-doğu Türkiye topraklarının Sovyetler Birliği'ne iadesi istendi ve aynı zamanda Boğazlar rejimi sorunu gündeme getirildi.[24] Ama Türkiye, Sovyetler Birliği'nin isteklerini kabul etmedi.

Boğazlar rejiminin değiştirilmesi sorunu, 1946 Ağustos ve Eylül'ünde Türkiye'ye verilen iki Sovyet notasında yeniden gündeme getirildi.[25] Bu Sovyet notalarının özelliği, Montrö Sözleşmesi'nin temel maddelerine yönelik öneriler içermesiydi. Sovyetler Birliği Karadeniz ülkelerine ait savaş gemilerine geçiş serbestliğinin tanınmasını ve önceden belirlenmiş kimi koşullar hariç Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelerin savaş gemilerinin geçişinin yasaklanmasını önerdi. Sovyetler Birli-

23 *Vneşnyaya politika Sovetskogo Soytuja v period oteçestvennoy voyni*, s.146.

24 Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl. Anılar-Yorumlar*, c.1, Ankara, 1980, s.147-148.

25 *Vneşnyaya politika* SSSR, sb. Dok., c.6, s.458-460, 664-670, Vali Ferenc A. *The Turkish straits and NATO*, Stanford, 1972, s.255-265, 278-297, Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara, 1968, s.414-440.

ği, iki ülkenin ortak güçleriyle Boğazlar'ın savunmasının sağlanmasını önerdi. Üstelik Moskova, Boğazlar rejiminin yalnızca Karadeniz ülkelerince belirlenmesi önerisini getirdi.

İlginç olan, bu iki notaya da cevabın önce ABD ve İngiltere'den, daha sonra da Türkiye'den gelmesiydi. Üç ülke de Sovyetler Birliği'nin önerilerini kabul etmediklerini dile getirdiler.[26]

1953'te Sovyet hükümeti Boğazlar'la ilgili taleplerinden, Ermenistan ve Gürcistan hükümetlerinin Türkiye'den toprak talep etme girişimlerinden vazgeçti.[27] Sovyet hükümetinin 1953'te takındığı tutum Sovyet liderlerinin bundan sonraki açıklamalarında ve pratikte teyid edildi.

Savaş sonrası Sovyet diplomasisi, Boğazlar rejiminin gerçekleştirilmesi ile ilgili polemiğe girdi. ABD, İngiltere ve diğer ülkelere ait savaş gemilerinin sık sık Boğazlar'a gelmesinden duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirdi. Gerçi bu ziyaretler Boğazlar rejiminin çerçevesini aşmıyordu, ama oldukça sıklaşmıştı.

70'li yıllarda Sovyet savaş uçak gemilerinin Boğazlar'dan geçişine ilişkin bir tartışma ortaya çıktı. Gerçi Montrö Sözleşmesi'nde bu türden gemilerin Boğazlar'dan geçişiyle ilgi somut bir belirleme yer almıyordu.[28] Yalnızca, sözleşmenin ekinde, gemi sınıflandırılması yapılırken "uçak gemilerinden başka" ibaresi kullanılmaktadır. Ancak bu konu bile net değildir. Sovyet askeri çevreleri ise, bu gemilerin, uçak taşıyan ağır kruvazörler olarak sınıflandırılabileceğini ve askeri hedeflerinin uçak gemilerinden farklı olduğunu ileri sürdüler. Bu sorun NATO'da ele alınmasına rağmen, tartışmalar bir noktaya varmadan kendiliğinden sona erdi.[29]

Belirtmek gerekir ki, bu konuda, Rusya ile ilişkilerini gerginleştirmemeyi tercih eden Türkiye'nin aldığı tavır da rol oynamıştır. Tür-

---

26 Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara, 1991, s.148-151, *Çernomorskie prolivı*, sb. Dok., 1917-1946, Moskova, 1947, s.185, 218, Feridun Cemal Erkin, *a.g.e.*, s.416-422.

27 *Pravda*, 19 Temmuz 1953.

28 İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, c.1, Ankara, 1983, s.500.

29 *Rossiya i Çernomorskie prolivı*, Moskova, 1999, s.491-493.

kiye ve NATO, Boğazlar'ı kendi politikalarındaki önemli bir stratejik unsur olarak görüyorlar. Bu unsur NATO ve ABD'nin resmi belgelerinde, yayınlarda, Türk politik çevrelerinin açıklamalarında vurgulanmıştır. Aynı zamanda Türkiye, Sovyetler Birliği'ne ait büyük askeri deniz güçlerinin Boğazlar'dan geçişinin kaçınılmaz olduğu konusuna anlayışla yaklaşmıştır. Bununla beraber NATO'nun 1936 Boğazlar rejiminin devamını sağlayan askeri çıkarları da bu konuda rol oynamıştır. Bu nedenle Türkiye, hem SSCB'nin hem de müttefiki NATO ülkelerinin Boğazlar'dan geçişle ilgili talepleri konusuna ve çeşitli ülkelere ait savaş gemilerinin Boğazlar'da Montrö Sözleşmesi'ne aykırı sürelerde bulunmasına temkinli yaklaşmıştır. 1946'da yapılan müzakerelerden sonra Boğazlar rejiminin değiştirilmesi sorunu bir daha gündeme gelmemiştir. Ne Türkiye ne de NATO, Montrö rejiminin değiştirilmesi konusuna ilgi göstermişlerdir.[30] Savunma alanında imzalanan Amerikan-Türk anlaşmalarında da Amerikalılar ve Türkler, Boğazlar'ın statüsünün korunması gerekliliğini defalarca vurgulamışlardır.

80'lere doğru Boğazlar meselesi yeniden alevlenmiştir. Bunun nedeni, büyük tanker ve gemilerin Boğazlar'daki kazalarının 70'ler ve 80'lerde bir hayli artmış olmasıydı. 1982'de Türkiye, gemilerin İstanbul Boğazı'ndan daha tehlikesiz geçişini sağlamaya yönelik kurallar uygulamaya başadı. Bu uygulamaları protesto eden bazı ülkeler Türkiye'yi kendilerine danışmamakla suçladılar. Gerçi İstanbul ve çevresi için tehlike yaratan kazaların artışı durumu oldukça gerginleştirmişti. Kazaların artışı Türkiye'nin aldığı tedbirlere haklılık kazandırıyordu.

90'ların ortasında Türkiye ile Rusya arasında ciddi görüş ayrılıkları başgösterdi. Çünkü Türk yetkililerinin 1994'te yürürlüğe koydukları Boğazlar ve Marmara Bölgesi Deniz Trafik Düzeni Hakkında Tüzük ile birlikte, özellikle tehlikeli mal taşıyan gemilerin Boğazlar'dan geçişiyle ilgili kurallar daha da sertleştirildi.[31] Bunun nedeni,

---

30 *Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*, İstanbul, 1994, s.200, "Montrö'nün 57. Yılında Türk Boğazları'nın Güncel Sorunları", İstanbul, 1994, s.17, 18, 58-59, 61, *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1996.

31 *Maritime traffic regulations for the Turkish straits and Marmara region. Turkey. Almanac*, Ankara, 1995, s.172-185.

bu arada özellikle petrol taşıyan büyük tanker kazalarının daha da sıklaşmış olması, özellikle İstanbul'a ve çevreye büyük zararlar vermesi, can kaybına yol açmasıydı.

Rusya sert bir tavır takınarak, Boğazlar'dan geçiş konusunda Türkiye'nin tek başına karar alma hakkının bulunmadığını açıkladı. Her ne kadar Türk önerileri Uluslararası Denizcilik Örgütü içinde tartışılmış olsa da, Rusya Türkiye'yi ticari gemilere Boğazlar'dan geçiş serbestliği tanıyan Montrö Sözleşmesi'ni ihlal etmekle suçladı. İki ülke arasında süren uzun müzakerelerden sonra Türkiye hükümeti 1998'de Türk Boğazları'ndan geçişle ilgili yeni bir tüzük yürürlüğe koydu.[32] Aynı zamanda 1994'ten itibaren uygulanan Boğazlar ve Marmara Bölgesi Deniz Trafik Düzeni Hakkında Tüzük yürürlükten kaldırıldı.

1982 ve 1994'teki uygulamalar gibi 1998'deki değişiklikler de temel olarak tehlikeli mal taşıyan ticaret gemileriyle ilgiliydi. Savaş gemilerine gelince, bunların Boğazlar'dan geçiş rejiminin değiştirilmesi ile ilgili bazı küçük istisnalar dışında herhangi bir belirleme yoktu.

Bu durum NATO ve Türkiye'nin çıkarlarını yansıtmaktadır. Çünkü daha önce değindiğimiz gibi, Montrö Sözleşmesi'ne uygun olarak Türkiye, yalnız savaş zamanında değil, bazı belirli koşullarda barış zamanında da Boğazlar'ı kapatma yetkisine sahiptir. Ayrıca durumun gerginleşmesi koşullarında, uçak taşıyan kruvazörleri savaş uçak gemisi olarak sınıflandırarak bunların Boğazlar'dan geçişini tartışma konusu yapabilir.

Askeri işbirliği alanında imzalanan Türk-Amerikan anlaşmalarında, bu arada 1969 Anlaşması'nda (1975'te Türkiye tarafından feshedilmiştir), yürürlüğe girmeyen 1976 Anlaşması'nda ve 1980'den beri yürürlükte olan Savunma ve Ekonomi Alanlarında İşbirliği Anlaşması'nda Montrö Sözleşmesi'nde belirtilen kuralların muhafaza edilmekte olduğuna işaret edilmesi bir rastlantı değildir.[33] Üstelik ABD, Montrö Konferansı'na katılmamıştır.

---

32 *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Yapısal Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, İstanbul, Haziran 1999, s.214-236.

33 Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s.280, 294, 316.

150 yıllık Boğazlar meselesi, Batılı ülkelerin belirleyici rol oynadığı uluslararası bir tartışma konusudur. Onların amacı her zaman, Rusya'yı Karadeniz'e hapsetmek ya da Rus savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişini şu ya da bu ölçüde kısıtlamaktır. Bu durum Rusya'nın çıkarlarına gerekli ölçüde cevap vermemektedir.

Türkiye'nin 1982 ve 1994'te yürürlüğe koyduğu kurallar ve 1998'de kabul ettiği Türk Boğazlar'ındaki deniz trafiği düzeni hakkındaki tüzük sonucunda belirlenmiş olan Boğazlar'dan ticari gemilerin bugünkü geçiş rejimi, yaklaşık son çeyrek asırdır oluşan duruma uygundur. Ticari gemilerin Boğazlar'dan geçiş rejimi üzerine Rusya ve Türkiye arasında yapılan uzun ve kimi zaman sertleşen müzakereler sonucu 1998'de bir anlaşmaya varılmış olması, iki ülke arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi yolunda atılmış önemli bir adımdır. Rusya'nın jeo-stratejik konumu ve ekonomik kalkınma ihtiyaçları, Karadeniz kıyılarının savunulması ile ilgili hedefler Boğazlar'ın önemini belirlemektedir. Bu ihtiyaçlar ancak çok yönlü iyi komşuluk ilişkilerinin ve Rusya ile Türkiye arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi yoluyla gerçekleştirilebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

Türkiye ile Rusya'nın Kültür ve Eğitim Sorunları

Globalleşme Koşullarında Kültürün Rolü

S. N. Uturgauri*

Türk ve Rus bilim adamları Türkiye'nin tarihi, politik ve ekonomik sorunlarını tartışmak için ilk defa bir araya gelmiyorlar.

Hiç kuşkusuz tartışılan sorunlar bilimsel ve pratik açıdan değer taşıyorlar. Kişisel temaslar birbirimizi daha yakından tanımamızı ve daha iyi anlamamızı sağlıyor, bilgi birikimlerimizin değiş tokuşuna, buluşları paylaşmamıza, bilimin daha dinamik olarak geliştirilmesine olanak tanıyor.

Ancak Türk kültürü tarihiyle ilgili sorular, bir kural olarak, bu türden toplantıların gündeminde yer almıyorlar. Halbuki Türkiye, neredeyse topraklarına adımınızı attığınız andan itibaren asırlara dayanan zengin kültürün soluğunu hissetmeye başladığınız bir ülkedir.

Benim konuşmamın amacı, bu türden toplantıları düzenleyen kişileri Türk kültür tarihi sorunlarının gündem dışı bırakılmamasının gerekliliği konusunda ikna etmeye yöneliktir.

Türk kültür tarihinin incelenmesi, Türk toplumunun tüm varlığı boyunca göstermiş olduğu manevi ve maddi faaliyetler tarihinin de-

---

(*) Prof. Dr., Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü.

rinlemesine ele alınması anlamına geliyor.

Türkiye'de kültürel gelişmeyi sağlayacak iç faktörlerin güçlü olduğunu belirtmek istiyorum. Ancak Türk toplumu kendi kültürel mirasını muhafaza ederken ve geliştirirken, tarih boyunca hem Doğu hem de Batı halklarının kültürel etkilerine açık olmuş, başka ulusal kültürlerle çok çeşitli temaslar içinde bulunmuştur. Ancak yalnızca kendi ihtiyaçlarına cevap veren farklı kültürel deneyimleri benimsemiş ve özümsemiştir.

Buradan iki grup sorun ortaya çıkıyor: *Birincisi*, ulusal gelenekler sorunu, *ikincisi* ise, diğer ulusal kültürlerle karşılıklı etkileşim sorunu. Kuşkusuz bu sorunların incelenmesi, Türk toplumunun diğer faaliyetlerinin daha derinlemesine anlaşılması açısından da ilginçtir.

Özellikle belirtmek isterim ki, günümüzde kültürün önemini kat kat arttıran dış koşullar da mevcuttur. Kültürün dünya koşullarındaki özel rolü zaman tarafından belirleniyor. Belirtmek istediğim, globalleşme koşullarında manevi faktörün artan önemidir.

Bilindiği gibi globalleşme süreci çelişkili gelişiyor. Ekonomi dalında çalışan bilim adamları, sosyologlar, kültür araştırmacıları bir dizi çelişkiye dikkat çekiyorlar. Ben yalnızca tek bir çelişkiyi belirtmek istiyorum: Halkların kendi çizgilerini ve özlerini belirleme yolundaki çabaları ile globalleşme arasındaki çelişki.

Bir edebiyat araştırmacısı olarak edebiyat konularına başvurarak konuyu açıklamak daha kolayıma geliyor. Üstelik edebiyat, kültürün en önemli parçalarından birini oluşturuyor. Örneğin Fas'tan Japonya'ya kadar Doğu ülkelerindeki günümüz edebiyat sürecini incelerken şunları gözlemliyoruz (Çağdaş Doğu Edebiyatı kürsümüz bu konuları araştırmaktadır): Bu ülkelerdeki yazarlar kendi eserlerinde genel insanlık değerleri ve ulusal çıkarlarla bağlı olan benzer görüşleri yansıtıyorlar. Bu yazarlar geleneksel kültür temellerinin korunması ve geliştirilmesi gerekliğinin, bir toplumun manevi gücünün geliştirilmesi yolundaki sorunların çözümünde ana nokta olduğunu ileri sürüyorlar.

Özellikle asırlık geleneklere dayanan ve ulusun ahlâki temellerini, törelerini, kurallarını, davranış, örf ve âdetlerini, ulusal mantığın

karakterini belirleyen manevi değerler, bir başka deyişle halkın özgünlüğünü ve farklılığını belirleyen her şey, bir ulusun kendini muhafaza etmesinin temelini oluşturuyor. Özellikle manevi değerler ve toplum yaşamının en istikrarlı alanı olan kültür, bir ulusun benliğini yitirmesine engel olabilecek güce sahiptir.

Bu arada kültür, ilişkiler kanalıyla karşılıklı manevi zenginliği artırma gücüne sahiptir ve halkları birbirine yakınlaştırmaya yardım eder. Genel insanlık değerlerini, kötü ve iyi üzerine insan anlayışlarını yansıtan kültür bir ahlâk biçimi olarak, halklar arası ilişkilerde barış, uzlaşma ve dini tolerans ruhunun egemen olmasını sağlama yeteneğindedir. Bu özelliği ile dinlerarası ve sosyo kültürel çatışmaların yumuşatılmasına yardımcı olabilir.

Tarihin çeşitli aşamalarında kültürlerimiz arasındaki ilişkiler üzerine kimi örneklere değineceğim. Ancak bundan önce şunu belirtmek istiyorum: İlk başlarda uzun yıllar boyunca iki taraf da yalnızca politik ve diplomatik karşıtlar olarak birbirlerine ilgi gösterdiler. Birbirlerinin dillerini bilmemeleri onları aracı bir dile yönelmeye itti. Türkiye için, kısmen de Ruslar için bu aracı dil Fransızca oldu. Birbirleri hakkında bilgi edindikleri kaynak Fransa'ydı.

Örneğin iki yıllık Rus-Türk savaşına son veren Edirne Antlaşması'nın imzalandığı 1829'da, Türkiye'de Kaster'in *Kraliçe Yekaterina'nın Tarihi* adlı kitabının tercümesi yayımlandı.

Yaklaşık 50 yıl sonra, yeni bir savaşın başladığı yılda ve Yeşilköy'de yeniden yeni bir barış antlaşmasının imzalanmasından bir yıl önce, 1877'den Vizantel'in Rusya'nın Orta Asya'daki politikasını ele alan *Çerniyaev Asya'da* adlı Rus karşıtı kitabının tercümesi yayımlandı.

Hemen hemen yine aynı yıllarda Kırım Savaşı sonuna kadarki, yani 1856'ya kadarki dönemi kapsayan *Rusya Tarihi* adlı kitap basıldı. Kitabın yazarı, Tanzimat döneminin önde gelen isimlerinden, edebiyatçı ve tercüman Ahmet Mithat (1844-1912) idi. Özü itibariyle bu kitap yine Fransız kaynaklarına dayanan bir derleme biçimindeydi.

Ahmet Mithat 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Türk aydınlarının en parlak temsilcilerinden biriydi. Gazeteciliğin gelişmesi, kısa öykü

biçiminin ortaya çıkışı, Türk romanının çevresinin genişlemesi onun ismi ile bağlıdır. Ahmet Mithat, makalelerinde, ilerici felsefi ve estetik fikirleri dile getirdi. Aydınlanma, halkın kültürel düzeyinin yükseltilmesi, "bilimin ilerlemesi için" Avrupa bilgilerinin özümsenmesi sorunlarına özel dikkat çekti. Ancak bu durum kuşkusuz Sultan çevresinin gerici ruhuyla bağdaşmıyordu. Sonuçta 1873'te Rodos Adası'na sürgüne yollandı. Ancak 1876'da, Sultan II. Abdulhamid'in tahta geçmesinden sonra İstanbul'a dönebildi. Ahmet Mithat hemen toplumsal yaşama girdi, hükümet tarafından desteklenen *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde makalelerini yayımlamaya başladı. Onun sayesinde gazete sayfalarında Rusya kültürünü ele alan yazılar yayımlandı.

Sözü edilen olgular Rusya yaşamına yönelik ilginin ortaya çıkması ile askeri-politik olaylar arasındaki bağlantının görülmesini mümkün kılıyor.

Türklerin Rus kültürü ile doğrudan karşılaşmaları ancak 1886'da gerçekleşti. Bu zamana kadar Türkiye Tanzimat döneminden geçmiş ve Türk kültürü aydınlanma aşamasını tamamlamıştı. Ülke feodal kalıntıları aşma yoluna girdi, bölgesel temaslar sınırını aştı, Batı'nın kültürel değerlerini aktif olarak benimsemeye başladı. Türk kültürü Rus kültürünün hangi olayına kapılarını sonuna kadar açtı? Cevap; Aleksandr Sergeyeviç Griboyedov'un "Akıllının Çilesi" adlı komedisidir. Rus klasik edebiyat eserleri Türk kültürüne doğal ve organik olarak girdi. Rus eserlerindeki, yeninin eski ile mücadelesi fikri, Türk toplumunun içinde bulunduğu ruh haline uygun düşüyordu. Aynı zamanda bu eserlerdeki, ulusal kültürün akılsızca yürütülen Batı hayranlığından arındırılması düşüncesi de Türklere yabancı değildi. Hatırlamak gerekir ki, Batı (Fransız) kültürüne yakınlaşmanın bir başka yüzü de mevcuttu. Bazı Türk yazarları tümüyle Batı taklitçiliği yoluna saptılar. Bu bağlamda Türk toplumunun belirli çevrelerinde, öz ulusal kültürün geleceğine ilişkin kaygılar belirmeye başladı. Bu konu özellikle Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın (1869-1944) güldürü eserlerinde görülmektedir.

Akıllı Başın Çilesi eserinin tercümesi sıradan bir tercüme idi, ancak doğrudan Rusçadan yapılmış olması önemliydi. Çevirmen Meh-

met Murat, eğitimini Rusya'da yapmış bir Dağıstanlı'ydı. Türkiye'ye yerleşen Mehmet Murat bir süre sonra Jön Türkler hareketinde önemli bir rol oynamaya başladı. Ancak adını özellikle Griboyedov'un komedi eserinin çevirmeni olarak duyurdu.

Belirtmek gerekir ki, o zamana kadar Rusçadan Türkçeye çeviri yapanların çoğunluğunu Ruslar oluşturuyordu. Bu çevirmenler arasında Olga Lebedeva'nın (1845-?) adını özellikle belirtmek gerekiyor. Kazan yöneticilerinden birinin karısı olan bu Rus kadını, Kazan Üniversitesi'nin Türki Dilleri ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdikten sonra, bütün yaşamı boyunca Rus ve Türk kültürlerinin yakınlaşması yolunda çalışmalar yaptı. Olga Lebedeva Türkiye'de Gülnar Hanım olarak bilinir.

1889'da Stockholm'de yapılan VIII. Doğu Bilimleri Uluslararası Kongresi'ne katılan Olga Lebedeva, burada aynı zamanda Ahmet Mithat ile tanıştı. Bu karşılaşma onların dostluklarının başlangıcı olurken, Olga Lebedeva'yı Rus edebiyat eserlerini Türkçeye çevirmeye başlaması yolunda teşvik etti. A.S. Puşkin'in *Kar Fırtınası* ve *Maça Kızı*, M.Y. Lermontov'un *Şeytanlar* adlı eserinden bölümler ve L.H. Tolstoy'un *Aile Mutluluğu* Olga Lebedeva'nın ilk yaptığı çeviriler arasında sayılabilir.[1]

İlk başlarda onun çevirilerinin bir kısmı Ahmet Mithat'ın yardımıyla *Servet-i Fünun* dergisinde yayımlandı. Sonraları ayrı bir kitap olarak basıldı. Rivayete göre 40 bin tirajla basılan kitap hemen kapışıldı ve Sultan II. Abdülhamit, Olga Lebedeva'ya çalışmalarından ötürü Şevkat Nişanı ve Teşekkür Belgesi verdi. Daha sonraları onun yazdığı kısa *Rus Edebiyatı Tarihi* kitabı yayımlandı.

Olga Lebedeva'nın çalışmaları Rusya'da da gerektiği gibi takdir edildi. 1900'de St. Petersburg'da kurulan Doğu Bilimcileri Cemiyeti'nin Onur Başkanlığı'na seçildi.

Özellikle Rusları ve Türkleri birbirlerine yakınlaştırma arzusu Olga Lebedeva'yı Hıristiyan ve Müslüman dinlerinin yakınlığı üzerine

1 V.A. Gordlevski, *Izbrannıye Soçineniya*, c.2, Moskova, 1961, s.463.

bir kitap yazma fikrine götürdü. Arkadaşı olduğu ve yazıştığı Lev Tolstoy'a kitap yazma niyetini açan Olga Lebedeva onun desteğini aldı. Tolstoy, gençliğinde Doğu ile yakından ilgilenmiş, hattâ bir aralar Kazan Üniversitesi'nin Arap-Türk bölümüne girmişse de, öğrenimini yarıda bırakmıştır. Kur'an ve İncil'den özü itibariyle aynı ahlâki yasaları yansıtan paralel alıntılar temelinde yazılacak bu kitap fikrini onaylayan Tolstoy, kitabın ana fikrinin dini ve ulusal düşmanlığa izin verilemeyeceğinin kanıtlanması olması gerektiğini belirtmiştir.

Bütün halklar iyiye yönelimlerinde, barış içinde yaşama özlemlerinde birdirler. Milliyet ve inançlarına bağlı olmaksızın bütün insanlar iyi ve kötü anlayışlarında birleşmektedirler. Öz itibariyle herkes aynı ahlâki prensipleri paylaşmaktadır. İşte özellikle bu nedenledir ki, farklı dinlerce dile getirilen ahlâki yasalar insanları birleştirmek zorundadır diye belirtmiştir büyük hümanist.

Tolstoy'un bütün eserlerinde mevcut olan bu fikir, onun eserleriyle birlikte Türk kültürüne girmiştir. 20. yüzyılın büyük Türk yazarlarından biri olan Reşat Nuri Güntekin (1889-1956) Tolstoy üzerine yazdığı kitapta söz konusu bu özelliğin altını özenle çizmiştir.

Şimdi geçen yüzyılın acılı 20'li yıllarının başına bir göz atalım. Türk tarihinin bu çetin dönemindeki olaylar iyi bilinir. Ayrıca yine iyi bilinir ki, bu yıllarda Rusya'dan kaçan yaklaşık 200 bin göçmen Türk topraklarından geçmiştir. Bu büyük insan topluluğu yalnızca Beyaz Ordu asker ve subaylarından oluşmuyordu. Tarihi olaylar binlerce sivil insanı İstanbul Boğazı kıyılarına sürükledi. Bunlar arasında Rusya aydınları ve sanatçıları da bulunuyordu. Bu insanların bir kısmı hemen Avrupa'ya kaçarken, bir kısmı bir süre daha burada kaldı, bazıları ise tümüyle Türkiye'ye yerleşti. Rus göçmenlerinin Türk kültüründe önemli izler bıraktığını gösteren belgesel kanıtlar mevcuttur. Bu konulara Salâh Birsel'in *Ah Beyoğlu, Vah Beyoğlu* kitabında (1976), Jak Deleon'un *Beyoğlu'ndaki Beyaz Ruslar* kitabında (1990), Hikmet Feridun'un "Yıllar Boyunca" makalesinde (*Tarih* dergisi, Kasım, 1976) ve ayrıca Rus göçmenlerinin anı yazılarında değinilir. O zamanlarda yaşayanların belirttiklerine göre, müzikal tiyatro, senfoni orkestraları,

bale gösterileri, müzik konserleri, moda evleri İstanbulluları Avrupa kültür düzeyi ile tanıştırdı.

Türkiye'nin tanınması Rusya'da nasıl başladı?

Öz itibariyle aynı biçimde, ancak zaman açısından biraz daha önce. 18. yüzyıla kadar Rusyalıların Türkiye'yi öğrenmesinin temel kaynağı, Rus gezginlerinin ve Kudüs'e gitmek için İstanbul'dan geçen hac ziyaretçilerinin yazıları ve ayrıca büyükelçilik kitaplarıydı.

18. yüzyıl başlarındaki zor politik ilişkiler, Türkiye'yi daha yakından incelemeyi zorunlu kıldı. Örneğin I. Petro'nun 1724'te yayımlamak ihtiyacı hissettiği kararnamede, Türk dilinin öğrenilmesi gerekliliği ve bu amaçla 14-15 yaşları arasındaki gençlerin İstanbul'a gönderileceği belirtiliyordu.

Aynı tarihte kurulan Bilimler Akademisi'nin periyodik yayınlarında Türkiye üzerine orijinal yazılar yayımlanmaya başlandı. Bu yazılarda temel olarak politik sorunlar, iç rejim, yasalar, din, coğrafi ve etnik veriler ele alınıyordu. Daha sonraları Petersburg Matbaası Türk (Arap) harflerini alarak bunları başarıyla kullanmaya başladı.

1735-1739 yıllarındaki savaş, Türkiye'ye olan ilginin artmasına yol açtı. Birkaç önemli kalın kitabın tercümesi basıldı. İlk basılan kitap Kont Marsilye'nin *Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Durumu Gelişme ve Çökme Dönemleri* adlı eseriydi. Bu kitap 1737'de yayımlandı. Daha sonra adı bilinmeyen bir Fransız'ın *1730 ve 1731 Yıllarında İstanbul'da Yaşanan İki Karışıklık Üzerine Haberler* adlı kitabı basıldı. 1741'de İngiliz diplomatı Rikot'un *Türk Monarşisi* adlı eseri Fransızcadan çevrilerek yayımlandı.

Rusya Türk kültür değerlerini öğrenmeye 18. yüzyılın sonlarında başladı. Bu süreç *Kırk Vezir* adlı yazı dizilerinin tercümesi ile başladı. Bu çalışmanın temelinde, Almancaya uyarlanmış Fransızca çeviri masallar yatıyordu. Ancak anlaşılan o ki, çevirmenler bu masalların aslında Türk masalları olduğunu bilmiyorlardı.

Bir süre sonra 1781'de Moskova dergilerinden birinde "Hayriye" adlı uzun bir şiirin tercümesi yayımlandı. Türk klasik şiirinin seçkin temsilcilerinden biri olan Yunus Nadi'nin (1640-1712) bu öğretici

eseri, kolay yaşamın çekiciliğine karşı konulması, dürüstlük ve iyilik ideallerinin insanlara aşılanması amacını taşıyor. Abdül Hayri'nin oğluna nasihatları yoluyla, Yunus Nadi, toplumu etkilemeyi, onun ahlâki düzeyini yükseltmeyi hedeflemişti.

Eserin Rusçaya çevirisinin kaynağı, 1772'de Profesör Kardon'un hazırladığı Fransızca metindi. İlginçtir ki Rus yayıncı, Kardon'un yazısını eksiksiz çevirmekle kalmamış, aynı zamanda Rus okurunun da anlayacağını umarak Kardon'un yazdığı dipnotlarını ve yorumlarını da olduğu gibi yayımlamıştır. Kitapta yer alan yazarın hayatı ile ilgili bilgilerin, yazara verilen yüksek değerin dışında, yapılan yorumlar da dikkate değerdir. Alıntı yapıyorum: "... nasihatlar Türklerin ahlâk eğitimi konusunda bazı fikirler verebilir. Bazılarına şaşırtıcı gelebilir ama onlar [sözü edilen Türklerdir] birçok durumda bize benzer düşünüyorlar. Bu durum namus, adalet ve iyilik kavramlarının özünün bütün halklarda aynı olmasından kaynaklanıyor."[2]

İşte Fransız çevirmen böyle yazıyor ve Rus çevirmen aynısını tekrarlıyor. Böylesine derin bir sonucun çıkarılmasının kaynağı Türk yazarının eseridir. Bu noktada Tolstoy hatırlanmaz mı?

Daha sonraları, zamanımızda durum nedir?

Meslektaşlarım 50'lerin başında Reşat Nuri Güntekin'in *Çalı Kuşu* adlı eserinin ne büyük bir başarı kazandığını hatırlarlar. Basım üzerine basımı yapılan kitap, kitapçılarda kapış kapış satılıyordu.

Yıllar sonra *Çalı Kuşu* filminin televizyon ekranlarında gösterildiği saatlerde, Rusya şehirlerinin sokaklarındaki insan sayısı hissedilir bir biçimde azalıyordu. Reşat Nuri Güntekin'in romanı Türk edebiyatına ilgi ve güven uyandırdı. Türk edebiyatı popüler oldu, okunmaya başlandı ve edebiyat kanalıyla yeni Türkiye'nin öğrenilmesi süreci başladı. Türk yazarlarının eserleri Rusya'da, Türkiye'de alışılmamış tirajlarla, 15 bin ila 120 bin arasında değişen tirajlarla basıldı ve birkaç gün içinde kitapçılarda tükendi.

---

2 I.V. Borolina, *Iz istorii pervikh perevodov turetskoy khudojestvennoy literaturi* (po materialam XVIII v.) V kn.: *Vosrosi tyurkskoy pilolojii*, ISAA MGU, Moskova Devlet Üniversitesi, 1996, s.198.

Hiç kuşkusuz, Türkiye'yi Rusya'da meşhur edenlerden biri de Nazım Hikmet'ti; yaşam öyküsü etkiledi, şiirleri beğenildi, piyesleri büyük başarı kazandı. Çoğunluğu Moskova'da yazılan piyesleri birçok tiyatroda sahnelendi. "Garip" adlı piyesi Yermolova Tiyatrosu'nda 20 yıl boyunca sahnelendi ve 700 kez oynandı. Nazım'ın popülerliğinin sınırı yoktu (Nazım enstitümüzün fahri doktoruydu). Bu yetenekli, yüksek eğitimli ve tam anlamıyla Türk olan kişiye karşı büyük saygı ve içten sevgi beslememek olanaksızdı. Onun eserleri Rusya kültürünün bir parçası haline geldi.

Nazım Hikmet'in portresini şiirlerinde çizen Boris Slutski'nin mısralarından bazılarını aktarmak istiyorum:

> Şu dünyada az dolaşmadım,
> Ama Türkleri Nazım Hikmet'ten tanıdım.
> Başka tek bir canlısını görmedim,
> Ama Türkler iyidir bilirim.

Bir ülke hakkında kafamızdaki imaj, okul sıralarından yaşlılığa kadar bir yaşam boyunca oluşuyor. Çoğunlukla bu imajın oluşmasına politik gelişmeler değil, o ülkenin edebiyat eserleriyle, kültür taşıyıcısı sanatçılarının yapıtlarıyla tanışmak etkide bulunuyor. Kültür kanalıyla bir halkın ruhuna erişilebiliyor, o halk üzerine imaj kafalarda doğuyor ve sonuçta şekilleniyor.

Osmanlı'da ve Rusya'da Aydınlar

MURAT BELGE*

Türk, daha doğrusu Osmanlı aydınlarıyla Rus aydınlarının oluşumu ve tarihi gelişmesi arasında önemli benzerlikler vardır. En belirleyici ortaklık, her iki kategorinin de, öncelikle Batı dünyasına ilişkin olarak ortaya çıkmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya, Batı'ya en yakın, ama Batılı olmayan iki büyük devletti. Osmanlıların parladığı ve Batı'yı tehdit ettiği dönemde, Rusya henüz kayda değer bir varlık haline gelmemişti. Bir yanda Altınordu Devleti, öbür yanda Ukrayna, İskandinavlar, Baltlar, geri kalandan oldukça izole bir itiş kakış hüküm sürüyordu orada. Osmanlılar Kanuni döneminde doruğa vardılar ve orada durdular. Bir bakıma sonun başlangıcıydı bu nokta. Aşağı yukarı aynı dönemde, IV. İvan (Korkunç) zamanında Rusya güçlenmeye başladı.

İki yönsem (trend) böyle devam etti. 18. yüzyılın başına geldiğimizde, içsel yönsemleri karşıt yönde ilerlediği halde, Osmanlılar ve Ruslar gene de benzer bir konumdaydılar - yani, Batı karşısındaki tavırları bakımından. Osmanlılar, Batı'dan bir şeyler öğrenmeksizin ve

(*) Prof. Dr., İstanbul Bilgi Üniversitesi Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü.

bir şeyler almaksızın, durdukları yerde de duramayacaklarını seziyorlardı. Gerileme sürecini durdurmak için girişimde bulunmak zorundaydılar. Ruslar, o ana kadar gerçekleştirdikleri gelişmeyi sürdürebilmek için yeni bir girişimde bulunma gereğini kavrıyorlardı; onlar açısından da yapılacak şey, Batı'dan bir şeyler öğrenmek ve almaktı.

Dolayısıyla, iki ülke, farklı koridorlardan geçse de, aynı sofada buluşuyordu.

Ama Rusya bu işe hem biraz daha erken hem de çok daha geniş çaplı girişti. Bunlar belki fazla soyut yargılar, ama bence, Osmanlı'nın günün öğle sonrasını, Rusya'nınsa henüz öğle öncesini yaşıyor olmasının bunda payı vardır.

I. Petro'yu Ruslar "Büyük" sıfatıyla anar, biz "Deli" deriz. Galiba iki sıfat da geçerli. Petro'nun Osmanlı çağdaşı III. Ahmed'di. İnsan III. Ahmed'in Avrupa'ya uzun bir gezi yapmasını, adını değiştirerek bir tersanede çalışmasını tasavvur edebilir mi? Bir gemiden denize düşen gemicileri kurtarmak için buzlu bir denize atlayıp soğuk aldığını ve buna rağmen sefere çıkmaya kalkışıp öldüğünü düşünebilir mi? Bunları yapan bir Çar'a, hele III. Ahmed'in görüş açısından bakarsanız, "Deli" demez de ne dersiniz? Ama böyle bir adama "Büyük" de denir elbette.

Denizcilik Petro'nun başlıca tutkusuydu. Bu zaten başlı başına bir ileri görüşlülük örneği. Petro bu çabalara giriştiği içindir ki, II. Yekaterina zamanında Rus Donanması Osmanlı Donanması'nı, hem de Karadeniz'de değil, Çeşme'de bozguna uğratabildi. Üstelik, Osmanlıların denizcilik deneyiminin Ruslarla kıyaslanmayacak kadar geniş olması gerekir. Ama asıl konumuz aydınlar ve söz konusu dönemi bu nedenle inceliyoruz. Bizde Lale Devri devam ederken Petro Batı tarzında aydın yetiştirmek üzere çağına göre çok geniş çaplı çabalara girişmiş, hem birçok okul açmış hem de birçok genci Avrupa ülkelerine okumaya göndermişti. O günlerde Osmanlıların benzer girişimleri çok cılızdır. Ama, cılız olsa da, Osmanlı bağlamı içinde önemlidir.

Yirmisekiz Mehmed Çelebi Paris'e elçi olur. Bu bir yeniliktir. Bir de "sefaretname" yazar ki bu da önemli bir yeniliktir. Bir merakın ve bilgilenme ihtiyacının doğmaya başladığının işaretidir. Aynı dönemde

Dürri Efendi de İran'a elçi olmuş ve sefaretname yazmıştır. Ama bu ikisi farklı metin türleridir: İkincisi, çok daha iyi tanınan bir dünyada yararlanılabilir zaafları saptamayı amaçlayan bir incelemedir. Mehmed Çelebi ise Doğu'ya Bin Bir Gece gözlüğüyle bakan Batılı'nınkini andıran (ne kadar onun karşıtı da olsa) bir ruh hali içindedir.

III. Ahmed ve sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa, Petro'nun idari reformlarıyla, eğitim reformlarıyla kıyaslanabilir işler yapamadılar. Ama model aldıkları XIV. Louis'nin uygulamasından çok daha uzak değildi yarattıkları debdebeli hayat. İşin felsefesi de az çok aynıydı. Roi Soleil Versailles'da, III. Ahmed Sadabad'da, toplumun güç odaklarını zevk ve sefa ile mest ederek evcilleştiriyor ve merkezi otoriteye bağlıyorlardı. Petro da Rusya'da benzer bir mücadeleyi daha sert yöntemlerle sürdürmekteydi.

Onun için İbrahim Paşa'nın girişimlerini, örneğin Tekfur Sarayı'nı imalathane haline getirerek çiniciliği canlandırmaya çalışmasını, imar faaliyetlerini, yüzeysel bir popülizmle küçümsemek doğru olmaz. Herkesin yeni cins bir lale yetiştirmeye çalışması o kadar da kötü bir iş değildir.

Tabii Osmanlı için Avrupa'ya öğrenci göndermek akıl alacak iş değildi. Lale Devri'nde ve bir ihtilal kesintisine rağmen o zamanın temel politikalarını devam ettiren I. Mahmud döneminde Osmanlılar eski yöntemlerini sürdürdüler. İşleri düzeltmek için, kendileri adam yetiştirecek (ve o adamlara iş yapmaları için uygun ortam yaratacak) yerde, dışarıdan adam "ithal ettiler". Dönemin iki önemli reformcusu vardır: Askeri alanda Humbaracı Ahmed Paşa, sivil alanda ise İbrahim Müteferrika. Bunların birincisi aslen Fransız, ikinci de Macar'dır (ve Galata Mevlevihanesi'nin haziresinde yanyana yatarlar). Etkisi onlarla kıyaslanmaz ama, bu yıllarda tulumbayı icat eden ve ilk olarak bir "itfaiye örgütü"nün kurulmasını sağlayan Davud Gerçek Ağa da aslında Fransız'dır.

Müteferrika'nın 1710'da kurduğu ilk matbaa düzgün bir biçimde devam edemedi, kapandı, açıldı ve 1727'ye kadar oturmadı. Oysa Rusya'da ilk matbaa baskısı kitabın tarihi 1564'tür. Aslında Osmanlı topraklarında da matbaanın tarihi daha eskidir: İlkin İspanya'dan gelen Yahu-

diler 1494'te matbaalarını kurmuşlardı. Onları Ermeniler izledi; 1567'de, yani Rusya'dakinden üç yıl sonra İstanbul'da Ermenice kitaplar basılmaya başladı. İstanbul Rumları daha geriden geldi; 1624. Demek ki onlar da Osmanlı gelenekselliğine uymuş ve Rusların gerisinde kalmıştı.

Yeni tip aydın yetiştirmek için çok önemli bir şey henüz yapılmamıştır (Yüzyılın ikinci yarısında Macar asıllı Fransız Baron de Tott'nun kurduğu okulların yolu açılmış sayılsa da), ama ilk kamusal kütüphanelerin inşa edilmesinin de bu yıllara rastlaması anlamlıdır. Önce III. Ahmed sarayda, İbrahim Paşa da külliyesinde birer kitaplık yapmışlardı. I. Mahmud Ayasofya Kütüphanesi'ni kurdu ve ona gelir sağlaması için Cağaloğlu Hamamı'nı yaptırdı. Atıf Efendi ve Aşir Efendi kitaplıkları 1740'larda inşa edildi.

Bütün bu mütevazı çabalarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi tarihi, kendisi için başlıca engeldir bir bakıma. Çünkü Osmanlı, en güzel hayalini kendi geçmişinde görmektedir. Böyle olunca, "yenilik" ve "restorasyon" kavramlarını birbirine karıştırmamak güçleşmektedir. Oysa Petro'dan beri Rusya, böyle parlak bir dönemini göremediği geçmişinden kaçmaktadır. Ancak sonraki yüzyılın ikinci yarısında milliyetçiliğin "etkisi" ve Batılılaşmanın tepkisiyle, olmayan bir şanlı Slav tarihini zihninde inşa etmeye başlayacaktır.

Askerlik kurumları arasında da bir paralellik bulunur. Rusya'da "streltsi" denilen bir özel askeri birlik vardı. Bunlar Yeniçeri gibi devşirme değillerdi, ama onlar da özel bir birlikti. 16. yüzyılda kurulmuş ve ordunun belkemiğini oluşturmuşlardı. Yeniçeriler gibi onlar da çeşitli ayrıcalıklar elde ettiler, ekonomik hayata el attılar; aynı zamanda askerliği bir aile mesleği haline getirdiler. Siyasete karışmaktan da geri duramazlardı tabii.

Petro bunlarla önce iyi geçinmeye çalıştı. Avrupa'daki gezisini kısa kesip dönmesinin nedeni "streltsi"nin çıkardığı bir isyandır. Bu mücadele başladıktan sonra Petro yumuşamadı ve kendi konumlarını korumak için her toplumsal sorunda muhafazakâr davranan bu birlikleri tamamen dağıttı.

Bu da, Osmanlı'da yaklaşık yüz yıl sonra ve gene II. Mahmud

eliyle gerçekleşecekti. Ancak Yeniçeri Ocağı'nın yok edilmesinden sonra padişah toplumu değiştirme işine girişebildi.

Büyük Petro'nun bizim tarihimize "Deli" olarak girmesini andırır biçimde, popüler kültürümüzde yosmalığıyla tanıdığımız II. Yekaterina (birincisi de öyledir ya) aslında pek Rus sayılmazdı. Avrupa'nın bütün aristokratik ailelerinde olduğu gibi burada da etnik köken değil, kan soyluluğu önemlidir. Prusya'da doğan Yekaterina, Büyük Prens Petro ile (ona da isterseniz biz "sarhoş" diyelim, çok yanlış kaçmaz) evlendi ve onu *öldürterek* tahtı ele geçirdi. Yekaterina'nın, Avrupa ile ilişkisi ilginçtir. Formasyonunda Rus despotizmden çok Avrupa demokratizmi vardı. Ama Çariçe olarak Rusya yaşantısı onu demokrasiden gitgide uzaklaştırdı. Bu halkın ancak aydın bir despotizmle uzun vadede adam edileceğine inandı. Aynı zamanda Voltaire ve Diderot gibi Fransız aydınlarıyla kişisel olarak dosttu ve mektuplaşıyordu. Ve gene aynı zamanda, Fransız Devrimi'ni çok tehlikeli görmüştü. Bir Çariçe'nin devrimi tehlikeli görmesi normal; normal olmayan, Voltaire gibi biriyle dost olabilmesi.

Bu tarihlerde, Osmanlı Devleti'nin başında III. Selim vardı - yani, Osmanlı üslubunca "reform" *yapmaya çalışan* bir padişah. Onun da Avrupa'da mektuplaştığı kimseler olduğu söylenir. Ama Voltaire değil, XVI. Louis'dir; III. Selim'in akıl danıştığı Avrupalı. Bu bakımdan, her ikisinin de tahtını ve canını kaybetmesi şaşırtıcı sayılmaz; ama tarihe birinin gerici, öbürünün ilerici olarak geçmesi şaşırtıcıdır.

Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkelere öğrenci göndermesi II. Mahmud döneminde başladı -yani, Petro'dan yüzyıl sonra. Osmanlı ve Rus devletlerini birarada ele aldığımızda, bu, Osmanlı açısından bir zaman kaybıdır. Ayrıca, Batılılaşma'nın bu toplumu kötü etkilediğini ileri sürenlerin hesaba katması gereken bir olgudur.

Ali ve Saffet Paşa'ların yetiştiği Tercüme Odası da II. Mahmud döneminin getirdiği yenilikler arasındadır. Osmanlı Devleti'nde yabancı okulların açılması ve Türk öğrenci almaya başlamaları ise (bu arada Galatasaray gibi okullar) geçen yüzyılın ikinci yarısından sonrasının sürecidir.

Troçki, Rus aydın tabakasının tarihi oluşumu üstüne çok anlamlı analizler yapmıştır. Ama onun Rus aydınları üstüne söyledikleri-ni Osmanlı aydınları için daha da geçerli bulmak mümkündür. Bu ortaklığı yaratan üç temel (ve birbirine bağlı) öğeden söz edebiliriz. Bunların *birincisi*, şimdiye kadar sözünü ettiğim konu; Osmanlı ve Rus toplumlarının Batı dünyası karşısında konumudur. *İkincisi*, ayrıntıları çok farklı olsa da, iki ülkede ortak olan despotik/otokratik iktidar yapısıdır. *Üçüncü* öğe de, gene iki toplumda, halk sınıf ve tabakalarının politikanın dışında (ve dolayısıyla yeni yetişen aydınları öncelikle ilgilendiren konuların çok uzağında) olmasıdır.

Troçki şöyle diyor:

> Entelicensiya [bu kelime dünya dillerine Rusça'dan girmiştir.] Avrupa kültürüne uzatılmış ulusal bir antendi. Devlet ona hem ihtiyaç duyuyor; hem de ondan korkuyordu. Başlangıçta devlet tarafından zorla eğitilmiş ve devlet sonradan da eğittiklerinin sırtından kırbacı eksik etmemişti. II. Yekaterina zamanından beri entelicensiya devlete, sınıf ayrıcalığına ve genel olarak mülk sahibi sınıflara gittikçe daha fazla düşman olmuştur.

Son cümleye kadar bu paragraf bizdeki durumu anlatıyor olabilirdi. Ama son cümle, Türkiye'de ancak 1960 sonrasında bir ölçüde geçerlilik kazanabildi. Evet, devlet burada da kendi okuttuklarından korktu ve onlar da belirli bir muhalefet yaptılar. Ama devlete ya da mülk sahibi sınıflara karşı ciddi bir tavır geliştirmediler. Muhalefetleri o radikalizm derecesine varmadı. Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar, aydın muhalefetinin sınırı meşrutiyet mücadelesiyle çizildi. Bu, iktidarı almak değil, paylaşmak demekti.

Avrupa'daki radikal fikir akımları da onları etkilemedi. Paris Komünü, sürgündeki Jön Türkler'imizin birbirlerine yazdıkları mektuplarda, "postanın gecikmesi nedeni" olarak değinilen bir durumdur. Ama ne olup bittiğiyle ilgilenmemişlerdir. Özellikle sosyalizmin manevi ikliminden çok uzaktaydılar.

İki toplumun paylaştığı amaç "Batılılaşmak"sa, böyle bir giri-

şimde Rusya'nın daha baştan avantajlı olduğunu söyleyebiliriz. En belirgin avantaj, içinde dinin önemli bir rol oynadığı kültürel yakınlıktır. Başka bir söyleyişle, temelde ortak olan "genel" Hıristiyanlık, bu girişimde, Rusya ile Batı arasındaki "paylaşılabilir değerler" alanını bir hayli genişletmektedir. "Genel" Hıristiyanlık diyorum, çünkü Ortodoks mezhebinin Katolik ve Protestan mezheplerine karşı aldığı mesafe, Petro'nun yapısında olmayan yöneticilerin elinde yeterince ayırıcı, uzaklaştırıcı bir öğe haline gelebilirdi. Ama Petro bunu geri plana itmeyi başarınca ortak öğeler önplana geldi ve "Batı", Rus aydını için, bütünüyle anlaşılmaz bir şey olmaktan çıktı.

Osmanlı aydını için mesafe bir hayli daha büyüktü. "Batılılaşma" kararının verilmesi de, amacın gerçekleşmesini sağlamaya yetmiyordu aslında. Çünkü Batı'yı anlamanın önünde yığınla kültürel engel vardı. Ama zaten o karar verilmemişti (hâlâ da verildiği söylenemez). Batılılaşma pragmatik bir zorunluluktu Osmanlı için ve Osmanlı aydını, hem kendisi kalmak hem de Batı'yı özümlemek gibi oldukça zor bir işe girmişti.

İki toplum arasındaki, son analizde Hıristiyan/Müslüman ayırımına dayanan bu farklılık şüphesiz önemlidir, ama her şey bundan ibaret değildir. Daha önce değindiğim tarihi arkaplan, kanımca, daha da önemlidir. Din etmenini vurguladığımız ve açıklamanın temeli haline getirdiğimizde, örtük biçimde, dinler arasında bir değerlendirme yapmış ve İslâm'ın esnemezliğini öne sürmüş oluyoruz. Oysa bu da çok doğru değil (gene tarihî gelişme biçimlerinden kaynaklanan bazı yapılanmalar bunu doğrular görünse de). Osmanlı Devleti, İslâm dünyasının uç beyliği konumunda, Hıristiyan dünyasının içine doğru büyümüştü ve bu süreç içinde hatırı sayılır bir esneklik ve uyarlanabilirlik yeteneği gösterdi; Fatih Mehmed'le bu yeteneğin doruğuna vardığı söylenebilir. Fatih, Asya kökenli Müslüman Osmanlı toplumunu Roma İmparatorluğu'nun varisi konumuna getirmeyi başardı. Bu, önemli bir dönüşümdü ve Osmanlı Devleti bu dönüşüm süreci içinde doruğa vardı.

Hayali bir örnek düşünmeye çalışalım. Bugün biz dünyalılar, bilgisayarlarımız, ses hızını aşan uçaklarımız, uzaya gönderdiğimiz uy-

dularımız ve daha nice teknolojik başarılarımızla kendimizden oldukça hoşnuduz. Diyelim ki, bir yerlerde, bir başka gezegende yaşayan canlılar, bunlara o kadar da benzemeyen yollardan geçerek yaptıkları buluşlarla, teknolojik donanımla, birdenbire karşımıza çıkıverdiler. Bizim başarılarımızı anında gölgelediler ve geçersiz kıldılar.

Osmanlı Devleti'nin başına gelen, işte, buna benzer bir durumdu. Onları saran konjonktür uzaklarda değişmeye başlıyor, dolayısıyla Osmanlı'nın bastığı zemin, o bunun farkına varmadan, değişiyordu. Yalnız Osmanlı değil, o değişimin daha dolaysız öznesi ve nesnesi olan toplumlar dahi, henüz işin fazlasıyla farkında değildi. Sonuçlar epey sonra cisimleşti.

De Tocqueville 19. yüzyılın *ortalarında* dünyaya bakmış ve geleceği Amerika ile Rusya'nın birlikte belirleyeceğini görmüştü. *20. yüzyıl, son on yılına kadar, bu kehaneti doğrulamak üzere geçti.* 1453'te dünyaya bakan bir gözlemci aynı tahmini İspanya ve Osmanlı devletleri için -Braudel'in de söylediği gibi- yapabilirdi. Ama işin içine okyanuslar, keşifler vb. girdi ve yalnız okyanustan uzak olan Osmanlı değil, okyanusa kıyısı olan İspanya da yarıştan düştü.

Ama Fatih'ten Kanuni'ye uzanan yaklaşık yüzyıllık Osmanlı "devr-i saadet"i, 18. yüzyılda Osmanlı toplumunda düşünen insanların ufkunu kapatıyordu. Osmanlı Devleti gerçekten büyük bir başarı kazanmış ve kendi özgün yorumuyla Roma'yı restore etmişti; ama bu, her zaman paradoksa bayılan "tarih"in, güç ve gelişmenin kaynaklarını tamamen başka bir zemine kaydırmaya, bir bakıma, Roma tipi medeniyetlerin miadını doldurmaya karar verdiği ana rastlamıştı. Osmanlı düşünürü bunu göremezdi, çünkü şanlı geçmişi heyula gibi önünde duruyordu.

Parlak bir tarih, çok zaman, bir toplum için en büyük ayakbağı olur. Osmanlı'nın, değişmeye karar verdiği anda, böyle bir dezavantajı vardı; Rusya'nın yoktu. İki ülkenin Batılılaşma süreçleri arasındaki, dinden bağımsız temel ayırımın burada yattığını düşünüyorum.

Rus aydınları, özellikle 19. yüzyıldan sonra, Batı'yı gerçekten iyi kavradılar. Fransızca konuşan aydın tipi Rusya'da, Osmanlı toplumun-

dan daha erken tarihlerde ortaya çıktı. Bu tip, iki toplumda da bir hayli karikatürize edilmiştir. Karikatürize edilmesi haklı da olabilir, ama "toplum" denen kocaman ve karmaşık *yapı* böyle önemli bir sürece girmişse, yetişen on ciddi aydına karşılık yüz tane de züppe üretmesi normaldir. Rusya'da aydının ciddisi de, züppesi de, çok daha fazlaydı. *Bizde ise, Osmanlı muhafazakârları -şimdi de olduğu gibi- züppesini karikatürize ederek sahicisini susturmaya ve yok etmeye çalıştılar.*

Ama bundan daha önemlisi, sözgelişi Dostoyevski gibi (çeşitli özgül neden*ler*le) Avrupa'ya karşı aydınların da Avrupa'nın ne olduğunu çok iyi bilmesiydi. Dostoyevski, Turgenyev gibi çok daha "frankofil" tavırlı ve rakip bir yazara içerleyebiliyordu. Ama anlama düzeyinde hangisinin Avrupa'ya daha yakın olduğuna karar vermek kolay değildir.

Oysa Osmanlı aydınlarına baktığımızda, en fazla Batıcı olanların bile Batı'yı çok az kavrayabildiğini görüyoruz. Örneğin Şinasi, birçokları arasında Batı anlayışını iyi sindirmiş bir Osmanlı aydınıdır. *Ama fazla benzeri olmamıştır.*

O *bile*, Darülfünun'un açılması hakkında yazısında, doğa bilimlerinin öğretileceğini sevinçle anlatır; ama astronomi dersini müneccimbaşının vermesine, hiç yadırgamadan değinir.

Yukarıda iki Rus romancısına değindim. Zaten bu iki yazarın adı, hangi ülkenin Batı'da oluşan bir edebiyat türünü daha iyi kavradığını ve kullandığını kanıtlar. Geçen yüzyılın ikinci yarısında, Rus yazarları, dünyanın en parlak roman geleneklerinden birini yarattılar. Osmanlı romanı ise ahlâki öykünün ötesine pek geçemedi.

Babalar ve Oğullar'ın Bazarof'u Batılılaşmış Rus tiplerinden biridir. Onun radikal materyalizminin benzerini edebiyatımızda görmeyiz. "Edebi tip" değil ama, maddeci felsefeyi benimsemiş iki yazarımızı düşünüyorum: Beşir Fuat ve Sadullah Paşa. İkisi de Bazarof'la kıyaslanamaz. Ama ne tuhaf ki bu iki ılımlı maddeci de intihar ettiler - sanki maddecilik, asude Osmanlı düşünce ikliminde dayanılmaz bir manevi yük oluşturuyormuş gibi. Gökalp de "pozitivizm" çalışırken aynı şeyi denedi ve kaza ile, kıl payı, kurtuldu.

Gelgelelim Troçki Rusya'daki bu edebi zenginliği bile biraz küçümser gibidir: "Batı'dan bize gelen yeni fikir yabancı ideolojik formasyon tarafından zaten oluşturulmuş bir ürün, bitmiş bir formül olarak ortaya çıktı... Sözde - klasisizm, romantizm ve santimantalizm, Batı'da bunlar koca çağlara ve sınıflara, derin tarihi deneyimler ve yeniden harmanlamalara dayanıyordu; ama bunlar Moskova ve Petersburg'un aristokratik salonlarında edebi evrimin tamamen biçimsel evreleri olarak kavrandı."

Troçki'nin küçümsediği bu kavrayış, Osmanlı'da pek yoktu, çünkü biçimsel ya da değil, "evrimin evreleri" de pek belli değildi. Örneğin yaklaşık aynı dönemde yaşayan iki Osmanlı yazarından biri Romantik, öbürü Natüralist akımı, biraz da rastlantıyla keşfediyor, mizacına göre tercih ediyor ve o tarzda yazabiliyordu. Ama sonuçta ne Romantizm ve Natüralizm ne de başka bir akım Osmanlı düşünsel toprağında yeterince köklenemediği için, özenilen tarz ince bir cila olarak kalıyor, altından gene bildik Osmanlılık ve "ahlâki öykü" çıkıyordu.

19. yüzyıl boyunca, her iki ülkede de aydınlar öncelikle politikayla ilgilendiler, politikadan etkilendiler. Ülkelerinin otokratik yapısı başka türlü *varolmaya* imkân bırakmıyordu. Kişisel mizacı bakımından politikleşme isteği olmayan bir aydın bile, kendini politika içinde buluyordu, çünkü "aydın olma" eylemi bizatihi politik bir eylemdi. Bunun başlıca nedeni de devletin toplumsal yapı içinde tuttuğu yerdi. Toplumda, devletin çeşitli kurumlarının dışında ayak basacak yer pek yoktu. Dolayısıyla, devletle aydın arasındaki bu göbekbağı kesilmişti. Buna rağmen, özellikle Rusya'da, adı günümüze kalan aydınlar kural olarak hayatlarının bir evresinde devletle çatışmaya girdiler.

Yüzyılın ilk yarısında, iki toplum arasında, "aydınlanma"nın çıktığı kaynak önemli bir biçimde farklılaşmaya başlar. Her iki imparatorluk da, dönemin büyük politik olayını temsil eden Napoléon ile karşı karşıya gelmişlerdi. Ama Osmanlı'yı *sıyırıp* geçen Napoléon, Rusya'ya bütün gücüyle yüklendi - ve paramparça oldu. Napoléon'a karşı kazanılan bu zafer Rus bilincine silinmez bir destansı anı olarak yerleşti; Hitler'e karşı ikinci (ve benzer) zaferi de besleyen bir etmen ol-

du. Böylece, Rusya çıkışını, Osmanlı Devleti de inişini, genellikle, sürdürmüş oldular.

O sırada Çar olan I. Aleksandr, Petro'nun geleneğini, biraz silik ve soluk biçimde olsa da, sürdüren çarların sonuncusudur. Aleksandr meşrutiyetten yanadır, serflerin özgürleşmesinden yanadır. Kritik noktalarda, bu aydınlık düşünceleri doğrultusunda davranmamış, reform adımını atmaktan kaçınmıştır. Ama hiç değilse fikren Büyük Devrim sonrası Avrupa'nın siyasi düşünce akımlarına kapalı değildir. Dış politikada, Metternich'le birlikte, Napoléon belasından kurtulmuş Avrupa'da katı monarşist bir düzenin takviyesine doğrudan katkıda bulunur, ama iç politikada daha liberaldir. Aleksandr'ın yerini alan I. Nikolay ise bu liberalizme kesin bir son verir. Bundan sonraki Rus Çarları böyle fantazilere, fantazi olarak dahi yüz vermediler. Çarlık ve merkez, muhafazakârlaştı.

Çarların bu tavrı, Petro'nun başlattığı sürece ihanet etmek gibi de yorumlanabilir; ama bu bir "ihanet"se, nedeni de Petro'nun başarısıdır. Petro'nun aydınlanma hareketi sonunda ciddi bir entelicensiya yaratmıştı. Şimdi bu entelicensiya, iktidara karşı muhalif tavır alabiliyor, tehlikeli de olabiliyordu. Nitekim I. Nikolay, Dekabrist Ayaklanması'yla çarpışarak tahta çıktı. Bundan sonra Çarlık devletinin başlıca "iç düşmanı, muhalif Rus aydınları ve aydın hareketleri oldu.

Osmanlı Devleti'nde ise Osmanlı entelicensiyası oluşturma girişimi -varlığını kabul etsek bile- çok cılızdı. Onun için de, yenilik yapılacaksa, reform yapılacaksa, bunu ancak padişahlar yapabilirdi. Petro Rusya'yı derinlemesine ve uzun vadeli değiştirirken, onun yaptığının çok azına kalkışan III. Ahmed ihtilalle devrilmiş, I. Mahmud'dan sonra da tutarlı ve kapsamlı bir yenilenme programı oluşmamıştı. Bundan sonraki *ilk* yenilikçi padişah III. Selim de Kabakçı Mustafa Ayaklanması'yla canını kaybetti. Bu olayın tarihi 1808, Dekabrist girişiminki ise 1826 idi. Yani, yıl olarak arada yirmi yıl bile yoktu, ama entelektüel iklim olarak bakıldığında en az yüzyıllık bir fark vardı.

Yenilenme ihtiyacının nesnel dayatması Patrona İhtilali'ne rağmen III. Ahmed – I. Mahmud politik sürekliliğini nasıl yarattıysa, Ka-

bakçı İsyanı da III. Selim – II. Mahmud sürekliliğine engel olmadı. Mahmud'u, Abdülmecid izledi. Böylece, Reşat Ekrem'in deyimiyle "aydın despotizm (istibdat)" geleneği devam etti ve Osmanlı'da yenilik, "olmayan" entelicensiyadan değil, doğrudan doğruya devletin merkezinden geldi. Merkezden geldiği gibi, merkezden daha tutucu bir topluma ve entelicensiyaya (o dönemde ağırlıkla "ulema") karşı kurumlaştırıldı.

Demek ki Osmanlı, "aydınlanmadan yana hükümdar" yetiştirmekte Rusya'ya göre geç kaldığı gibi, "aydınlanmaya cephe alan hükümdar" konusunda da gecikmişti. Abdülaziz olup bitenlerin çok farkında olan bir padişah değildir. Bu bakımdan, Rusya'da I. Nikolay'ın 1825'te başlayan uygulamasının benzeri Osmanlı'da 1878'de Abdülhamid'le ortaya çıkar. Osmanlı'daki bu ikinci gecikmenin nedeni birinci gecikmedir. Dünyaya açık bir entelicensiya oluşsa, Osmanlı hanedanı, her monarşi gibi, çok daha önceden içine kapanırdı. Nitekim, toplumda böyle bir gelişme başlayınca, bu Rusya'dakiyle kıyaslanamayacak kadar dar kapsamlı olsa da, Abdülhamid monarşist içgüdüsünü gösterdi (öte yandan şunu da unutmamak gerekir: Osmanlı'da "entelicensiya" çok daha cılızdı, nitelikçe ve nicelikçe; gene de, Rusya'da olmayan bir şey olabiliyor ve bir padişah tahtından indirilebiliyordu).

Rusya'da çarların erken bir dönemde yeniden muhafazakârlığa sığınmaları aydın hareketini daha radikalleştirdi. Rus Aydınlanması'nın önde gelen kişileri, Herzen, Lavrov, Çernişevski, Şçedrin, Dobrolyubov, Pisarev, Belinski, Mihailovski, politikayla yakından ilgili, radikal düşünceli, muhalif insanlardı. Dünya anarşizminin en önemli düşünürleri Bakunin ve sonra Kropotkin, gene Rusya'dan çıktı. Dostoyevski'nin *Ecinniler*'de model aldığı Neçayev, bütün patolojisine rağmen, prototip bir 19. yüzyıl devrimcisiydi. Bütün bu zengin düşünce mirası yüzyıl dönümünde komünist harekete aktı ya da başka bir söyleyişle, bu dönemde öne çıkan sol hareket o kültürle kendini zenginleştirmeyi başardı.

Bu da Osmanlı'daki durumdan epey farklıydı elbette. Gelgelelim, Osmanlı-Rus farklılığını vurgulamaya başlayınca, aynı zamanda

ortaklıkları da gözden uzak tutmamak gerekiyor. Tam şu noktada bir başka önemli ortaklığı belirtmek üzere yeniden Troçki'ye başvuralım:

> (...) Aslında entelicensiya kendini siyasi partilerin, sınıfların ve halkın kendisinin yerine koymuştu. Koca kültürel çağları yaşamıştı - halk için. Gelişme yollarına işaretler dikmişti - gene halk için. Bu devasa çalışma nerede olup bitmişti? Bu aynı entelicensiyanın hayal gücünde.

İki toplum için ya da iki toplumun aydınları için ortak olan sorun, kalabalık ve eğitimsiz bir köylü kitlesi üstüne oturan otokratik rejimin çoğunluğu politikadan da, fikir dünyasından da uzak tutmayı başarmış olmasıydı. Bu durum söz konusu toplumlarm köklü bir yapısal özelliği haline geldiği için, değiştirilmesi de sanıldığı kadar kolay değildi. Volontarist Troçki, topluma entegre olamayan entelicensiyayı epey alaycı bir dille eleştiriyor; ama onun Bolşevik Partisi'nin bu entegrasyonu ne derece başarabildiğini biliyoruz.

Dolayısıyla gene benzer bir noktadayız. Kendileri politize olmuş aydınlar, toplumda önemli bir güç ve önemli bir rol oynamaya aday; ama toplumdan hayli kopuk. Bu bakımdan, iki toplumun farklılıkları niteliğe değil, dereceye bağlı. Osmanlı toplumu gene daha geriden geliyor. Her ikisinde de muhalefetin, ilericiliğin karakteri, bu koşullarda, jakoben olmak zorunda. Osmanlı'da hem kitlesel bağ daha kopuk hem de ideolojisinin radikalizmi çok daha aşağılarda - ama bu, üstlendiği rolün daha az jakoben olacağı anlamına gelmiyor.

"Toplumsuz aydın" koşulu, yalnız düzene karşı akımları değil, daha sağ denecek akımları da aynı şekilde etkiliyordu. Örneğin Rusya'da Pan-Slavizm büyük ölçüde hayal edilmiş bir "Rus halkı" kavramını mistikleştirmekteydi. Osmanlı'da da durum farklı değildi. Namık Kemal, "Abdullah Çavuş"u, Ömer Seyfettin eski Türk kahramanlarını mistikleştirdi. Bu edebiyat hâlâ devam ediyor. Aşk "platonik" olunca, mistisizmin dozu zorunlu olarak yükselir, hedefi bir soyut nazenin dilber de olsa, bir halk veya millet de olsa. Hele toplumunun henüz ya-

ratılmamış dehasını yoğurmaya kalkışan aydının önünde açılan mistisizm ufku sonsuzdur.

Dünya Savaşı iki toplumu gene benzer koşullarda yakaladı. Bu uluslararası konjonktürde önemli benzerlik, tarihi yaşlanma gibi içsel dinamiklerden çok, bu dünyada "hangi tipten toplum" olmak gibi ulusaşırı düzeylerde ortaya çıkıyordu. Milliyetçiliğin gittikçe güçlendiği bu evrede Osmanlı ve Romanov hanedanları, çok-uluslu yapılar üstünde oturuyordu. Başka bakımlardan onlara pek benzemeyen Avusturya-Macaristan da, bu çok-uluslu luğun kaderini paylaşmak üzere onlara katılacaktı.

Ama Rusya'da beklenmedik bir şey oldu. Konjonktürü en iyi değerlendiren güç olan Bolşevikler, hem Çarlığı yıkmayı hem de yepyeni bir ideoloji sayesinde Çarlığın egemenliğinde yaşamış pek çok milleti yeni politik birimi benimsemeye ikna etmeyi başardı. Bu bir hile değildi ve zaten Bolşevikler ideolojilerinde içtenlikli olmasalar bu kadar insanı ikna edemezlerdi. Öte yandan, bütün içtenliklerine rağmen, sonunda kurulan rejim vaat edilmiş olandan hayli farklı çıktı.

Benzer badirelerden geçen Osmanlı aydınında ise enternasyonalist perspektif kesinlikle yoktu. Koşullar, Osmanlı jakobenizmini milliyetçi yönde geliştirmişti. Çarlığın küllerinden Sovyetler Birliği zümrüdü anka gibi çıktı, ama Habsburg ve Osmanlı imparatorlukları dağıldı.

Bolşevik enternasyonalizmi eski Çarlık halklarını ikna edemese, birleştiremese ne olurdu? Bolşevik kadrolarda da milliyetçilik koyulaşmaz mıydı? Buna kestirmeden "hayır" demek zordur. Bolşevikler politik olarak milliyetçiliğe karşı zafer kazandılar, ama ideolojik alanda, Rusya bir yana, kendi partilerini bile milliyetçilikten tam olarak arındıramadılar. Stalin yönetimindeki SBKP'de her zaman denetim altında tutulan bir milliyetçilik var oldu (örneğin İkinci Dünya Savaşı'nda güçlenmesine izin verildi vb.). Daha fanatik bir milliyetçilik, parti dışında, partiye ve sosyalizme karşı muhalefetin bir biçimi olarak hep sürdü. Şimdiki konjonktürde bunların birleştiği izlenimini ediniyoruz.

Altta yatan milliyetçiliğin sosyalist dilde söylenme biçimi "Tek Ülkede Sosyalizm"di aslında. Stalin bunu söyledi; söylemeyenleri ya

da yarım ağızla söyleyenleri de kısa zamanda temizledi; Troçki, Radek, Buharin, Kamenev, Zinovyev vb. Bunlar Bolşevik Parti'nin enternasyonalizmi teoride benimsemiş, pratikte yaşamış kişilikleriydi. Rusya dışına hemen hemen hiç çıkmayan Stalin'den farklı olarak dünyanın her yerinde rahatça yaşayabilen -ve yaşamış- insanlardı.

Başkentin Petersburg'dan Moskova'ya taşınması da bu noktada simgeseldir ve işin tuhafı İstanbul'dan Ankara'ya taşınmaya paraleldir. Kozmopolit liman şehirlerinden içeriye, "ülkenin kalbi"ne taşınmak. İster istemez bir içe dönüş jestidir ikisi de: "Tek Ülkede Sosyalizm" ve "Biz Bize Benzeriz".

Yirminci yüzyılın ilk yirmi yılı, iki toplumun aydınlarının -uzun süre için- son parlak dönemiydi. Rusya'da yüzyıl boyunca istikrarlı biçimde gelişen aydınlanma, bu dönemde parlak ürünlerini sosyalizmde verdi; yukarıda saydığım adlara Lenin'i ve Plekhanov, Martov gibi Menşevik kampta kalanları katalım. Ama devrim onları ve başkalarını tasfiye etti - kimi zaman fikren, kimi zaman fiziksel olarak. Mayakovski ile Yesenin bir şekilde dayanamadılar. Blok, Ahmadova son büyük şairlerdi. Babel, Lissitski, Bahtin (takma adı Voloşinov), Brik, Gorki, Maleviç, Şostokoviç, Prokofiyev ve Jakobson gibi adlar sayabiliriz, entelektüel üretimin değişik alanlarından. Onlar birbiri ardından silinirken rejimin aydınları olarak Jdanov ve Lyssenko öne çıktılar.

Sonrası daha da beter geldi. Aydınlar bürokratlaştı. Dış dünya ile bağları koptu. Bir süre sonra da, gene eski günlerdeki gibi, "aydın", rejim muhalifi ile özdeş olmaya başladı.

Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca bu ülkenin düşünce dünyasının matrislerini belirleyen ve bu anlamda alanlarında hâlâ aşılmamış kişilerin hemen hemen hepsi de, formasyon yıllarını 1895-1923 arasında tamamlamış insanlardır: Ziya Gökalp, Fuat Köprülü, Ömer Lütfi Barkan, Şevket Süreyya ve Şefik Hüsnü, Ahmet Hamdi Tanpınar ile Ahmet Hamdi Başar, Yahya Kemal, Adnan Adıvar ve Hilmi Ziya Ülken vb. Türkiye Cumhuriyeti kuzeyli komşusu kadar radikal bir tasfiyeye gitmedi; gene de, saltanat ve hilafete bağlılık duyanlarla liberalizmden yana olanları susturdu veya uzaklaştırdı. Jdanov ile Lyssen-

ko'nun konumunda Yunus Nadi, Falih Rıfkı, Behçet Kemal ve Necip Asım gibi kişileri görürüz.

Milliyetçilik ya da sosyalizm, sert rejimlerin sert ideolojileri ideolog ve demagog yetiştirir, aydın yetiştirmez.

Böylece bugünlere geliyoruz. Bugünlere geldiğimizde, bir zamanlar bir hayli büyük olan ara kapanmış görünüyor - Türkiye lehine açılmadıysa. Bunun başlıca nedeni Sovyetler Birliği'nin ezici çarkıydı. Baskı yeterince fazlaydı, ama dolaylı baskı, yani total sistemin kendine uymayanlara soluk alacak yer bırakmayan özelliği, entelicensiyayı "entelicens"ten (zekâ, akıl) yoksun bıraktı. Aynı nedenle, Türkiye'de, arayı kapatmak mümkün oldu. Burada da baskı ve başka yoksunluklar eksik olmadı, ama devlet sistemini totalleştiremedi ve eleştirellik yaşadıkça akıl kurumadı, gelişti.

Şu noktada hâlâ iki toplumda da aydınlar ayrıcalıklı konumlarını koruyorlar. Bu biraz ideolojik alışkanlığın tortularından ötürü böyle görünüyor; biraz da, hâlâ büyük ölçüde edilgin kalan toplumda etkili bir varlık oluşturabildikleri için. Tabii o ayrıcalıklı konum, aynı zamanda, en fazla suçlanan kesim olmalarına da yol açıyor. "Aydınlar niye..." diye başlayan *sorgulama ve suçlama* cümlelerini çok iyi biliriz.

İki ülkenin aydınları da hayli politezidir. Baskıcı rejimler karşısında deneyim ve beceri kazanmışlardır. Burada pek naif değillerdir. Ama dışa kapalı rejimlerde yetiştikleri için uluslararası deneyimleri zayıftır. Aynı zamanda teorik bilgileri de zayıftır. Batı toplumlarının entelicensiyalarına göre daha az uzman, ama daha bilgedirler.

Bu iki toplum demokratikleşebilirse, yani normalleşebilirse, aydınları da, kendilerinden beklenenler azalacağı için, biraz rahatlayabilirler. Ama bu belki de aydınların istemediği bir şeydir; belki de, aydınların kendileri de, demokrasi azlığının nedenlerinden biridir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde Kültür ve Eğitim Sorunları Hakkında Sovyet ve Rus Türkolojisi

Y. A. Li*

Rus Şarkiyat Bilimi'nde Türkiye tarihinin, ekonomisinin, kültürünün incelenmesi her zaman önemli bir yer tutmuştur. Ancak kültür sorunları tıpkı Rusya ile Türkiye arasındaki kültürel ilişkiler konusu gibi, genellikle araştırmacıların ilgi alanının dışında kalmıştır. Aslında Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti arasında bilim ve kültür alanındaki ilişkiler, yalnızca iki hükümet arasında yapılan resmi anlaşma veya sözleşmelerin bir sonucu değil, aynı zamanda her iki ülke halkının asırlardır süre giden komşuluk sürecindeki karşılıklı temaslarının da bir toplamıdır.

Bugüne kadar bizim Türkolojimizde, Rusya ile Türkiye arasında, özellikle çağdaş dönemde kültürel etkileşim süreçlerini inceleyen Rusça bilimsel literatür oldukça yetersiz sayıdaki monografi ve makaleden ibarettir.

Bunların arasında bilimsel açıdan en doyurucu olan, Ermitaj'da görevli Y. A. Miller'in 1965'te Leningrad'ta basılan *Türkiye'de Sanat* adlı kitabıdır. Yazar kitabında mimari anıtlardan, resim sanatı örnek-

(*) Dr., Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü.

lerinden, tatbiki güzel sanatlar alanındaki kendine özgü biçim, kompozisyon ve renklere sahip değerli eserlerden dolaylı olarak bahsetmektedir.

Bu kitabın yazımından önce, yazarın, dergi ve bilimsel yayınlarda bazı makaleleri (bunlar 15'ten fazladır) yayımlanmıştır. Bunlar arasında, tarih bilimleri alanındaki doktora tezi olan "Türkiye'de 16-17. Yüzyılları Arasında Silah Süsleme Sanatı" (1953, Leningrad), "Türkiye'de Seramik Sanatı" (1972, Moskova), "XVI. Yüzyılda Türk Halısı", (1960, Leningrad) sayılabilir.

Y.A. Miller'e göre, Arap ve İranlıların asırlara dayanan sanat yaşamından farklı olarak görece genç olmasına karşın, Ortadoğu halklarının kültür tarihinde Türkiye'nin müstesna bir yeri vardır. Birkaç asırda büyük ve karmaşık bir gelişme yolundan geçmiştir.

Türk sanat kültürü somut sosyo ekonomik şartlara bağlı olarak parlak dönemler ve düşüşler yaşamıştır. Monografinin yazarı Türk kültürünün gelişimi konusunda kendi dönemlendirme sistemini önermekte ve bunu dört döneme ayırmaktadır. 14. yüzyılın ikinci yarısına tekabül eden birinci dönemde, sanat, önemli ölçüde geçmişin geleneklerinin etkisi altında kalmıştır ve henüz belirgin estetik kavramlara sahip değildir.

15. yüzyılın sonundan 17. yüzyılın sonlarına kadar uzanan ikinci dönem, özellikle 15.-16. yüzyılların sınırları arasında sanatsal yaratının en parlak dönemi olmuştur.

18. yüzyılın tamamını ve 19. yüzyılın başlarını kapsayan üçüncü dönemde, Avrupa'yla kurulan yakın ilişkiler sonucunda sanat kültürü eski geleneklerle dışarıdan alınan yeni unsurlar arasındaki mücadele sürecinde ortaya çıkan bir dizi değişim yaşar.

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarını kapsayan dördüncü ve son dönem ise, yazar tarafından ülkenin genel geri kalmışlığı ve çöküşüyle koşullanmış olan eklektik ve epigon yapıdaki dönem olarak karakterize edilmektedir.

Yazar, modern Türk sanatını, Batı etkisi ile demokratik halkçı temel arasındaki mücadelenin platformu olarak görmektedir ve bu de-

mokratik halkçı temeli de Türk halkının özgün ulusal kültürünün folklorik kökleri olarak belirlemektedir.

Yazar, Türkiye'deki kültürel süreç konusunda kendi dönemlendirme yaklaşımını önerirken aralarından en önemlilerini belirterek sanatsal anıt ve yapıtları da ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Örneğin, Mimar Sinan'ın sanatını ayrıntılı bir şekilde ele almakta, Şehzade Camii, Süleymaniye, Selimiye camileri gibi eserlerini saymakta ve tasvir etmektedir. Eserlerin yapımını da mimarın yeteneğinin gelişiminin basamakları olarak değerlendirmektedir.

Türk şehirlerinin panoramalarının betimlenmesinde yazar, sultanların esas ikâmetleri olan Topkapı Sarayı gibi, II. Ahmet Kütüphanesi gibi çeşitli dönemlere ait sivil binaların yapım sürecine ve meşhur "Lale Bahçesi" vs. gibi saray bahçelerinin oluşturulmasına dikkatleri çekmektedir.

Yazar yine tatbiki sanatları, örneğin, önemli halıcılık merkezlerini belirterek halıcılığı da detaylı bir şekilde ele almaktadır. En geleneksel olanlarını, yaprak, gül ve nilüfer desenlerini belirterek halı desenlerini tarif etmektedir.

Yazar silah yapım sürecini, metal araçların üretimini, metalin sanat amacıyla işlenmesini, eşya yapımını ve kuyumculuğu anlatmaktadır. Seramik eşya üretim süreci yeterince ayrıntılı olarak ele alınmakta, seramik eşyaların kendine özgü şekil ve renkleri belirtilmektedir.

Tasvir sanatına, özellikle minyatüre çok önem verilmiştir. Yazar tasvir sanatının gelişimi örneğinde özellikle Türk sanatının Avrupalı ustaların, ressamların, mimarların ve dekoratörlerin etkisi altındaki Avrupalılaşma sürecinin başlangıcını incelemektedir. Mikhail Illarionoviç Kutuzov'un büyükelçilik misyonunu yerine getirdiği sırada kendisine 1793'te eşlik eden ressam Sergeyev'in adını burada anmakta yarar vardır.

Yazarına göre Türk sanat kültürü tarihinde en karmaşık karakterdeki süreçler 17. yüzyıl, 19. yüzyıl başlangıcı arasındaki dönemde meydana gelmiştir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel kaderi onu buhrana götürmektedir. Sanatın gelişimi, ileri Avrupa kül-

türüne uyum sağlamaya yol açmamış, özünde yerel sanatı özgün köklerinden koparan eklektizme götürmüştür.

Kültürün sosyo-tarihsel etkenlerin, eski geleneklerin, komşu ülkelerin sanatlarının etkisi altında oluşup gelişmesi sürecini inceleyen yazar, İslâm'ın dinsel anlayışlarının etkilerini ve bu etkilerin karmaşıklığını da belirtmektedir. İslâm'ın etkisi, usul ve alışkanlıkların değişmezliğini, sembolik sanatsal ifade araçlarını yaratmıştır.

Bilindiği gibi, İslâm dini canlıların ve insanın resmedilmesini yasaklamaktadır ve bu yasak Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türklerin fethettikleri ülkelerdeki sayısız kültür anıtının barbarca yok edilmesinin nedenini açıklamaktadır.

Yazar, aynı zamanda fethedilmiş ülke halklarının kültür düzeylerinin Türk sanatının oluşumunu etkilediğini ve bu etkinin özellikle mimaride, binlerce anıtta parlak bir şekilde yansımasını bulduğunu belirtmektedir.

Y.A. Miller'in derin incelemesine ek olarak, diğer yazarların sınırlı sayıdaki küçük hacimli makalelerini veya Doğu sanatı hakkında yazılmış monografilerdeki Türkiye kültürünün farklı öğelerini inceleyen kısa bölümleri sayabiliriz. Bu yayınların genel çizgisi, Türk sanat ürünlerinin Bizans, Orta Asya ve Yakındoğu sanat ürünleriyle karşılaştırmalı analizi ve İslâm'ın etkisini inceleme doğrultusundadır. Bunlarda kimi kültür nesneleri, genellikle mimari yapılar veya tatbiki sanat eserleri tanıtılmaktadır.

6 yüzyıl önce Anadolu topraklarında bir ülke doğdu ve bu ülkenin özgün sanatı zaman içinde, doğal yoldan dünya kültür hazinesine katıldı. Bu sanat Türk zanaatkârlarının, sanatçılarının, kültür adamlarının ve onun özgün geleneklerini inceleyen bilim adamlarının eseriydi.

Maalesef, çok sayıdaki çağdaş Türk sanat eserlerinin düzenli olarak incelenmesi Rus biliminde gerektiği düzeyde devam etmemiştir. Bugün Rusya'da sanat bilimci Türkologlar mevcut değildir, ülkemizin hiçbir eğitim merkezinde bu tür uzmanlar yetiştirilmemektedir. Kısa bir süre öncesine kadar, Türkiye'ye bilimsel geziler bile sınırlıydı. Halbuki sanat eserlerinin, sanat kültürünün incelenmesi sürekli alan çalış-

ması gerektirir. Böylece Türkiye sanatının incelenmesi Rus araştırmacılar için zor ulaşılan bir alan olarak kalmaya devam etmektedir.

Rus bilimsel literatüründe Türk sineması hakkındaki ilk ve tek kitap olan *Türk Sineması: Tarihi ve Günümüzdeki Sorunları* Moskova'da 1978'de basılmıştır. Kitabın yazarı uzun yıllar Türkiye'de çalışmış olan şarkiyatçı bilim adamı, gazeteci A. A. Guseynov'dur. Kitapta popüler bir şekilde Türk sinemasının doğuşu, gelişimi ve gelişimindeki çelişkili eğilimler anlatılmaktadır. İlerici rejisör ve aktörler olan Muhsin Ertuğrul, Nazım Hikmet, Lütfü Ömer Akad, Yılmaz Güney, Türkan Şoray, Fatma Girik'in sanatlarına ağırlık verilmiştir. Sanatçı portreleri anlatılmıştır. Kitapta SSCB ile Türkiye arasında sinemacılık alanındaki ilişkilerin doğuşu ve gelişimi, Sovyet rejisörlerinin ve özellikle o zamanlar gerek Türkiye gerekse de SSCB'de yüksek değer biçilen *Türkiye'nin Kalbi Ankara* filminin çekimlerinde rejisör olarak görev yapan Sergey Yutkeviç'in çalışmaları sunulmaktadır. *Türkiye'nin Kalbi Ankara* filminde Mustafa Kemal Atatürk'ün nutkunun simültane kaydı Türk sineması tarihine geçmiş eşi bulunmaz bir belgedir. Kitapta 1917-1976 arasındaki uzun metrajlı Türk filmlerinin filmografisi ve ünlü filmlerden fragmanlar yer almaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi devlet yapısının ilk oluşum aşamaları, milli eğitimin geliştirilmesi zorunluluğuyla, tek bir resmi eğitim sisteminin oluşturulması ve ekonomik bağımsızlığın gerçekleştirilmesi için gereken kadroların bu eğitim sistemi çerçevesinde hazırlanmasıyla bağlantılıydı. Bu dönemde Sovyet bilim adamları Türkiye'nin milli eğitim sorunlarına eğilmişlerdir.

Ermeni araştırmacı R. S. Danielyan'ın *Türkiye'de Aydınlanma (1923-1960)* ve Azeri araştırmacı T. P. Dadaşov'un *Yakın Çağda Türkiye Aydınlanması (1923-1960)* adlı monografileri Cumhuriyet hükümetinin cehaletin ortadan kaldırılmasına yönelik ilk faaliyetlerini ve tek bir resmi eğitim sisteminin aşama aşama oluşturulması ve geliştirilmesini ele almaktadır.

Her iki monografinin yazarı da Kemal Atatürk hükümetinin tek bir resmi eğitim sisteminin oluşturulması için gerçekleştirdiği ilk reformları (parasız, her Türk için zorunlu ilk öğretimin ilan edilmesi, La-

tin alfabesinin kabulü, Latin alfabesinin öğretilmesi için kursların açılması ve cehaletin ortadan kaldırılması için kampanyalar açılması) ayrıntısıyla analiz etmektedirler.

R. S. Danielyan'ın kitabı 30'lardaki ve İkinci Dünya Savaşı dönemindeki eğitimin durumu ile savaş sonrasındaki eğitimi ele alan iki ana bölümden oluşmaktadır. Belirtmek gerekir ki, yazar kısaca değindiği mevcut eğitim sisteminde daha çok ilköğretim öğrencilerinin karşılaştıkları olumsuz olgulara dikkat çekiyor: Az sayıda okulun bulunması, öğretmen kadrolarının yetersizliği, düşük yaşam seviyesine bağlı olarak öğrencilerin yüksek elenme oranı, İslâm dininin önemli etkisi, ulusal azınlık okullarının durumundaki kötüleşme, hükümetin ulusal sorundaki şövenist politikası.

Yazar, çıkarttığı sonuçların çoğunda şüphesiz haklıdır. Ancak ele alman dönemde en azından gençlerin meslek elde etmelerinin yaygınlaşmasını sağlayan mesleki eğitim sisteminin oluşturulup uygulanması gibi olumlu gelişmeler de yaşanmıştır. Yazar kitabında o döneme ait Ermeni basınından alınmış materyalleri geniş bir şekilde kullanmıştır.

İkinci kitap olan *Yakın Çağda Türkiye Aydınlanması (1923-1960)*'ında yazar daha ayrıntılı ve analitik olarak konuya yaklaşmaktadır. Yazar T. P. Dadaşov, araştırmasını yazarken, Türk yasalarını, resmi Türk istatistik materyallerini, arşivlerini, Türk basınını ve o dönemin bilimsel yayınlarını kullanmıştır.

Yazar, araştırma materyallerini kronolojik prensibe göre düzenlemiş, İslâm'ın laik eğitim sistemine dahil edilmesi olgusunu ayrıca ele almıştır.

Kitapta milli eğitim sisteminin oturtulması etaplarını karakterize eden ve özellikle kadınların tüm eğitim aşamalarında eğitilmeleriyle ilgili olgular belirtilmektedir. Yazar, cumhuriyet hükümetinin çabalarını olumlu faktör olarak değerlendirerek, halkın okur-yazarlığındaki artışa değinmekte, Türkiye'nin doğu ve güney komşularına kıyasla halk kitlelerinin eğitimi alanında elde ettiği başarılı sonuçları belirtmektedir. Köy enstitülerinin, meslek-teknik ve özel orta öğrenim kuruluşlarının, özellikle de öğretmen okullarının rolü yazar için oldukça

önem taşımaktadır. Kalifiye kadroların yetiştirilmesi alanında ilk yüksek okulların açılması Cumhuriyet Türkiye'sinin kültürel, toplumsal, politik ve ekonomik ilerlemesindeki en önemli faktörlerden biridir.

Kitapta yeni eğitim sisteminin oluşturulmasında ve Türkiye'de kültürün gelişmesi konusunda Mustafa Kemal Atatürk'ün rolüne yüksek değer biçilmiştir. Bu dönemde Türk bilim ve sanat adamları sadece anavatanlarında değil, yurt dışında da tanınmaya başlamıştır.

Her şeye rağmen belirtmek gerekir ki, 70'lerin başında basılan her iki kitabın da ortak bir yönü vardır. Her ikisi de Türk hükümetinin eğitim politikasını ideolojik açıdan önyargılı olarak ve gerçekleştirilen reformların sınıfsal karakterinin altını çizerek ele almaktadır.

70-90'larda eğitim sisteminin bilimsel-teknik ilerlemenin etkisi altında oluşturulması ve modernleştirilmesi, modern bilim ve tekniğin kazanımlarının sanayide ve tarımda kullanılması, halkın okur-yazarlık seviyesindeki genel yükseliş, zorunlu orta öğrenimin getirilmesi ve ayrıca eğitimin dinden ayrılması, yüksek nitelikli kadroların oluşturulması konuları Y. A. Li'nin bir dizi makalesinde, (Moskova, RAN Şarkiyat Enstitüsü) ele alınmakta ve ayrıca toplu eserleri *Avrupa ve Asya Arasındaki Türkiye* (Moskova, 2001) adlı monografide yer almaktadır.

Antonina K. Sverçevskaya'nın (RAN Şarkiyat Enstitüsü) *Sovyet-Türk Kültür İlişkileri (1925-1981)* (Moskova 1983) adlı kitabı SSCB ve Türkiye arasındaki kültürel ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi konusunda yapılmış ilk ve bugüne kadarki tek araştırmadır. Çeşitli olaylara değinilen kitapta çok sayıda belgesel olgu ele alınmaktadır. İki ülkenin kültürel yaşamıyla ilgili olgular 1925-1956, 1957-1981 dönemlerindeki ikili ilişkiler anlatılmaktadır. Kültürel ilişkilerin incelenmesi sinema, tiyatro, müzik ve tasvir sanatları alanlarıyla sınırlıdır. Yazar incelemesi sırasında Rusya Devlet Arşivi, Yabancı Ülkelerle Kültürel İlişkiler Rusya Cemiyeti arşiv materyallerini, Türk ve Rus basınını ve her iki ülkenin edebiyat kaynaklarını kullanmıştır. Kitabın ekinde Türkiye'de kültür alanında çalışan kişilerle ilgili (70 kişiden fazla) kısa biyografik bilgiler, Rus ve Türk sanatçıların isimleri ve yıllık turne listeleri yer almaktadır.

Rus-Türk kültürel ilişkileri konusunun bir devamı olarak filoloji bilimleri doktoru Svetlana N. Uturgauri'nin (RAN Şarkiyat Enstitüsü) "Karşı Kıyı (İstanbul'a Rus Göçü)" (Moskova, 1999) adlı makalesi kısa bir süre önce yayımlanmıştır. Aslında ele alınan dönem biraz daha erken bir dönemdir: Rusya'da iç savaşın bitmesiyle birlikte, Rus mültecilerin ülkelerini yığınsal olarak Karadeniz limanlarından terk ettikleri 20. yüzyılın 20'li yıllarıdır.

Yazar makalesinde çok sayıda belge ve az bilinen kaynakları (30'dan fazla) kullanarak Ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarında ekonomik ve mali yıkım içindeki Türkiye'ye akın eden yüz binlerce Rus mültecinin İstanbul'daki zorlu yaşamını anlatmaktadır.

Mültecilerin büyük bir kısmı İstanbul'da toplanmıştı. Uygun bir iş bulma şansları çok azdı. Bu yüzden İstanbul'daki Ruslar her türlü işte çalışmaya başladılar: İşçilik, spor antrenörlüğü, şoförlük. Rus restoranları açtılar. İşlerinde yüksek bir profesyonellik gösteren Rusları Türkler takdirle karşıladılar.

Rusya'dan gelen mülteciler İstanbul'un kültür yaşamını zenginleştirdiler. Özellikle Rus bale üstatlarının bu sürece büyük katkısı olmuştur. Rusya imparatorluk tiyatrolarından solistler sürgünde bale temsilleri sergilediler. Bizzat Türklerin de kabul ettiği gibi Rusya'dan gelen balerinlerin sanatı, gerek bir Avrupa sanat türü olan balenin Türkiye'de doğmasında ve Türk balesinin oluşumunda gerekse de klasik balenin ilk dans sanatçılarının eğitiminde çok önemli bir rol oynamıştır.

Rus dans grupları İstanbul'un küçük tiyatro ve salonlarında yalnız bale klasiklerini değil, eski Musevi, Arap, İspanyol halk danslarını da sergiliyordu. Rus bale okulunun gösterdiği yüksek ustalık seyircileri hayran bırakıyordu.

Ruslar Türklerin müzik kültürüne de katkıda bulundular. Konser salonlarında ünlü orkestra yönetmenleri, Rus konservatuvarlarından mezun piyanistler, kemancılar, opera şarkıcıları ustalıklarını göstererek Türklerin dünya müzik kültürü hakkındaki tasavvurlarını genişlettiler.

Yerel koşullara uyum sağlayan, ülkenin dilini öğrenen, kendi

işini kuranlar arasından küçük bir grup Rus aydını 30'larda kaderlerini Türkiye'yle birleştirerek Türkiye'nin manevi yaşamında iz bıraktılar. Bu insanlara 1936'da Türk vatandaşlığına geçme hakkı tanındı.

Sonuç olarak bir kez daha belirtmek gerekir ki, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'nin kültürel gelenekleri, tiyatro, sinema, görsel ve tatbiki sanatlar alanındaki gelişimi Rusya'da yeterince incelenmemiştir. Üstelik Rusya'nın hiçbir büyük şarkiyat eğitim merkezinde konu ile ilgili uzman yetiştirilmemektedir.

Sonuçta RAN Şarkiyat Enstitüsü Türkiye Kürsüsü tarafından her on yılda bir yayımlanan *Türkiye Cumhuriyeti* rehberinin 2000 yılında Moskova'da basılan son sayısında kültür bölümü yer almamaktadır. Bu boşluğu dolduracak kalifiye uzmanlar yoktur.

Toplumsal bilinçte birincil rol oynayan manevi kültür öğelerinden biri olan Türk edebiyatı, çağdaş Türk tiyatrosu, sineması, görsel sanatları, müziğinden daha şanslı olarak Rusya'da RAN Şarkiyat Enstitüsü Edebiyat Bölümü ve onun Sankt Petersburg Bölümü tarafından uzun zamandır derinlemesine incelenmektedir.

Rus edebiyat araştırmacıları, eserlerinde, Ortaçağ geleneklerinden başlayıp 20. yüzyılın 80'li yıllarındaki "toplumsal gerçekçilik" olgusuna kadar Türk edebiyatının oluşum sürecini incelemişlerdir. Çağdaş edebiyatın önde gelen eğilimlerinden biri olan "toplumsal gerçekçilik" yaklaşık 40 yıl boyunca (40-70 yılları arası), subjektif-psikolojik edebiyatın ortaya çıkmasına kadar, ulusal edebiyat sürecinde belirleyici olmuştur. Daha sonra Rus araştırmacılar, Türk toplumunun ruh haline ve 80-90'larda ülkenin yaşadığı sosyo ekonomik gelişim süreçlerinin etkisiyle ulusal özbilinçte meydana gelen değişikliklere bağlı olarak ortaya çıkan postmodernizmi de incelemişlerdir.

Türkiye'deki edebiyat akımlarını inceleyen kimi araştırmacıların (RAN Şarkiyat Enstitüsü çalışanları) adlarını saygıyla anmak gerekir: Y.İ. Maştakova, N.A. Ayzenşteyn, L.O. Alkayeva, Svetlana N. Uturgauri, M.A. Repenkova v.d.

Bu yazarlar kitaplarında yalnızca Türkiye'nin önde gelen şair ve yazarlarının yaşamlarını ve eserlerini anlatmakla kalmayıp, aynı za-

manda onların sanatsal gelişimini, çeşitli edebiyat oluşumlarının doğuşunu belirleyen tarihsel koşulları da analiz etmektedirler.

Ünlü çağdaş şair Nazım Hikmet'in sanatı pek çok edebiyat araştırmacısı Türkoloğun inceleme konusu olmuştur. Bunlardan ilki Akşin Babayev'dir. Şu günlerde şair hakkında Antonina K. Sverçevskaya tarafından eşi bulunmaz arşiv materyalleri temelinde yeni bir kitap basıma hazırlanmaktadır.

Sonuç olarak belirtmek gerekir ki, Rus araştırmacıları ancak son yıllarda kendi görüşlerini ve bu arada Rusya ile Türkiye arasındaki karşılıklı ilişkilerin entelektüel ve manevi gelişimi hakkındaki düşüncelerini özgürce söyleme olanağı buldular. Rusya ve Türkiye'nin iki ülke arasındaki güven atmosferini derinleştiren diplomatik ve diğer girişimleri, karşılıklı temasların her şeyden önce bilim ve kültür alanında genişleyeceği umuduna temel oluşturmaktadır. Bu her iki halkın da birbirleri hakkmdaki tasavvurlarını daha da zenginleştirecektir.

KAYNAKÇA

Miller, Y.A., *Iskusstvo Turtsii*, Leningrad, 1965.

Guseynov, A.A., *Turetskoe kino: istoriya i souremennıye problemı*, Moskova, 1978.

Danielyan, R.S., *Prosveşşenie Turtsii (1923-1960)*, Erivan, 1971.

Dadaşov, T.P., *Prosveşşenie v Turtsii v noveyşyeye vremya (1923-1960)*, Moskova, 1972.

Sverçevskaya, *Sovetsko-turetskie kul'turnıye svyazi (1925-1981)*, Moskova, 1983.

Uturgauri, Svetlana N., *Drugoy bereg (russkaya emignatsiya v Stambule)* "Voprosı tyurkskoy filologii, vıp. IV., *100. doğum yıldönümünde Dmitrov üzerine konferans materyalleri*, Moskova, 1999, s.267-284.

1920-1939 Arasında Rus-Türk İlişkileri: Yeni Düşünce Açısından Bilimsel Yayınların Analizi

P. Moiseyev*

Rusya Federasyonu ile (1922-1991 arasında Sovyetler Birliği) Türkiye Cumhuriyeti arasında Mustafa Kemal'in Vladimir İliç Lenin'e başvurusuyla[1] başlayan ilişki ve karşılıklı temaslar, yükseliş ve hattâ zaman zaman atılım ile uzun süreli duraklama ve gerileme dönemlerinden geçerek bugün 80 yıldan fazla bir zamanı geride bırakmaktadır. Bu temelde, söz konusu ülkeler arasındaki ilişkileri dört aşamaya veya döneme ayırmak gerekir.[2] İlk başlangıç aşaması 1920-1939 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönem, politika, ekonomi ve kültür alanlarında sürekli artan iyi komşuluk ve hattâ dostluk ilişkileriyle tanımlanabilir.

İkinci aşama 1940-1960 arasıdır ve İkinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki on beş yılı kapsamaktadır ki, bu dönem, ilişkilerin bütün

---

(*) Prof. Dr., Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü.

1 İki monarşik devlet olan Çarlık Rusyası ve Sultan Türkiyesi arasında her zaman yolunda gitmeyen ilişkiler 1492'den 1917'ye kadar, yani 400 yıldan daha uzun bir zaman boyunca kurulmuştur.

2 Bu konuyla ilgili özel olarak bkz. *SSSR-Turtsiya: 1917-1979*, M., 1981, s.3-5. Politik ilişkilerin dönemlere ayrılması ile pek çok noktada uyuşmayan SSCB ve Türkiye arasındaki dış ekonomik ilişkilerin dönemlendirilmesi P.P. Moiseyev'in "SSSR-Turtsiya: polveka ekonomiçeskogo sotrudniçestra (etapı i yendentsii)" yazısında ele alınmıştır. *Problemi istorii Turtsii*, M., 1978, s.172-187.

alanlarda kötüleşmesine, kimi tarihi anlarda ise karşılıklı antipati ve hattâ gizli düşmanlığın ortaya çıkmasına sahne olmuştur. Örneğin, hemen İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Stalin tarafından yönetilen ve savaştaki galibiyetiyle kanatlanmış olan Sovyetler Birliği, neredeyse ultimatom şeklinde Türkiye'den Kafkaslar'da toprak tavizi ve Boğazlar rejiminin kendi lehine radikal olarak gözden geçirilmesini ve bu arada Boğazlar bölgesinde kendisine üs kurma hakkı verilmesini talep etti.

60'ların başında başlayan ve 90'ların başında, Sovyetler Birliği'nin çöküşüne kadar süren üçüncü aşama, karşılıklı güvenin adım adım yeniden inşası, politikada ve özellikle ekonomide işbirliği dönemidir. 90'ların başından itibaren, komünistlerin Rusya'da politik iktidardan uzaklaşmasından sonra bu iki komşu ülke arasındaki ilişkilerin tarihinde niteliksel olarak yeni bir sayfa açılmış ve yeni bir dönem başlamıştır.

Bu incelemede ele aldığımız birinci dönem, kronolojik olarak yirmi yıldan az bir süreyi kapsamakta ama çok çeşitli olgu, olay ve sorunları içermektedir. Bunlar somut olarak şöyledir:

a) Yabancı saldırganlara karşı topraklarının bütünlüğü ve politik istikrarın güçlendirilmesi için mücadele eden iki komşu ülkenin arasında politik ilişkilerin kurulmaya başlanması;

b) Rus ve Türk heyetlerinin, ilk defa Sovyet Rusya ile yeni Türkiye'nin görüşlerinin ve menfaatlerinin, Karadeniz Boğazları'nın gelecekteki rejimi gibi her iki ülke için hayati önem taşıyan konularda uyuşmadığının ortaya çıktığı Lozan Barış Konferansı'nın 1922-1923 arasındaki çalışmalarına katılmaları;

c) 1921, 1925 ve 1935'te önemli politik dostluk ve işbirliği sözleşmelerinin imzalanması, ki bu belgeler yıllar boyunca işbirliği yapan bu iki devletin çok çeşitli ilişkilerinde önemli kilometre taşlarını oluşturmuştur;

d) Olağan ticari koşullarda yürütülen ticaret, ayrıca politik bağımsızlığından sonra ekonomik bağımsızlığı için de mücadele eden Türkiye Cumhuriyeti'nin üretici güçlerinin gelişiminde, Rus ekonomik yardımı da dahil olmak üzere verimli ekonomik ilişkilerinin başlaması ve gelişmesi;

e) Yoğun kültür alışverişi.

Bunlar ve partner ülkeler arasındaki karşılıklı ilişkilerdeki diğer önemli olaylar, doğal olarak önceleri süreli yayınlarda gazete makaleleri ve yazıları şeklinde, daha sonra da özel bilimsel incelemelerde şu veya bu şekilde yansımasını buldu. Şunu belirtmek gerekir ki, bu alanda Rus dilinde yazılmış bilimsel literatür oldukça geniş ve çeşitlidir. Bunların içinde incelediğimiz dönemin tüm yıllarını kapsayan bireysel monografiler, kolektif incelemeler, ayrıca kimi makale ve yazılar mevcuttur.

Şunu kesin olarak belirtmek gerekir ki, geleneksel olarak yükselme dönemi diye kabul edilen ilk dönemde dahi, komşu ülkeler arasında ilişkiler hiç de basit ve doğru bir çizgide gelişmemiş, kimi zamanlar, hattâ çoğu zaman çeşitli zorluklarla, beklenen ve beklenmeyen engellerle karşılaşmıştır. Bu durumun temel nedenlerinden birisi, şüphesiz, klasik "böl ve yönet" taktiğini uygulayarak, nefret ettikleri Bolşevik Rusya ile ulusal bağımsızlığı için savaşan Türkiye arasında karşılıklı anlayışa ve iyi niyete olanak tanımamak ve böylece, onların Anglo-Fransız baskısına karşı direncini kırmak isteyen İtilaf Devletleri'nin yıkıcı faaliyetleridir.

Bu bağlamda Dış İlişkiler Halk Komiseri Georgi Vasilyeviç V. Çiçerin'in, Ankara hükümeti Dış İlişkiler Bakanı Ahmet Muhtar'a 19 Aralık 1920'de gönderdiği ve gerekli bilgi alışverişinin sistematik olarak yapılmasını öneren mesajının içindeki şu pasaj çok ilginçtir: "Avrupa'daki politikalarımız hakkında birbirimizi bilgilendirerek, düşmanlarımızın şüphesiz Türk ve Rus halkları arasında şu anda da başarısızca ekmeye çalıştığı ve ileride de ekmeye çalışacağı ihtilaf tohumlarından kaçınabiliriz."[3]

Karşılıklı ilişkilerin çatışmasız gelişimini ve iyi komşuluk ilişkilerini ciddi olarak engelleyen faktörler arasında, hem partner ülkelerin işbirliği alanındaki dış politik platformlarının ve hem de ideolojik doktrinlerinin farklılığı önemli yer tutmaktadır: Mustafa Kemal tara-

3 SSCB'nin Dış Politika Arşivi, fon 132, liste 3, klasör 2, dosya 1, s.89. Alıntı yapılan: P. Moiseyev, *K vstorii sovetsko-turetskikh otnoşeniy*, M., 1958, s.31.

fından yönlendirilen Türk yurtsever-milliyetçilerinin temel politik şiarları "yurtta sulh, cihanda sulh" iken, iktidarı ele geçirdikleri ilk yıllarda "dünya devrimi" fikrine tutkun Rus Bolşevikleri için temel olan, Türkiye de dahil tüm gezegende devrimci ateşi tutuşturmaktır. Örneğin, 1920 Eylül'ünde Bakü'de toplanacak Doğu Halkları Kurultayı ile ilgili Moskova'da hazırlanan bir bildiride, pek çok başka konunun yanı sıra Türk halkına yönelik bir çağrı da yer alıyordu: "Örgütlenerek kendi işçi ve köylü hükümetinizi kurunuz, Rusya'nın işçi ve köylü Kızıl Ordu'suyla birleşiniz."[4]

Son zamanlarda şu da ortaya çıkmıştır ki, Bolşevikler, bunda pek başarılı olamasalar da Türkiye'de Kemalistlerin yanı sıra Kemalist olmayan güçlerle de temas kurmaya çalışmışlardır. Kastedilen, Sovyetler'in 1920-1922 yıllarında Jön Türklerin liderleriyle ilişki kurma ve onları kendi amaçları için kullanma gayretleridir.[5]

Moskova'da, Türkiye'ye yönelik, bugün tamamen saçma sapan görünen başka fantastik maceralar da planlanmıştır. Çiçerin'in 22 Nisan 1921'de Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi (RKP(b)MK) adına yazdığı mektupta, Vrangelcilere siyasi af ve sorunsuz olarak ülkeye dönmeleri karşılığında Konstantinopol'ün Vrangelcilerin yardımıyla zaptedilmesi önerisi yer almaktadır: "Bundan sonra [denilmektedir yukarıda sözü geçen mektupta] biz Konstantinopol'ü yasal sahipleri olan Türklere, ama Konstantinopol'den Boğazlar'la ayrılmış[6] olan Ankaralı Kemalistlere değil, çok daha solda yer alan, yani kentin mevcut işçi gücünü oluşturan ve bizim organize edip silahlandıracağımız Konstantinopol Kemalistlerine teslim ederiz."[7]

---

4 O. Tarhanov, *Agravmy ropros v kolonialnoy revolyutsii*, M., 1932, s.281.

5 Bkz. Rem Kazancıyan, *Bolşeviki i mladoturki: novie dokumenti o rossiysko-turetskikh otnoşeniyakh (1920-1922)*, M., 1966. Bu çalışma daha önceden bilinmeyen 12 gizli belgeyi içermektedir. Bu belgeler Ankara hükümetinden gizli olarak Jön Türklerle ilişki kurmak için Moskova'nın yaptığı kulis manevralarını gün ışığına çıkartmaktadır. Belgeler "Rusya Yakın Tarih Belgelerinin İncelenmesi ve Muhafazası Merkezinde" (İleride RYTBİMM olarak anılacaktır) saklanmaktadır.

6 Orijinalde böyledir.

7 Bkz. RSHİPNİ, fon 2, liste 2, dosya 13. Alıntı yapılan: R. Kazancıyan, *Bolşeviki i mladoturki*, s.12-13.

Bolşeviklerin Türkiye'nin içişlerine böyle pervasızca karıştığı şartlarda, bu ülkenin yöneticileri için anti-Sovyetizm ve anti-komünizm, Rus komünistlerinin girişimlerine karşı tamamen doğal ve kanuni bir reaksiyon olmuştur.

İlişkilerin düzeltilme sürecini olumsuz etkileyen olgulardan biri de, Kemalist milliyetçilerin kampında farklı sosyal sınıflardan gelen insanların, genelde Kurtuluş Savaşı'nın amaç ve görevlerini belirlemede, özelde de uluslararası işbirliği için partner seçiminde farklı öncelikleri savunmuş olmalarıdır. Buradan da, itilaf güçlerine karşı ortak savaşta, Kemalistlerin, Bolşevikler için yeterince güvenilir bir müttefik olmadığı ortaya çıkmaktaydı. Örneğin, 1920 sonunda Bolşeviklerle Kemalistler arasındaki ilişkiler çeşitli nedenlerden dolayı öylesine bozulmuştu ki, Kasım sonunda Moskova, Transkafkasya'daki temsilcilerine ısrarla, "Kemalistlerin ikiyüzlülüğünü açığa vurmalarını"[8] tavsiye etmekteydi. Moskova'da da endişeyle şu soru sorulmaktaydı: "Kemalistlerin bizden uzaklaşıp itilaf güçlerine yaklaştıkları söylenebilir mi?"[9] Ankara hükümeti Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in, 1921 Şubat-Mart aylarında Londra Konferansı esnasında, Bolşevizme karşı savaşta ortak cephe kurulmasını önererek İngiltere ile kulislerde anlaşma gayretleri de iyi biliniyor.

Bolşeviklerle Kemalistler arasındaki ilişkilerin gerçek niteliğini Lozan Barış Konferansı esnasında meydana gelen olaylar çok iyi göstermektedir. Kemalistlerin bu konferansta İtilaf Devletleri'yle pazarlıklar sırasında uzlaşma ve taviz konusu olarak Boğazlar rejimini belirlediklerini hatırlatalım. Daha sonraki gelişmeler tavırlarının doğruluğunu kanıtladı: 1923'te Lozan'da Türkiye tarafından verilen tavizler 1936'da, yani sadece 13 yıl sonra Montrö'de tamamen geri alındı. Ancak Bolşevikler için Boğazlar sorunu 20'lerin başında birincil öneme sahipti, zira İtilaf Devletleri Sovyet Rusya'nın güneyinde her türlü provokasyonu gerçekleştirmek için Boğazlar'ı kullanmaktaydı. Ve Anka-

8 RSHIDMI, fon 95, liste 14, dosya 22, s.11-12. Alıntı yapılan: R. Kazancıyan, *Bolşaviki i mlado-turki*, s.6.

9 A.g.y.

ra'nın Batılı devletler lehine verdiği tavizler Bolşevikleri çok rahatsız ediyordu.

Ancak yukarıda söylenenler politika, ekonomi, kültür alanında iki taraflı işbirliğinin kurulması için gerekli temelin hiç bulunmadığı anlamına gelmemelidir. Bu işbirliğini pek çok sebep zorunlu kılmaktaydı. İşte bunlardan sadece ikisi:

İşbirliğinin gerekliliği her şeyden önce çıplak pragmatik yaklaşım tarafından dikte edilmekteydi. Her iki ülke de, 1920'lerin başında, en başta o dönemde Sovyet Rusya ve Türkiye'ye silahlı işgali dayatan İngiltere ve Fransa olmak üzere, İtilaf Devletleri nezdinde ortak düşmana sahiptiler. Bu yüzden her iki devlet de işgale ortak olarak karşı koyabilmek için birbirine ihtiyaç duymaktaydı.

Ülkelerin işbirliği olanağını hazırlayan ikinci, en az ilki kadar önemli bir diğer faktör ise, Rusya Bolşeviklerinin oldukça kısa süren bir coşkudan sonra "dünya devriminin" bir çırpıda zafere ulaşacağına dair umutlarının tamamen boş olduğunu anlayarak tüm dünya ülkeleriyle ve tabii bu arada Türkiye ile gerçekler ve olgular temelinde bir ilişkiye girmeleriydi.

Bu söylenenlere şunu da eklemek gerekir ki, her iki ülke 20'lerin ortalarından itibaren oluşan barışın inşası ve yeni bir savaş tehlikesine karşı birlikte karşı çıkma döneminde de birbirlerine ihtiyaç duymaktaydı. Bilindiği gibi olağan ticari şartlarla yapılan ticaret dışında Rusya, 30'larda kredi vermek ve teknik yardım yapmak suretiyle Türkiye'nin ekonomik kalkınmasına yardımcı olmuştur. 1934'te endüstriyi inşa programını gerçekleştirebilmesi için Türkiye'ye verilen Sovyet kredilerinin bu türden ilk Sovyet kredileri, Kayseri ve Nazilli'deki tekstil kombinalarının ise gelişmekte olan bir ülkede Rus mühendis ve teknikerlerince inşa edilen ilk sanayi tesisleri olduğunu hatırlatalım. Türkiye için söz konusu kombinalar bu endüstri dalının çekirdeği ve ulusal tekstilci kadrolarının hazırlanmasında okul olmuşlardır.

Şunu da belirtmek ilginç olacaktır ki, 1934-1938 yıllarındaki ilk Türk Endüstri İnşası Programı, sadece ilk Sovyet 5 Yıllık Kalkınma Planı'nın tecrübesinin etkisiyle değil, 1932 yazında Türkiye'de "Gostpro-

ektstroy"un Müdürü Prof. Orlov'un yönetiminde çalışan Sovyet Ekonomik Uzmanlar Heyeti'nin tavsiyelerine uygun olarak da hazırlanmıştır.[10]

Böylece Rus-Türk ilişkilerinde sürekli olarak iki tür faktör etkili olmuştur. Bunlardan birisi partner ülkeleri birbirine yakınlaştırmış, diğeri ise tersine uzaklaştırmıştır. İncelediğimiz dönemde ise birincisi ikincisine göre açıkça ağır basmıştır.

Sovyet propaganda şablonuna uygun olarak 20-30'larda Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkiler farklı toplumsal yapılardaki iki devletin barış içinde birarada yaşama ve dostça işbirliğinin bir örneği, hattâ kıstası sayıldığı için Sovyet bilim adamları çalışmalarında bu şablona uymak zorundaydılar. Şu veya bu olayın açıklanmasında izlenecek yolu onlara parti liderlerinin Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) kongreleri veya Merkez Komitesi plenumlarında kürsüden yaptıkları konuşmalar veya SSCB Yüksek Sovyet Toplantıları'nın materyalleri, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Haberler Ajansı'nın (TASS) haberleri, SSCB Dışişleri Bakanlığı belgeleri vb. göstermekteydi. Açığa vurulmamış şu kural hüküm sürüyordu: "Bilim adamının diplomatların izledikleri politikayı bozma hakkı yoktur." Başka bir deyişle, bilim adamı eserleriyle diplomata mesleki faaliyetlerinde yardımcı olacağı yerde, diplomat bilim adamına neyi yazıp neyi yazmaması ve en önemlisi nasıl yazması gerektiğini dikte ediyordu.

Eski Sovyetler Birliği'nde dış politika ile ilgili arşiv belgeleri düzensiz olarak ve çok seçici bir şekilde yayımlanmıştır: Sadece Moskova'nın dış politika çizgisini olumlu yönde gösteren materyaller yayımlanmış, bu çizginin içyüzünü aydınlatan diğerleri ise özenle saklanmıştır. Örneğin, Bolşeviklerin Kemalistlere alternatif olarak Jön Türklerle yakınlaştığını belirten gerçek olgular ancak 70 yıl sonra, 90'ların başlarında, yani komünistlerin ülkelerinde iktidarı kaybetmelerinden sonra gün ışığına çıkmıştır.[11]

Her şeyde resmi dogmalara ve propaganda kalıplarına göre davranmak zorunda olan Rus bilim adamları, Türkiye'nin 1939'da İn-

10 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, 1974, s.154.
11 Rem Kazancıyan, *Bolşaviki i mladiturki*, s.3-6.

giltere ve Fransa ile karşılıklı yardım anlaşması imzalamasını, bu anlaşmanın SSCB ile Türkiye arasında mevcut anlaşma yükümlülükleriyle güya çeliştiği iddiasıyla tamamıyla olumsuz olarak değerlendirdiler. Aynı zamanda bilim adamları Sovyet yönetiminin İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından neredeyse birkaç gün önce 25 Ağustos 1935'de imzaladığı Sovyet-Alman Anlaşması'nın gerekliliği ve faydaları hakkındaki argümanlarını kayıtsız şartsız kabul etmek zorundaydılar.

Bununla birlikte Türk tarafının, o dönemde Almanya'yla askeri bir ihtilafa düşmeye tamamıyla hazırlıksız olan Sovyet tavrının açıkça mecburiyetten kaynaklanıyor olmasını sanki fark etmiyormuşçasına objektif davranmamış olduğunu da belirtmeden geçmemek gerekir. Moskova, Saldırmazlık Paktı imzalayarak açıkça kendi ülkesini bir dünya yangınından olabildiğince uzak tutmayı istemiştir.

Eski Sovyetler Birliği'nde bilimin ve bilim adamlarının tek parti yönetiminin ideolojik baskısı altında bulunması sebebiyle, Rus-Türk ilişkilerindeki tüm bu ve diğer pek çok nüans da sık sık eski bilimsel analizin objesi olmuşlardır. Bu, günümüzde, 20. yüzyıldaki Rus-Türk ilişkilerinin, bütünsellik içinde ve her yönüyle incelenmesinde, yeni ve kapsamlı bir ideolojik yaklaşıma çok ciddi bir ihtiyaç olduğu anlamına gelmektedir. Bugün bu olanaklar gözle görülür şekilde iyileşmiştir. Çünkü, *birincisi*, şimdilerde araştırmacıların faydalandıkları kaynaklar genişlemiş; *ikincisi*, Rus bilim adamlarının resmi sansür kurumunun görüşlerine aldırmadan olgular ve olaylarla serbestçe çalışabilecekleri bir ortam oluşmuştur.

Biz bu yayının bu yönde ilk adımı oluşturacağına inanıyoruz. Bilindiği gibi, geçmişin araştırılması gelecekte yapılacak hatalardan kaçınmanın garantisidir.

Günümüzde yayımlanan ve bizim belirttiğimiz dönemdeki olayların ve problemlerin değerlendirmesini içeren Rus araştırmacıların somut çalışmalarına gelince, her şeyden önce, Rus Türkologların köklü, kolektif bir araştırması olan *SSCB-Türkiye 1917-1979*[12] adlı eserin al-

12 *SSSR-Turtsiya: 1917-1979*, Moskova, 1981.

tını çizmek gerekir. Bu çalışma sekiz bölümden oluşmaktadır. Sekiz bölümün üçü savaş öncesi yılların olaylarını incelemektedir. Daha sonra P. Moiseyev-Y. Rozaliyev'in ortak çalışması "Sovyet-Türk İlişkileri Tarihine Dair"[13] adlı monografiyi, S.İ. Kuznetsova'nın eseri *Sovyet-Türk İlişkilerinin Kuruluşu*[14] ve *Barışçı İşbirliğinde Yarım Yüzyıl*[15] adlı yayını saymak gerekir.

Ayrıca, birinci olarak A.M. Şamsutdinov'un tamamı Türk halkının Kurtuluş Savaşı'nı anlatan ve Rus-Türk ilişkilerinin 1920-1923 yıllarında ikili ilişkilerindeki olayların ve problemlerin ayrıntılarıyla ele alındığı monografisi,[16] ikinci olarak da, bizim bu makalede ele aldığımız konunun pek çok yönünün incelendiği B.M. Potshverya'nın *İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye*[17] adlı çalışma bulunmaktadır.

Ele aldığımız dönemle ilgili anı - hatıra kitapları içinde ise ilk Sovyet Büyükelçisi Semion Ivanoviç Aralov'un anılarını,[18] 1921 sonu - 1922 yılı başında savaşan Türkiye'yi ziyaret eden Rus Savunma Bakanı Mikhail Vasileviç Frunze'nin notlarını,[19] Kayseri ve Nazilli tekstil fabrikalarını kuran Sovyet Tröstü Turkstroy'un Müdürü Ivan V. Komzin'in hatıralarını[20] sayabiliriz.

Farklı yıllarda İ.A. Genin,[21] Boris Moiseviç Dantsig,[22] A.F.

---

13 P. Moiseyev – Y. Rozaliyev, *K istorii sovetsko-turetskikh otnoşeniy*, Moskova, Gospolitizdat, 1958.

14 S.I. Kuznetsova, *ustanovlenie sovetsko-turetskikh otnoşeniy* (k 40-letiyu moskovskogo dogovora medju RSFSR i Turtsiey), Moskova, 1961.

15 "Polreka mirnego sotrudniçestva. K pyatidesyatiletiyu dogovorev sovetskogo gosudarstva s Afganistonom, Iranom i Turtsiey", Moskova, 1973.

16 A.M. Şemsutdinov, *Natsional'no-osvoboditel'naya bor'ba v Turtsii: 1918-1923*, Moskova, 1966.

17 B.M. Potshveriya, *Turtsiya mejdu duvmya mirovımi voynami: oçerki vneşney politiki*, Moskova, 1992.

18 Semion Ivanoviç Aralov, S.İ., *Vospominaniya sovetskogo diplomato*, Moskova, 1960.

19 Mikhail Vasileviç Frunze, *Sobraniye soçineniy*, c.I, Moskova-Leningrad, 1929.

20 Ivan V. Komzin, *Ya veryu v meçtv*, Moskova, 1973.

21 İ.A. Genin, "Promşlennoe razvitie Turtsii i uçastie v nem SSSR", *Vneşnyaya Tovgovlya*, 1933, no.16, s.11-13; Genin, İ.A., "Sovetskoturetskie ekonomiçeskie vzaimootnoşeniya", *Vneşnyaya Tovgovlya*, 1985, no.6, s.21-22.

22 B.M. Dantsig, "Perspektivı torgovıkh otnoşeniy SSSR s Turtsiey", *Novıy Vostok*, 1925, no.10-

Miller,[23] B.M. Potshverya,[24] Y.F. Heyfets,[25] A.M. Şamsutdinov[26] konuyu analiz etmeye yönelik tematik makaleler yayımlamışlardır. Öteki eski Sovyet cumhuriyetlerinde de bu konuyla ilgili çeşitli çalışmalar yayımlanmıştır.[27]

Son olarak belirtelim ki, tarafımızdan adı zikredilen ve zikredilmeyen bütün Rus bilim adamları, bu makalede söz konusu edilen konuları kendilerinin belirledikleri çerçeveler içerisinde, şu veya bu düzeyde başarıyla incelemişlerdir ve hiç şüphesiz Rus Türkoloji tarihinde kendi izlerini bırakmışlardır. Rus-Türk ilişkileri tarihine yeni ve net objektif yaklaşım sürecinde bu kişilerin çalışmalarını mutlaka değerli yanları ve eksiklikleriyle birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

11, s.152-160; B.M. Dantsig, "Sovetsko-turetskiy torgovıy dogovor i perspektivı torgovikh otnoşeniy", *Sotsialistiçeskoe khozyaystvo*, 1927, 4. kitap, s.182-188.

23 A.F. Miller, ""İstoriya sovetsko-turetskikh otnoşeniy", *İstoriçeskiy Jurnal*, 1941, no.10-11, s.100-109; A.F. Miller, ""Iz istorii sovetsko-turetskikh otnoşeniy", *Medunarodnaya Jizn*, 1956, no.2, s.55-71.

24 B.M. Potshveriya, "Osnovme etapı sovetsko-turetskikh otnoşeniy", *Problemi istorii Turtsii*, Moskova, 1975, s.161-171.

25 Y.F. Heyfets, "Sovetsko-turetskie otnoşeniya i vopros ob Armenii v 1918-1921 g.g.", *Vçeme Zapiski* MGPI im. V.P. Potemkina, c.14, s.282-312.

26 A.M. Şemsutdinov, ""Sovetsko-Turetskiy dogovor o drujbe i bratstve ot 16 Marta 1921 g.", *Kratkie soobşeniya Instituta Vostokovedeniya*, c.16, Moskova, 1958, s.72-8.

27 Bkz. Y.A. Bagirov, *Iz istorii sovetsko-turetskikh otnoşieniy*, Bakü, 1965; A. Bişe, *Sovetsko-turetskie ekonomiçeskie otnoşemiya (1923-1939 g.g.)*, Bakü, 1965, İ.F. Çernikov, *V interesakh mira i sotrudniçestra (o sovetsko-turetskikh otnoşeniyakh v 1935-1970 g.g.)*, Kiev, 1977.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Günümüzde Türkiye ile Rusya Arasındaki Politik-Ekonomik İlişkiler

Batı ile İlişkilerin Gölgesinde Türkiye-Rusya İlişkileri

GÜLTEN KAZGAN*

1990'LARDA TÜRKİYE-RUSYA EKONOMİK İLİŞKİLERİNE GENEL BAKIŞ

Avrasya sınır çizgisi üzerinde yer alan Türkiye ve Rusya, nüfus büyüklüğü ile topraklarının genişliği, askeri güçleri ve toplam Gayrisafi Milli Hasıla'larının (GSMH) büyüklüğü itibariyle bölgenin en önemli iki ülkesi sayılırlar. Ancak günümüzde her ikisi de kişi başına GSMH itibariyle "orta gelirli ülke" kategorisinin ancak alt ile üst-orta gelirli ülke sınırındadır. Mal ve hizmet üretim ve ihracat yapıları, bu iki ülke arasındaki ticari ilişkilere "tamamlayıcı" olma gibi bir nitelik vermiştir; ne var ki, sermaye/finans ve teknoloji gereksinimleri her ikisini de ileri sanayi ülkelerine bağımlı konuma getirmektedir. Tamamlayıcı ekonomik yapı, 1980'lerin ilk yarısından sonra aralarındaki ticari ilişkilerin 1997'ye kadar hızla gelişmesine yol açmış,[1] ancak 1998'de her ikisinin birlikte içine düştüğü kriz ve bazı politik nedenlerle ekonomik/ticari ilişkiler hızla gerilemiştir.

(*) Prof. Dr., İstanbul Bilgi Üniversitesi, Toplum, Ekonomi, Siyaset Araştırma Merkezi (TESAR) Müdürü.

1 Gülten Kazgan, "The Political Economy of Relations Between Turkey and Russia", *The Political Economy of Turkey in the Post-Soviet Era* (ed. L. Rittenberg), Praeger, Londra, 1998.

Ekonomik ve dış ticaret yapılarında gözlenen tamamlayıcılık öğeleri, bu iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin yoğunlaşmasını hazırlamıştır. Türkiye'nin enerji hammaddeleri ithalatı (doğalgaz ve kömür) için Rusya, SSCB'nin son döneminden itibaren en önemli kaynak ülke olurken, tüketim malları (işlenmiş ya da işlenmemiş gıda maddeleri, çeşitli giyim eşyası gibi) ve bazı hizmet kalemleri (taşımacılık, turizm, müteahhitlik hizmetleri gibi) ihracatı için de en önemli pazarları arasında yer almıştır. Aynı şekilde, askeri malzeme ithalatında da, Rusya, Türkiye için önemli bir kaynak ülke konumundadır.

Rusya ile Türkiye'nin bölgesel ilgi alanları, özellikle petrol ve doğalgaz geçiş yolları bağlamında çakışmakta, dış pazarlara açılış noktalarında birbirlerinin egemenlik ya da ilgi alanlarından geçmektedir. Bu bağlamda işbirliği yerine arada süren rekabet, ekonomik ilişkilere politik bir boyut eklemektedir. Aynı etnik kökenden gelen bazı halkların her iki ülke topraklarında yaşıyor olmaları, bu politik boyutun bir diğer halkasıdır.

İlişkilerde rol oynayan politik boyut, özellikle 1990'ların ortalarından itibaren, petrol/doğalgaz geçiş yollarıyla bağlantılı olarak gündeme oturmuştur. Başta ABD olmak üzere zengin ülkelerin konuya ilgisi kadar, bölgedeki sermaye/finans ve teknoloji yetersizliği de bu ülkelerin gündemde olmasının başlıca bir nedenidir. Ancak ABD'nin "tek kutuplu dünya" hedefinin, bölgenin doğal kaynaklarını ve bu yoldan bölge devletlerini denetlemeyi kendi açısından gerekli kıldığı da bir gerçektir. ABD, ambargo yoluyla, Libya, Irak ile İran'ı (Yeltsin döneminde Rusya'yı) politik ve ekonomik gücüyle denetimi altında tutarken, aynı yoldan Türkiye'yi de bölgesel hedeflerine ulaşmaya alet edebilmektedir. Etnik sorunlar ise, hiç olmazsa kısmen, bu bağlamda ortaya çıkmaktadır.

Ancak Rusya, özellikle Boris Yeltsin sonrasında, "tek kutuplu dünya"yı istisnasız bütün koşullarıyla kabul etmeyeceğini göstermiş, bölgede ABD ve diğer oyuncuları (İngiltere gibi) sınırlamak amacıyla yeni ittifaklar aramaya geçmiştir. Bunların arasında Almanya yoluyla AB'ye yaklaşma eğilimi de seziliyor. Yeni durum, Çarlık Rusyası ile İn-

giltere arasında 19. yüzyılda oynanan "büyük oyun"un, bu kez Rusya Federasyonu ile ABD arasında adeta tekrarı gibidir. Enerji hammaddelerine ulaşmak kadar, bölgede önemli bir oyuncu da olmak isteyen Türkiye için, politik boyut, Rusya ile ekonomik ilişkilerine bu bağlamda eklenmektedir. Türkiye sermaye/finans ve teknoloji kadar politik destek için ABD'ye, ticaret ve hizmet gelirleri için Batı Avrupa'ya (AB) bağımlıdır; ayrıca büyük sermaye grupları tam üye olarak AB'ye katılım için bastırmaktadır. Nitekim bu çalışmanın savı, Türkiye-Rusya ilişkilerinin, büyük Batı devletlerinin bu iki ülkeye ilişkin politikalarından son iki yüzyıldan beri ve günümüzde de bağımsızlaşamadığı, ancak bunun türevi olabildiğidir.

TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİNDE TARİHSEL PERSPEKTİF

Son iki yüzyıllık tarih, Türkiye ile Rusya'nın birbirleriyle ilişkilerinin, her ikisinin de Batılı ülkeler (başlangıçta hemen sadece Batı Avrupa, sonra öncelikle ABD ve sonra Batı Avrupa) ile aralarındaki ilişkilerin niteliğinden soyutlanamayacağını gösterir. Bu iki devlet arasındaki politik bağlantılar ancak bu ikincinin türevi olarak geçmişte dostluk/düşmanlık arasında inişli-çıkışlı bir yol izlemiştir. Son çeyrek yüzyıl dışında, ekonomi düzlemindeki çıkarlar ise, görünürde, doğrudan öncelikli bir ağırlık taşımamış, daha geri planda kalmıştır. Özellikle bireyler, firmalar arasında kurulan yoğun ekonomik çıkar bağları daha çok son yılların ürünüdür.

19. yüzyılın başlarında Napolyon Bonapart Moskova'ya doğru yürürken, Osmanlı ile Rus Çarlığı arasında, Fransa'dan gelen tehdide karşı bir dayanışma doğmuştu. Osmanlı kendi topraklarının elden gitmesinden ürkünce, aynı tehdit altındaki Rusya'yı desteklemeye geçmişti. Ancak aradan yarım yüzyıl geçmeden bu dayanışma çözüldü; İngiltere ve Fransa'nın öncülüğünde Rusya'ya karşı bir savaşla noktalandı. Batı'nın bu büyük devletleri 19. yüzyılın ortasında Osmanlı'yı yanlarına alıp (Kırım Savaşı), kendi egemenliklerine almak istedikleri Osmanlı topraklarına Rus Çarlığı'nın yayılmasını engellemeye çalıştılar. Daha sonra, Alman İmparatorluğu'nun kurulması (1870) üzerine

Rusya'nın güçlü kalması gerektiğini görünce, aynı devletler, Osmanlı-Rus Savaşı'nda (1877-78) Osmanlı'yı yalnız ve üstelik silahsız bıraktılar. Birinci Dünya Savaşı'ndaysa, önlerine geçen ve dünya egemenliklerini tehdit eden Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile işbirliğine giren Osmanlı'nın karşısında yer aldılar; Batı'nın büyük devletleri (İngiltere, Fransa, İtalya) Rus Çarlığı ile işbirliğine girdiler.

Osmanlı-Rus ilişkilerinin 19. yüzyılda çok zaman düşmanlık düzeyinde kalmasına karşılık, Türk-Rus ilişkilerinin niteliğindeki değişim ve dönüşüm, Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği büyük çalkantıların bir ürünü olarak ortaya çıktı. Savaş sürerken Rus Çarlığı'nın Ekim Devrimi (1917) ile tarihe intikalini izleyen Osmanlı yenilgisi (1918) ilişkilere farklı bir boyut ekledi. Yine Batı ile ilişkilerin bir türevi olarak bu iki devlet, dayanışmaya girmek durumunda kaldılar.

Batı'nın kendi ekonomik düzenine, yani kapitalizme düşman gördüğü komünizmin SSCB'ye de yerleşmeye başlaması bir yandan, ekonomik sömürgeye dönüşen Osmanlı topraklarının bir bölümünde ulus-devlet kurmak için halk desteğiyle Kurtuluş Savaşı veren Cumhuriyetçi kadronun diğer sömürgelere örnek olma tehdidi diğer yandan, Batı'yı her ikisine birden cephe almaya itti. Sonuç, SSCB ile Türkiye'de oluşan Cumhuriyetçi kadronun dayanışmaya girmesi, Kurtuluş Savaşı sırasında ve Cumhuriyet'in kuruluş ve reform yıllarında SSCB'nin Türkiye'ye çeşitli yollardan destek vermesi oldu. Diğer bir deyişle, Batı'nın bu iki yeni devlete birden cephe almasının sonucu, bu iki yeni devlet arasında geliştirilen dayanışmadır.

İkinci Dünya Savaşı'nın ve sonrasının olayları da bu tarihsel tabloyu destekler niteliktedir: Savaşa katılmayan, son yıla kadar "tarafsız" statüsünü sürdüren Türkiye, savaş sonrasında (Stalin'in toprak talebi karşısında) ABD sermayesi ve askeri desteğine ihtiyaç duymuştur; Kore Savaşı'na katılarak (1951-53) Batı kampında yer almayı garantilemeye çalışırken, SSCB ile bu kez karşıt kamplarda yer almıştır. Türkiye'nin NATO'ya katılması (1952) ise, Soğuk Savaş'ın içinde "taraf" olarak yer alması demektir. Türkiye, sadık bir "Batı müttefiki" sıfatıyla çeyrek yüzyıl süresince, Batı'nın SSCB'ye karşı yürüttüğü "sı-

kıştırma" politikasının ön saftaki jandarması olma işlevini yerine getirmiştir. Ancak, 1970'lerle birlikte, yine Batı ile, bu kez dış politika ve ekonomi düzleminde ortaya çıkan gerginlik, Türkiye'nin SSCB ile ilişkilerini yoğunlaştırma isteğinin başlıca kaynağıdır. Bir kere, Türkiye'nin 1974'te Kıbrıs'a askeri müdahalesi üzerine ABD'nin askeri ve Batı Avrupa'nın ekonomik ambargosuna uğraması, ekonomisine büyük darbe vurmuştur; bu darbe petrol krizinin ekonomide yarattığı sarsıntıya eklenmiştir. İkincisi, sanayileşmek için yeni kamu işletmeleri kurmak isteyen Türkiye, istediği teknolojileri ve kredileri Batı'dan alamayınca, bu kez SSCB'ye başvurmuş ve bu işbirliği sayesinde ara malları üretecek KİT'leri kurmaya başlamıştır. Bu sürecin 1980'lerde, yine Batı ilişkilerinin aldığı seyirin verdiği dürtüyle güçlenerek sürdüğü görülüyor; öyle ki, Türkiye'nin 1978'de girdiği finansal krizi izleyen askeri darbe (12 Eylül 1980)'nin buna iki boyutlu bir destek sağladığı söylenebilir. Türkiye bir yandan ortak üyesi olduğu Avrupa Topluluğu (AT) ile Gümrük Birliği ilişkilerinin dondurulmasını ve Türkiye vatandaşlarına vize uygulanmasını yaşarken,[2] bir yandan da IMF/Dünya Bankası/İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) tarafından verilen krediler karşılığında ekonomisini, ithalatını, döviz rejimini serbestleştirmek, dolayısıyla ihracatını hızla artırmak baskısı altına alınmış; bu arada SSCB ile ticaretini kolaylaştıran Klering Anlaşması'nı da iptal etmek zorunda kalmıştır.[3]

Türkiye, Turgut Özal eliyle, başlangıçta askeri rejim (1980-83) desteğinde, sonra bu destek olmadan aynı politikayı yürütürken, SSCB'de de Gorbaçov, "perestroyka" diye sloganlaştırılan benzer politikalar yürürlüğe koymak için yola çıkıyordu. Yani, Batı'dan kaynaklanan ekonomiyi serbestleştirme yolundaki değişim, her iki ülkede de aynı yönde olmuştu. En azından ticari düzlemdeki dayanışma da, bu bağlamda ortaya çıkmıştı.

---

2 OECD üyeleri arasında kaldırılmış olan "vize"nin, Türkiye için, bu, tekrar geri getirilmesi oluyordu.

3 Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi: 1. Küreselleşmeden 2. Küreselleşmeye*, Altın Kitaplar Bilim Dizisi, İstanbul, 1999, s.51-168.

İşte, daha Soğuk Savaş'ın yavaşlayarak da olsa sürdüğü 1980'lerde Batı kökenli süreçler, ekonomi düzlemindeki ilişkilerin giderek yoğunlaşmasını sağlayacak biçimde, Türkiye'nin SSCB'ye yönelmesinin temelindeki dürtülerdir. Dış ticareti geliştirecek doğalgaz anlaşmasının imzalanmasını (1984) müteahhitlik hizmetlerine ilişkin anlaşma (1987) izlemiş: 1980'lerin sonunda Berlin Duvarı'nın yıkılması Türkiye'yi yeni bölgeselleşme arayışlarına götürünce de, Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) örgütünün kurulmasına (1992) Türkiye öncülük etmiştir. SSCB'nin dağılması (1991) örgütün işlerlik kazanmasını görece kolaylaştırmıştır. 1996'ya kadar görece sorunsuz yürüyen ilişkiler, 90'ların ikinci yarısında yerini giderek kuşkulara, gerginliklere bırakmaya başlamıştır. Nedeni, ABD'nin Kafkasya ve Orta Asya petrol ve doğalgaz kaynaklarında söz sahibi olmak yolunda Türkiye'yi kullanmak istemesi, Türkiye'nin de görünüşe göre bunu kabullenmesidir.

Yukarıda çizilen çerçeve, bu iki ülkenin kendi aralarındaki ilişkileri irdelerken Batı ile ilişkilerinden soyutlanmış bir çözümlemenin yetersiz kalacağını gösterir. Tabii, dünyanın hızla değiştiği, teknolojiden ulus-devletlerin rollerine, ekonomik ilişkilerden bölgesel anlaşmalara hiçbir şeyin durağan kalmadığı bir dünyanın ortaya çıktığı, ABD'nin hedeflediği tek kutuplu dünyaya karşı Avrupa'da ve Asya'da yeni arayışların olduğu vb... hemen söylenebilir. Bu denli değişken bir dünyada tarihsel perspektifin geleceğe dönük öngörülerde mükemmel bir yardımcı olmayabileceği de bir gerçektir. Ancak nasıl bir kişinin geçmişteki deneyimleri bugününü ve yarınını hazırlamaya yardım ediyorsa, tarihsel perspektif de, ülkelere ilişkin öngörülerde yardımcı olabilir.

Eğer tarihsel perspektif Türkiye-Rusya ilişkilerini bugün ve yarın için değerlendirmede yardımcı olarak kabul edilirse, her iki devletin Batı ile ilişkilerinin yönü ve niteliği belirleyici öğelerden biri olarak çözümlemeye içerilmelidir. Bu inceleme, söz konusu yaklaşım çerçevesinde Türkiye-Rusya ilişkilerinde 1990'ları ve yakın geleceği irdeleyecektir.

1990'LARDA KÜRESELLEŞME POLİTİKALARININ TÜRKİYE VE RUSYA EKONOMİLERİ ÜZERİNDEKİ BENZER ETKİLERİ

Küreselleşmeyle Gelen Değişimin Niteliği

Türkiye-Rusya ilişkilerinde Batı'nın (günümüzde başta ABD) etkenliği, 1990'larda her ikisinin birlikte tabi olduğu serbestleşme/küreselleşme/özelleştirme politikalarında gözlenebiliyor. Bu politikalar bir yandan dış borçları büyütüp, IMF, Dünya Bankası gibi kredi kurumlarının ve uluslararası bankalar, şirketler ile fonların (yani Batı sermayesinin) ekonomi üzerindeki etkenliğini artırırken, bir yandan da ekonomilerin büyüme güçlerini sınırlamış, istikrarsızlığı artırmış, ülke içinde gelir bölüşümünü fevkalade bozmuş, toplumda ve politik çevrede yozlaşmalara yol açmıştır; ülkeleri büyüme için Batı sermayesine bağımlı duruma getirmiştir. Her iki ülkede de bu on yıl, Batı'dan kaynaklanan politikalara bağlı siyasal iktidarlarla geçmiştir.

Ancak Türkiye'nin bu süreçte yaşadığı şoklar benzer ve aynı yönlerde ortaya çıkıyor olsa da, Rusya'nın yaşadıklarına oranla göreli daha hafiftir. Bir nedeni, Türkiye'de bu sürecin, 1980'de başlamasından ötürü, daha uzun bir zamana yayılmasıdır; bir diğeri, SSCB'den farklı olarak serbest piyasa ekonomisinin motoru olması gereken bir girişimci sınıfı 20. yüzyılın başından bu yana ve özellikle son yarım yüzyıldır geliştirmeye çalışması, oysa Rusya'da yetmiş yıllık bir aradan sonra, bunun sadece on yıllık bir geçmişi bulunmasıdır;[4] aynı şekilde, 1980'den önce mali piyasaların çok denetimli olmasına, devletin altyapı ve büyük sınai yatırımlarda ağırlık taşımasına rağmen, Türkiye'nin uyguladığı beş yıllık yol gösterici kalkınma planları, SSCB'deki merkezi planın piyasayı neredeyse toptan ortadan kaldırma etkilerinden çok farklıdır.

Buna karşılık Rusya'nın gerek doğal kaynaklarının zenginliği, gerek çok iyi yetişmiş insan gücünün varlığı, gerek GSMH'de sistemli

---

[4] Stanislav Menshikov, 20. yüzyılın başında, sonra 1917 Sovyet Devrimi sonrasındaki iç savaşın bitmesini izleyen NEP döneminde (1920'li yıllar) ve SSCB'nin dağılmasından sonra olmak üzere Rusya'da kapitalizmin üç ayrı dönemde geliştiğini belirtiyor (Menshikov, Şubat 2000, s.16-30).

olarak yüksek tasarruf oranı ve dünyaya karşı dış ticaret fazlaları vermesi, gerekse sahip olduğu sağlam bilimsel birikimi önümüzdeki yıllarda bu şokları göreli daha kolay atlatmasını sağlayabilecek öğelerdir. Oysa, Türkiye'nin bu noktalarda açıkları çok büyüktür; nüfus artışının yüksekliği ve kamu açıklarının büyüklüğünden olduğu kadar halkın eğitim düzeyinin düşüklüğü, bilimsel birikimin cılızlığı ve girişimci sınıfının sermaye birikimindeki yetersizliklerinden ötürü, çağın gerektirdiği standartları yakalaması zordur; üretimini ve ihracat kapasitesini artırabilmesi kolay değildir.[5] Enerji alanındaki yetersizlikleri burada bir diğer sınırlayıcı öğedir. Diğer bir deyişle, 1990'ların geçiş sürecinde Rusya, küreselleşme politikalarından ötürü Türkiye'ye oranla daha şiddetli bir olumsuz gidiş çiziyor olsa da, yakın gelecekte ekonomisini daha süratle düzeltebilecek potansiyele sahiptir; Türkiye için bunun tam tersi geçerlidir. Ancak, bütün bunların ötesinde, 1990'ların sonunda Rusya'daki siyasal iktidar değişimi (Boris Yeltsin'in yerine Vladimir Putin'in gelmesi), bu olumsuzlukları giderecek politika dönüşümlerini hem ekonomi hem dış politika bağlamında ortaya çıkardığı halde, Türkiye için böyle bir durum söz konusu değildir. Türkiye, aynı yolda, giderek artan baskılar altında ekonomisini götürmeye çalışmaktadır.[6]

Aşağıda, 1990'larda her iki ekonominin küreselleşme sürecinde temel ekonomik göstergeleri üzerinde kısaca durularak, "olumsuz gidiş" tanımının içeriği çözümlenecektir.

Olumsuz Gidişin Göstergeleri

1990'larda gerek Rusya gerek Türkiye, serbest piyasa ekonomisini be-

5 Türk kapitalizminin zaafları olarak bilinen öğelerin Rus kapitalizmi için de belirtiliyor olması dikkat çekmektedir. Ayrıca nakit sıkıntısı başta, birçok öğenin Rusya'yı, büyümesi için zorunlu mekanizmalardan yoksun bıraktığı belirtiliyor (Menshikov, 2000, s.16-30).

6 2000'li yıllar başlarken Türkiye ve Rusya'nın ekonomi politikalarındaki farklılaşmaya en iyi örnek, IMF politikaları karşısındaki tutumdur; Rusya 1999'da IMF reform sürecine kredi almayı keserek son verirken, aynı yılın son ayında Türkiye IMF ile yeni bir stand-by antlaşması yapıyor ve "reform" sürecinde yeni yükümlülüklerin altına giriyordu. 2003'e kadar sürecek bu anlaşma finans piyasasında yarattığı dengesizliklerle üretim ve istihdamı çökertmektedir.

nimsediler.[7] Ancak serbest piyasa ekonomisinin etkin biçimde işleyebilmesinin gerektirdiği kurumsal yapıları yeni olarak geliştirirken, bunları işletebilmede bocaladılar. Bu bocalama döneminde dışa çok açık bir ekonomik yapılanmayı yürütürken, yeniden yapılanma kadar dış dünyadaki değişmelerden de etkilendiler; sermaye giriş ve çıkışlarının etkilerinden ötürü ekonomide büyümenin duraklaması/gerilemesi, sık sık krizlere düşme, dış borçların ağırlaşması, gelir bölüşümünün olağanüstü bozulması, özelleştirme sürecinde ekonominin temeli çökerken siyasal yozlaşmanın yaşanması gibi olaylara tanıklık eder oldular. Aşağıda, bu noktalara kısaca değinilecektir.

Büyümenin Duraklaması/Gerilemesi

Rusya 1990'larda ekonomisinde olağanüstü bir gerileme yaşadı. Bu değerlendirmenin kanıtları Tablo 3.1'deki rakamlardan izlenebilir. Reel Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'daki (GSYİH) artış hızı 1990-1998 döneminde sürekli eksi olmuş (yılda ortalama % -7), tarım (% 6,9) ve özellikle sanayide (% 8,1) ciddi gerilemeler yaşanmıştır. Türkiye ise aynı dönemde pozitif GSYİH artışı yaşıyor olsa da (yılda ortalama % 4,1), bu rakam 1950-80 arasındaki trend değerinin (% 6,1) ve 1980-90 arasındaki değerin (% 5,4) altında bulunuyordu; ayrıca tarımda duraklama (yılda % 1,1) ve sanayide yavaşlama (% 5) düşündürücü boyutlardaydı. Buna, 1999'da deprem gibi dışsal bir etkenin de katılmasıyla, GSMH'nin % 6 oranında küçülmesi ve 2000 sonunda (IMF'nin istikrar programı uygulanırken) yaşanan krizin reel ekonomiyi daraltıcı etkileri eklendi. Oysa ekonomi politikalarını dönem sonundan itibaren değiştiren, aynı zamanda petrol fiyatındaki artıştan yararlanan Rusya'da durum bu son iki yılda değişti; büyüme hızı

7 "Yeltsin"in ayrılması ülkeyi ileri götürecek sembollerden tümüyle yoksun bırakmış gibiydi" (Freeland, 2000, s.349). Putin iktidara geldikten sonra, Rusya'nın, Yeltsin dönemi politikalarını tam benimsemeyeceği anlaşıldı. Putin'in "başka ülkeleri taklit etmeden, kendilerine özgü ekonomik kalkınma planları hazırlanması" gerektiği yolundaki sözleri buna örnektir (Naushabayeva, Mayıs 2000). Putin'in ekonomide yeni dönüşüm stratejisini ortaya koyarken ulusal çıkarlara öncelik vermesinden bu anlaşılıyor. Aynı dönemde Dışişleri Bakanı Ivanov ise "Küreselleşme doktrinini" terk ettiklerini, çok kutuplu bir dünyayı tercih ettiklerini söylüyordu.

1999'da % 3'e, 2000'de % 7'ye ulaştı. Türkiye 2001'de tekrar bir daralma yaşarken (GSMH'de % 9,4 düşüş), Rusya'da artışın % 4 olacağı tahmin edilmekteydi.

Duraklama/gerileme sürecini her iki ülke de enflasyon hızında ciddi artışlarla birlikte yaşadı: 1990-98 arasında Türkiye'de GSYİH deflatörünün yıllık ortalama artış hızı % 79.3'e fırlarken Rusya'da enflasyon % 235.3 ile doruğa tırmanmıştı. Diğer bir deyişle, her iki ülkede de büyümedeki olumsuz süreç makro ekonomik istikrarsızlıkla birlikte gitmişti. Dönemin son yıllarında Rusya'da % 85'den % 20'ye inen enflasyon hızını, Türkiye, ancak 2000'in son ayı itibariyle, ciddi bir TL krizi yaşama pahasına % 39'a düşürebilmişti; ama 2001'de kriz yaşanırken enflasyon hızı yine katlanmıştı.

Dünya Bankası sınıflandırmasına göre her iki ülke de "orta-gelirli-ülke"lerdir ve bu sınıfın alt-orta-gelirli ülke/üst-orta-gelirli ülke ayırımının sınırına yakındırlar.[8] 1999'da cari dolar kuruna göre Türkiye'de Rusya'dan biraz daha yüksek olan kişi başına gelir (sırasıyla 2900 dolar ve 2270 dolar) satın alma gücü paritesi hesaplarına göre Rusya'da biraz daha büyüktür (sırasıyla 6126 ve 6339 dolar). **Tablo 3.1**'de ayraç içinde gösterilen gelir sıralaması rakamları ise, gelişmiş/sanayileşmiş ülkelerden bu açıdan her ikisinin de iyice gerilerde kaldığını gösterir. Nitekim küreselleşme politikalarından bu sonuncu ülke takımı genelde büyük yararlar sağladıkları halde, benzer politikaları uygulamaya zorlanan Türkiye ve Rusya gibi orta-gelirli ülkeler, çok zarar görür olmuştur. Rusya gibi kendi ulusal çıkarlarına göre ekonomi politikalarını ayarlama gücünde olanlar ise durumunu hızla düzeltebiliyor. Zararın sadece bir boyutu, enflasyon hızlanırken GSMH artışında duraklama/gerilemedir.

---

8 Dünya Bankası (cari dolar kuruna göre) 1999'da kişi başına geliri 756-2995 dolar arasındaki ülkeleri alt-orta-gelirli, 2995-9266 dolar arasındakileri üst-orta-gelirli olarak sınıflandırmaktadır (Dünya Bankası, 2000, s.171). Türkiye, 1997'de kişi başına geliri 3160 dolara çıktığında üst-orta gelirli sınıfa tarihinde ilk kez yükselmişti. Ancak 1999'da tekrar bu gelir düzeyinin altına düştü. Rusya'nın dönüşüm sürecinde GSMH'nin yarıya indiği, bu sınıflandırma konusunda hatırlatılmalıdır. Metindeki rakamlar, Dünya Bankası rakamlarıdır.

TABLO 3.1
Türkiye ve Rusya'nın Büyüme ve Makro İstikrar Göstergeleri (1990-1999)

	Türkiye	Rusya
1) Kişi başına GSMH $ (1999)		
Cari dolar kuruna göre $	2990 (88)	2270 (98)
SAGP'ye göre $	6126 (82)	6339 (80)
2) GSYİH yıllık büyüme hızı (%)		
1980-1990	5.4	-
1990-1998	4.1	-7.0
3) Tarım katma değeri yıllık büyüme hızı (%)		
1990-1998	1.1	-6.9
4) Sanayi katma değeri yıllık büyüme hızı (%)		
1990-1998	5.0	-8.1
5) GSYİH deflatörü yıllık artış hızı (%)		
1980-1990	45.2	-
1990-1998	79.3	235.3
6) İhracatın yıllık artış hızı (%)		
1990-1998	12.0	2.0
7) GS yurtiçi yatırım yıllık artış hızı (%)		
1990-1998	4.2	-14.8
8) Toplam dış borç (milyon $)		
1990	49424	59797
1998	102074	183601
9) Dış borç cari değeri/GSMH (%)		
1998	49	62

Kaynak: Dünya Bankası: *World Development Report 1999/2000* ve *2000/2001* ve *World Development Indicators, 2000.*

Artan Dış Borçlar

Gerek Türkiye, gerek Rusya 1990'larda GSMH artışı durak-lar/gerilerken dış borçların katlanarak artışına tanık oldular: (Tablo 3.1) Artış 1990-98 arasında sırasıyla 2.1 ve 3.1 katı boyutlarına ulaşıyordu. Dünyada dış borcu 100 milyar dolara yakın veya bunun üstünde olan 9 ülke arasında Brezilya'dan sonra Rusya ikinci (183.6 milyar dolar), Türkiye ise sekizinci (102.1 milyar dolar) sırada yer almaktaydı (1998). Borçların bu hızlı artışıysa, ekonominin büyümesine katkı

yapan sabit sermaye yatırımlarından kaynaklanıyor olamaz; Rusya'da bunun söz konusu dönemde negatif hız göstermesi,[9] Türkiye'deyse çok düşük bir hız sergilemesi (Tablo 3.1) bu değerlendirmenin en belirgin kanıtı sayılabilir. Dış borçların "halihazır değeri"nin GSMH'ye oranı Rusya'da % 62, Türkiye'de % 49'dur. Bu büyüklükler ileriki yıllarda borcun taksit ve faizlerinin ödenmesinde taşınacak yükün ağırlığından ötürü, gelecek kuşakların refahının da olumsuz etkileneceğini gösterir. Ayrıca, bu ağır yük, her iki ülkeyi de Batı sermayesine bağımlı duruma getirmektedir.

Ancak, belirtelim ki, Rusya bu bağlamda da olumlu girişimlerle, borç yükünü ve yıllık ödemelerini sınırlama yoluna girmiştir.[10] Oysa, 1999 ve kriz yıllarında Türkiye'nin dış borçları hızlı bir artışı sürdürdü.

Finansal Krizler

Ekonomide GSMH'nin büyüme hızını düşüren ve dış borçlanmayı yükselten nedenlerde başlıca bir öğe, yaşanan ve sık sık tekrarlanan finansal krizlerdir. Sermaye hareketlerinin serbestleştiği günümüz ortamında, kısa vadeli mali yatırımlardan kâr sağlamak için yola çıkan yabancı ve yerli sermaye, bu bağlamda başlıca aktörlerdir. Bu aktörler ülkenin para ve sermaye piyasalarına yabancı paraları yerli paraya çevirerek girip, mali yatırım yaparken ekonomide yapay bir refah yaratırlar: Döviz rezervleri artıp para arzı genişlerken faiz haddinin düşmesi ve yatırımların artması, döviz fiyatı reel anlamda gerilerken ithalatın patlaması ve sürdürülemez bir bolluk yaşanması, hisse sene-

9 Menshikov bunu Rus ekonomisinin intiharı sayıyor; "Bugünkü Rus kapitalizmi ülke ve halkı yiyip bitiriyor, yakıp yıkıyor" diye tanımlıyor (Menhikov, 2000, s.17). Ancak Rusya'nın buna imkân bırakmayacağı anlaşılıyor.

10 Rusya, devlet bütçesinde sağlanan dengeyi bozmamak için SSCB'nin Paris Kulübü'ne olan 48 milyar dolar tutarındaki borçların 2001 yılına ait ilk taksidini zamanında ödeyemeyeceğini açıkladı; Almanya'ya olan 19 milyar dolarlık borcu, borç/hisse değişimi (debt/equity swap) yoluyla tasfiyeyi teklif etti (Yıldızoğlu, 2001). Alman hükümetiyse, Rusya ödeme takvimine uymadığı takdirde Rusya'ya verdiği ihracat kredisi garantilerini askıya almakla tehdit etmişti (*Cumhuriyet*, 10 Ocak 2001).

dine fon sahipleri yatırım yaparken borsada fiyatların yükselişe geçmesi ve firmaların bundan kâr sağlaması, tüketim harcamalarının artması bu yapay genişlemenin başlıca nedenidir. Ancak süreç, kendi içinde sonunu hazırlayacak öğeleri de içerir ve bir krizi hazırlar: Döviz fiyatı reel anlamda gerilerken ihracatı caydırır, ithalat patlarken cari işlemler açıkları da patlar; borsada hisse senedi fiyatlarının gerçek değeri çok aştığı izlenimi bunun devam edemeyeceği beklentisini yaratır; faiz hadlerindeki düşüşün aynı şekilde tabana (bono-tahvil fiyatlarında yükselişin tavana) vurduğu ve sürdürülemeyeceği izlenimini verir. Bu beklentiler, giren sermayenin kaçışını hazırlar. Panik halinde yerli paranın yabancı paraya dönüştürülerek sermayenin kaçışı finansal krizi tetikler. Bu tabloya, sık sık, benzer ülkelerde yaşanan krizin yarattığı ürküntüyle, daha giren sermayenin yukarıdaki tablonun genişleme aşamasını tamamlamadan kaçışı eklenir. Bu sonuncunun en tipik örneği 1997-99 Asya Krizi'nin önce Rusya sonra Türkiye'yi peşinden krize sürüklemesi; Kasım 2000'in son haftasında Türkiye'nin yaşadığı bir TL krizi ile birlikte borsada çöküşün, Rusya ve bazı Doğu Avrupa ülkelerinde de borsalarda yol açtığı çöküştür. Asya Krizi Rusya'ya, sermaye piyasasından fonların çekilmesi, rublenin devalüasyonu ve kriz dolayısıyla petrol talebinin azalmasını izleyen petrol fiyatı düşüşü yoluyla; Türkiye'ye ise birinci kadar Asya ülkelerinin paralarının büyük devalüasyon yaşamasının yarattığı rekabet gücü kaybı ve Rusya pazarının daralması yoluyla intikal etti. Buna, IMF ile imzalanan stand-by programının (Aralık 1999) enflasyonu düşürmek için uygulattığı harcamaları daraltan politikaların reel ekonomiyi gerileten etkileri eklendi. Ancak Türkiye IMF'nin TL artışını sadece döviz rezervi artışına bağlayan politikasını uygularken, 2000'in son aylarında yeni bir krize düşmüştü: 7 milyar dolar yurt dışına kaçarken, Türkiye bu kez bir TL krizine düşüyordu. Oysa Rusya, 1999'da IMF ile kredi bağını koparmıştı, evini düzene kendisi koymaktaydı.[11]

11 Asya krizinde (1997-99) Malezya da, IMF ile kredi bağlantısı kurmadan, döviz kontrolü yoluyla krize çözümü kendi üretmişti.

Finansal krizlerde dış ticaret hadlerinde kötüleşme, göklere fırlayan döviz fiyatları ve faizlerle borsada bono-tahvil ve hisse fiyatlarının baş aşağı gitmesi, üretim düşerken GSMH'nin gerilemesi ve işsizliğin doruklara çıkması, kaçan sermayenin çok zaman büyük ve vergilendirilmeyen kârları birlikte götürmesi,[12] fakirleşmenin kaynağıdır. Bu süreç aynı zamanda hem ülke içinde hem ülkeler arasında gelir bölüşümünü de bozar. Nitekim, Türkiye 1991 krizinde sıfır büyüme, 1994 krizinde GSMH'de % 6'ya varan, 1999'da % 6'yı, 2001'de % 9'u aşan mutlak düşüşler yaşamıştır.[13]

Rusya ve Türkiye küreselleşme politikalarının sıklaştırdığı finansal krizleri çok zaman birlikte yaşadılar, IMF politikalarının daraltıcı ve enflasyonu indireyim derken ekonomiyi tahrip edici etkilerine birlikte tabi oldular.[14]

Ancak Türkiye'nin Rus pazarındaki iniş ve çıkışlardan etkilenme düzeyi, Rusya'nın Türkiye'deki değişmelerden etkilenme oranından göreli daha güçlüdür. Bunun başlıca nedeni, Türkiye'nin başlıca mal ve hizmet ihraç kalemleri için (1998'e kadar) Rus pazarının payının büyüklüğüne karşılık (Tablo 3.2) Türkiye'nin ne Rusya'nın ihracatında ne ithalatında ilk sıralarda yer alıyor olmasıdır. Nitekim, ekonomik ilişkilerin dorukta bulunduğu 1997'de dahi Rusya'nın mal ithalatında Türkiye'nin payı % 1.2 ile 19. sırada, ihracatındaysa % 2.3 ile 14. sıradaydı (BM, 1999 ve OECD, 1999). Krizle birlikte, Türkiye, Rusya'nın ithalat yaptığı ülkeler arasında neredeyse silinmişti; buna karşılık Türki-

12 IMF başkanlığını 13 yıl sürdürdükten sonra, başta 3. Dünya ülkeleri, gelen yoğun eleştirileri izleyerek, M. Camdessus başkanlıktan istifa etti (Kasım 1999). Kendisiyle istifadan sonra yapılan bir söyleşide "Biz hiçbir ülkeyi sermaye hesaplarının liberalizasyonuna zorlamadık" demiştir (M. Naim, *Foreign Policy* dergisi, Türkçe baskısı, 1 Eylül/Ekim 2000, s.22-35).

13 Gülten Kazgan, *a.g.e.*, s.282-320.

14 Tabii, bu oyunu oynarken sermayenin de bazen büyük kayıplara uğraması mümkündür. Buna karşı IMF ve Dünya Bankası kredileri hemen devreye girer, devalüasyonun önlenmesini sağlar ve sermayeyi kurtarır. Örneğin, Meksika 1994'te krize girdiğinde dönemin başkanı Clinton'un ivedilikle 50 milyar dolar için teminat vermesi, Meksika'da büyük yatırımı olan ABD sermayesini kurtarmaya yönelik bir girişimdi. Benzer bir durum Türkiye'den 7 milyar dolar sermaye kaçışını izleyerek, 2000 sonbaharında IMF'nin 10 milyar dolar tutarındaki kredisi için söz konusudur.

TABLO 3.2
Türkiye'nin İhracat ve İthalatında ve Müteahhitlik Hizmetlerinde Rusya'nın Payı
(1990-1999)

	Dış ticaret payı (%)			Bavul ticareti (milyon $)		Müteahhitlik hizmetleri			
Yıllar	İhracat	İthalat	İhr/İth.	TR'nin ihracat geliri	Rusya'nın dünyadan ithalatı	Kontrat tutarı (milyon $)	Proje sayısı	İşçi sayısı	Firma sayısı
1990	4.1	5.6	42.6			3538*	97*	50040*	28*
1995	5.7	5.8	59.5			1674	124	48230	66
1996	6.5	4.4	78.6	8.8	16.1	717	56	23317	42
1997	7.8	4.5	94.6	5.8	14.7	1126	80	23677	36
1998	5.0	4.7	62.6	3.1	15.5	732	75	19284	32
1999	2.0	5.6	25.0	2.0	10.1	97**	14**	3570**	10
Toplam						9610	570	234693	143

(*) 1992 ve önceki yıllara aittir.
(**) 1999 yılının ilk 7 ayına ait rakamlardır.
Kaynak: DİE ve DEİK, 2000'e Girerken Türkiye Rusya Ekonomik İlişkileri, Ekim 1999.

ye'ye ihracat hiç önemini yitirmedi (Tablo 3.2). Rusya'nın Türkiye'nin ihracatında payı 1997'de % 7.8'den 1999'da % 2'ye gerilerken ithalatında payı % 4.5'den % 5.6'ya çıkmıştı. Ayrıca Rusya'nın bavul ticareti yoluyla dünyadan ithalatı 16.1 milyar dolardan 10.1 milyar dolara gerilerken Türkiye'nin bavul ticaretinin de aynı tutarda gerilemiş olması (Tablo 3.2), bunun Türkiye ile ilgili bir olay olduğunu göstermektedir. Bu da akla, ruble devalüasyonunun etkisi kadar Rusya'nın Türkiye politikasında, petrol/doğalgaz geçiş yolları kaynaklı çekişmelerden kaynaklanan bir dönüşüm olduğu kuşkusunu getirmektedir. Diğer bir deyişle, Türkiye'nin Rusya krizinden etkilenme boyutunun şiddeti yanında politik tavırdaki değişim de ticaretteki gerilemenin kaynağı olabilir.

Doğrudan Yabancı Yatırımlar

Küreselleşme sürecinde ileri sürülen en büyük yarar yeni teknoloji getiren, istihdam ve yeni kapasite yaratan, çok zaman ihracata da

katkı yapan doğrudan yabancı yatırımların artabilecek olmasıdır. Ayrıca, portfolyo yatırımlarından farklı olarak, doğrudan yatırımların makro istikrarı bozma gibi bir etkisi de pek yoktur; ülkenin üretim dokusunun bir parçası oldukları ölçüde kolayca ülkeyi terk etmeleri söz konusu olmaz, şu kadar ki, çok büyük riziko artışı ya da kâr azalışı beklentisi olmasın. Buna ticaret serbestleşmesinin etkileri de eklenmelidir.[15]

Rusya da, Türkiye de yabancı yatırımcı açısından en yüksek rizikolu ülkeler arasında sayıldıkları için, küreselleşmenin nimeti olarak ileri sürülen doğrudan yabancı yatırımlardan yararlanamıyor. Küreselleşme artık kamu yatırımlarının artışına izin vermediği, yerli özel sermaye de riziko yüksekliği nedeniyle hızla yatırım yapmadığı için, iki ülke de sabit yatırım artışı ve büyümenin yararlarını toplayamıyor. 1999 itibariyle dünyada doğrudan yatırım toplamı 619.3 milyar dolar, bundan gelişmekte olan ülkelere düşen pay ise 170.9 milyar dolardı. Aynı yıl bu toplamdan Rusya 2.8 milyar dolar alırken (% 1.6) Türkiye'ye sadece 940 milyon dolar düşmüştü, yani payı % 1'e dahi varmamaktaydı.[16]

Yeni doğrudan yatırım geldiğinde ise, bu çok zaman, perakende ticaretin yüksek kâr marjlarından yararlanmak isteyen satış hizmetlerinde ya da yüksek Hazine Bonosu faizlerinden yararlanmak isteyen bankalar, aracı fonlarda yığılmaktadır. Buna karşılık Türkiye ekonomisi dışa o kadar açık hale gelmiştir ki, birçok imalat firması dışarıdaki bir merkezden satışı daha kârlı gördüğü için, Türkiye'deki tesislerini tasfiye edip, gitmeyi tercih eder olmuştur.

Aslında doğrudan yabancı sermaye imalat sanayiine ya özelleştirme sürecinde "yıldız" konumundaki kamu işletmelerini, çok zaman yoğun krizde fiyatlar tabana vurduğu, Türkiye yoğun kaynak darlığı

15 Türkiye'nin AB ile Gümrük Birliği'ni sınai mamullerde tamamlamasını (1 Ocak 1996) izleyen yıllarda, bazı çok-uluslu şirketler Türkiye'deki tesislerini kapatıp AB merkezlerindeki tesislerinden ihracat yapmayı tercih eder olmuştur. Otomobil ve ilaç fabrikaları bunların başında gelir. Bu oluşum, "Hub and Spokes" denilen kuramı doğrulamaktadır. Kuram büyük ve canlı bir yatırım merkezinin, etrafındaki küçük pazarları, kendisine yapılan yatırımlarla üretimini artırırken ihracat yoluyla besleyeceğini belirtir.

16 Dünya Bankası, *Selected World Development Indicators: 2000*, Washington D.C., 2000.

içinde ve IMF baskı altında hemen satışa zorlandığı zaman,[17] yine aynı ortamda, özel şirketleri borsada hisse fiyatları dibe inmişken ele geçirmektedir. Ve ele geçen tesisler çok zaman "tekel" konumundaki, büyük tekel rantları yaratabilenlerdir.

Kısacası, yabancı doğrudan yatırımlar var olan üretim kapasitesini ve istihdamı artırmak için değil, ya hizmetler kesimindeki yüksek kârlılığa ya imalat sanayiinde ve hizmetlerde tekel rantı doğuracak tesisleri en düşük fiyatlardan ele geçirmeye gelmektedir. Bu, Türkiye'nin iç pazarını düşük fiyatlarla tekel konumundaki yabancı şirketlere devretmesinden başka bir şey değildir.

Gelir Bölüşümünde Değişme

Büyümeyen ya da GSMH'de düşüş yaşayan ekonomilerde gelir bölüşümünün iyileşme değil, kötüleşme yolunda değişmesi olağan sayılabilir.[18] Ayrıca, krizler, aleyhe dönen dış ticaret hadleri ile doruğa çıkan işsizlikten ve faiz hadlerinden ötürü, bunu hazırlayan bir diğer öğedir. Rusya ve Türkiye'nin 1990'larda yoğun biçimde yaşadığı bu iki olay dahi, rakamlara başvurmadan gelir bölüşümünün alt gelir sınıfları için aleyhe değişmiş olduğunu göstermeye yeter.

Rusya bu iki olayı Türkiye'den daha yoğun biçimde yaşarken, GİNİ katsayısında olağanüstü bir kötüleşmeyi de birlikte yaşamıştır: 1980'lerin sonunda bu katsayı 0.27 iken, yani bölüşümün dünyada en iyileri arasında olduğunu gösterirken, 1990'ların ortasında 0.48'e yükselmiş, fakirlik çizgisinin altındaki nüfus, toplamın neredeyse dörtte birine (% 24.1) varmıştır.[19] GİNİ katsayısının 1990'larda 0.49 ol-

17 Türkiye'nin 1998'de içine düştüğü finansal krizi izleyerek IMF ile imzalanan istikrar programında (Aralık 1999) getirilen şartlar arasında, en parlak kamu kurumlarının (THY, TELEKOM gibi) yabancılara satışı ve/veya yönetiminin devri vardır; ayrıca, çöken tarıma mali desteklerin kaldırılması şart koşulurken, yabancı/yerli sermayeye satılacak elektrik tesislerinde üretilen elektrik için fiyatlara devletçe mali destek verilmesi, buna karşılık herhangi bir kamu denetimi yapılmaması, dayatmalara bir diğer örnektir (*Milliyet*, 7 Aralık 2000).

18 Bir araştırmaya göre gelir bölüşümünde düzelme, ancak kişi başına yıllık ortalama gelir artış hızının % 3.5 kadar olduğu ülkelerde gerçekleşebilmektedir (Adelman, I., 1975).

19 S. Menshikov, "Bugünkü Rus Kapitalizmi", *Teori* aylık dergi, İstanbul, Şubat 2000, s.20.

duğu Türkiye'deyse gelir bölüşümünün Rusya'dan biraz daha kötü olduğu anlaşılıyor.[20] Gerçi bu katsayılar dünyadaki en kötü bölüşümü göstermemektedir; en kötü bölüşümü veren katsayılar Sierra Leone (0.63) ve Brezilya'ya (0.60) aittir ve Rusya ile Türkiye'ye ilişkin rakamların bir hayli üzerindedir. Türkiye için yapılan bir araştırma 1987 ile 1994 (bir kriz yılı) arasında Türkiye'de bölüşüm payını yükseltebilen (% 49.9'dan % 54.9'a) gelir sınıfının sadece en yüksek gelirli ilk % 20 olduğunu, daha düşük gelirli diğer bütün gelir sınıflarının bu artışı ödediğini göstermektedir.[21]

Her iki ülkenin yaşadığı sosyal çalkantıların, yozlaşmanın kaynağı herhalde budur. Rusya'da yasadışı yollardan kamu varlıklarını elde ederek siyasal etkinlik kazanan yeni sınıfa bir de ad takılmıştır: Oligarklar.[22] Türkiye'de ise karaparanın özelleştirmelerde oynadığı rol TBMM araştırmasına konu olmuştur;[23] 2000-2001 krizinde batan 20 banka, takibata uğrayan pek çok işadamı, bürokrat ve politikacı ile birlikte yozlaşmanın boyutları da ortaya dökülmüştür.

Özelleştirme

Rusya'nın ve Türkiye'nin yakın geçmişte altyapı ve büyük sanayi tesislerini, tarıma hizmet veren aracı/işletmeci kurumları özelleştirmeye geçmesi, yenilerinin kurulmasında devletin artık sabit yatırımlardan çekilip yerli/yabancı özel sermayeye yerini bırakması, küreselleşmenin getirdiği bir diğer koşuldur. Bu süreç her iki ülkede de var olan ekonomik dokuyu parçalarken, yenisini yaratmada henüz herhangi bir başarı sağlanamamıştır. Bunun en iyi göstergeleri, özelleştirme gerekçesi olarak ileri sürülen rekabet gücü artışı yerine rekabet gücünde giderek gerileme (47 ülke arasında her ikisi de en geride)'dir; (Rusya'da 1998'e kadar) ekonomide duraklama ile hızlanan enflasyon, özelleşti-

20 *Ekonomik Forum*, "Dünyada Gelir Bölüşümü", TOBB, 15 Ocak 1999, s.22.

21 DPT, 1994 *Gelir Dağılımı Anketi Geçici Sonuçları ile 1987 Gelir Dağılımı Anketi Sonuçlarının Karşılaştırılması*, Ankara, 1996.

22 C. Freeland, *Sale of the Century: Russia's World Pide from Communism to Capitalism*, Crown Publishers, New York, 2000, s.111-133.

23 F. Sağlar, "Kara Para Özelleştirmeye Gidiyor", Röportaj, *Cumhuriyet*, İstanbul, 18 Ekim 1998.

rilen birçok tesisin işletilemeyip kapatılması ya da bütün zararları ile birlikte devlete geri dönmesidir. Ancak bundan da öte, özelleştirme sürecinin yarattığı siyasal ya da toplumsal yozlaşma ve sosyal denge bozulması[24] kısa sürede düzeltilemeyecek boyutlardadır. Türkiye'de tesisler özelleştirilirken satışların düşük fiyatlarla yapılıp,[25] siyasetçilerin eşlerine dostlarına satışlarda büyük rantlar sağlanması, bu arada kendilerine payların alınması siyasetteki yozlaşmada ön sıralarda rol oynamaktadır. Bu kurumların piyasa düzenleyici işlevlerinden yoksun kalanlar ise, bir yandan da özel tekel fiyatları uygulamasıyla karşı karşıya kalmaktadır; nedeni satışa sunulan kamu tesislerinin pek çoğunun "tekel" konumunda olmasıdır; böylece, tekel fiyatı uygulamayan kamu tekelinin yerini, kendi özel tekel fiyatını uygulayan yeni oluşuma bırakmasıdır. Buna işçi çıkarma, sosyal hakları kısıtlama gibi etkiler eklendiğinde özelleştirmenin niçin gelir bölüşümünde bozulmaya yol açtığı kolayca anlaşılabilir.

Rusya'daysa özelleştirme neredeyse bir solukta, 1992'de başlayıp 1994'te planı tamamlanmış, Türkiye'deki gibi uzun bir zamana yayılmamıştır. İşi yürüten Anatoli Chubais'in felsefesi tam Machiavelist bir mantıktan kaynaklanmıştır: "Her şeyi çalıyorlar ve onları durdurmak imkânsız. Fakat bırakınız çalsınlar ve mülkiyetlerine geçirsinler. Ondan sonra malik olurlar ve mülklerinin münasip yöneticilerine dönüşürler."[26] Rusya hâlâ bu şoku atlatamamıştır.

Özelleştirme birkaç biçimde yukarıda değinilen finansal krizlerle içiçe geçmektedir: Bunun bir yolu ülke kriz yaşarken, hisse senedi fiyatları borsada dibe vurduğu için, kriz içindeki düşük fiyattan kamu tesislerinin yerli/yabancı özel sermayeye geçebilmesidir. Bir diğer yolu,

---

24 F. Sağlar, *a.g.e.*

25 Menshikov, 1993'te Duma'nın zor kullanılarak dağıtılmasını, buna karşı çıkmasına bağlıyor (2000, s.18). Türkiye'de ise adı yolsuzluklarla özdeşleşen iki merkez sağ parti (DYP ve ANAP) hızla oy kaybetmiştir. Ayrıca daha önce özelleştirilen Etibank, Sümerbank gibi devlet bankalarının 1999-2000 yıllarında milyonlarca dolar şaibeli zararlarla birlikte devlete iadesi, buna çarpıcı örneklerdir. Enerji alanındaki yolsuzluklara ilişkin soruşturmalar ise 2001 yılının başlarında gündeme gelmiş bulunuyordu.

26 C. Freeland, *a.g.e.*, s.70-71.

krizi atlatmanın gerektirdiği kredilere ulaşmak için ülke IMF'ye başvurduğunda, IMF'nin kredileri özelleştirmeye bağlıyor olmasıdır. Türkiye 1990'larda yaşadığı krizler boyunca bu olgulara tanık olmuştur. 1999 Aralık ayında IMF'ye başvurduğunda özelleştirmeyi ve "tahkim" sistemini Anayasa'ya dahil etmek, ayrıca en kârlı, teknolojik olarak en gelişmiş, en büyük boylu kamu teşebbüslerini (Telecom, THY gibi) istenilen koşullarda özelleştirme gündemine almak zorunda kalmıştır.[27]

Tek kutuplu dünya hedefinin ürünü olan küreselleşme politikalarının her iki ülke ekonomisinde on yıllık bir sürede yarattığı sonuçların benzerliği şaşırtıcı düzeydedir. Aynı benzerlik gelişme düzeyleri aynı olan Latin Amerika ülkeleri için geçerlidir.

OLUMSUZ ETKİLERDEN İŞBİRLİĞİNE

Yukarıda değindiğimiz küreselleşmeden yansıyan olumsuzlukların en önemlileri, aynı olguları yaşayan Türkiye ve Rusya kadar diğer bölge ülkelerini de işbirliği yapmaya davet eder niteliktedir. Küreselleşmeye paralel olarak dünyada bölgesel işbirliği anlaşmaları yayıldıysa, bunun başlıca nedeni, tekil ülkelerin yukarıda değinilen ve daha nice olumsuz etkiye tek başlarına karşı koyamamaları, bölgesel işbirliğini bu amaçla seferber etmeleridir. Gerçi Türkiye bölgede KEİ'nin kurulmasına öncülük ederek bu yolda bir girişim başlatmıştır. Nedeni, diğer bölge ülkelerinden daha önce bu etkilere tabi olmaya başladığı için, olayın "işbirliği yoluyla güçlenme" boyutunu daha önce algılayabilmiş olmasıdır. Ancak KEİ, kurulmasının üzerinden dokuz yıl gibi küçümsenmeyecek bir zaman geçtiği halde, bu yolda başarılı girişimleri henüz başlatamamıştır.[28] Bununla birlikte, işbirliğinin sağlayacağı yararlar konusunda her iki ülkede de ciddi bir bilinçlenme bulunduğu görülmektedir. KEİ, Türkiye'nin ihracatında giderek artan bir pay almaktadır (Tablo 3.3).

---

27 Özelleştirme her ne kadar evrensel ve yaygın bir olay gibi belirtiliyorsa da, aslında, bunun dörte üçü eski sosyalist bloktadır. Sanayileşmiş ülkeler arasında, İngiltere dışında, özelleştirme sınırlı kalmıştır. Gelişmekte olan ülkeler arasında ise "büyük borçlu" Latin Amerika ülkeleri bu bakımdan önde gelmektedir; şimdi Türkiye de aynı yola sokulmuştur.

28 İstatistiksel araştırmalar KEİ için ticarette dinamik kazançların olabildiğini gösteriyor (Sayan-Zaim, 1998, s.115-134).

TABLO 3.3
Türkiye Dış Ticaretinde KEİ Ülkelerinin Payı (%): 1990-1998

Yıl	İhracat	İthalat
1990	5.9	7.2
1991	7.0	7.2
1992	6.8	7.6
1993	6.8	9.4
1994	9.0	9.3
1995	11.2	11.2
1996	12.5	8.9
1997	14.4	9.2
1998	12.0	9.4

Kaynak: DİE ve DPT.

Nitekim, finansal kapital ile sabit yatırımların farklı etkilerini ele alan bir Rus iktisatçı (Andrey K. Soubbotin), "finansal ve verimli sermaye arasında birinci lehine olan gelişme ciddi bir tehdittir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Konferansı'nın (UNCTAD) bu konuda uyarılarına ne IMF ne Federal Reserv Bankası (ABD) kulak veriyor" demektedir. Bu bağlamda önerisi Türkiye ile Rusya arasında, dünya ekonomi politikasına fazla bağımlı olmayan, finansal kapitalde ortak gelişimi sağlayan bir işbirliğidir. Ayrıca verimli sermayenin gerek karşılıklı olarak gerekse üçüncü ülkeler topraklarında ortak yatırımlara yönelmesini gündeme getirmektedir.[29]

1998 krizi tam patlamazdan önce yazılan bu yazı, sanki kısa süre sonra her iki ülkede yaşanacak olan ekonomik çöküşe karşı peşin yapılmış bir uyarı gibidir. Çağımız, sermayenin alabildiğine serbest kaldığı, devlet denetiminden sıyrılarak özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kaderini belirlediği bir konuma gelmiştir. Bir Çin atasözünün belirttiği gibi, "Rüzgâr şiddetlendi diye duvar çekmek yerine,

29 A.K., Soubbotin, "Unused Resorces of Turco-Russian Joint Financial Development", *Sustaining Cooperation in a Competitive Emironment: The Foreject for a Turco-Russian Workshop*, Ankara, Ocak 1998.

yel değirmenleri kurup bundan yararlanmak" Soubbotin'in belirttiği gibi daha akılcı bir çözümdür. Nitekim, söz konusu yazar işbirliği teklifini gündeme getirdiği tebliğinin giriş bölümünde, "Bu tebliğin amacı büyük meblağlarda para kazanmak için yeni ve etkili bir araç teklif etmektir" demektedir.

Halen Rusya ile Türkiye arasında iki alanda yoğun işbirliği bulunmaktadır: Enerji ve müteahhitlik hizmetleri. İki tarafın birbirlerine yaptığı doğrudan yatırımlar ise hiç önemli boyutlarda değildir, 1995-98 arasında Rusya'dan Türkiye'ye gelen doğrudan yatırım sadece 12.5 milyon dolar kadardır; 166 şirket arasında dağılmıştır ve çok küçük boydaki hizmet işletmelerinden ibarettir. Oysa, aynı dönemde, Rusya'nın dış yatırımları 4.5 milyar dolar olduğuna göre, Türkiye'nin payı % 1'e dahi varamıyor demektir.[30] Aynı dönemde (1996-99) Türkiye'nin toplam dış yatırımı 1.3 milyar dolar iken, ilk sırada ABD, İngiltere, Almanya gibi gelişmiş ülkeler vardır; ancak yine de Rusya'dan gelen doğrudan yatırımın önemsizliğine karşılık bunun tutarı 280 milyon dolara (toplamın % 21'i) varmaktadır. Bunun yarıdan biraz fazlası çok-uluslu yabancı sermayenin Türkiye ortaklıkları tarafından gerçekleştirilen (koka kola, bira ve malt fabrikaları, telekomünikasyon ürünleri fabrikası gibi) tesislerdir. Kalanı alışveriş merkezleri niteliğindeki ticaret kesimi yatırımlarıdır.[31]

Karşılıklı doğrudan yatırımların bu denli az olmasına şaşmamak gerekir; her iki ülkede de kendi işadamları rizikoların yüksekliğinden ötürü sabit yatırımdan kaçındığına göre, diğer ülkelerin sermayesinin benzer bir davranış sergilemesi olağan sayılabilir. Ancak belirtmek gerekir ki, bu alanda yoğun işbirliği karşılıklı yatırımları artırırken, devletlerarası resmi anlaşmalardan bağımsız olarak bir bütünleşme (entegrasyon) sürecini piyasa koşulları içinde gerçekleştirebilmektedir. Tabii, bunun için ülkelerden birinin sağlam bir dünya parası, bol sermayesi ve çok sayıda büyük çok-uluslu şirketi bulunması, çevrede

30 DEİK, *2000 Yılına Girerken Türkiye-Rusya İlişkileri*, İstanbul, Ekim 1999, s.5-7.

31 DPT, *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Beş Yıllık Kalkınma Planı*, c.1, Ankara, 2000, s.121.

yatırım yapmayı kârlı kılan güvenli bir ortamın bulunması gerekir.[32] Rusya ve Türkiye bu koşulları yerine getirebildiklerinde, birbirlerine olduğu kadar Kafkasya, Orta Asya, Balkanlar, Ortadoğu alanlarında yapacakları yatırımlar yoluyla, resmi anlaşmalara gerek duymadan, Avrasya bölgesinde bir bütünleşme merkezi ve büyüme dinamosuna dönüşebilirler. Ancak, bunun olabilmesi için, 1990'lardaki durgunluk ve krizlerin yarattığı yoğun belirsiz ve istikrarsız ortamı atlatmış olmaları, ekonomilerini ve iş hayatını genişletmeleri gerekir.

Türkiye ile Rusya arasında müteahhitlik hizmetleri yoluyla ortaya çıkan işbirliğindeyse, zaman içinde artış yerine, 1997 sonrası ciddi gerilemeler gözlenmektedir (Tablo 3.2). Gerek kontrat tutarı, gerek proje, gerekse işçi sayısı itibariyle Türk müteahhitlerinin Rusya'da alabildiği taahhüt işleri giderek gerilemiş, tabana inmiştir. Bunda, her iki ülkenin yaşadığı kriz yanında diğer etkenlerin de bulunduğu anlaşılıyor. Türk müteahhitleri daha çok mesken, otel, alışveriş merkezi, işyeri binaları gibi alanlarda taahhüt işleri yürütmektedir. Türkiye'deki Rus müteahhitlik şirketleri, buna karşılık, Türk inşaat firmalarıyla birlikte demiryolu elektriklendirmesi, baraj ve köprü yapımı, enerji altyapı tesisleri, boru hatları, LPG dağıtım şebekesi gibi alanlarda iş yapmaktadır.

Diğer ortak projeler arasında küçük/orta boy işletmeler (KOBİ) arası işbirliği gündemdedir. Türkiye'nin GAP Bölgesi'nde Rusya'ya dönük üretim ve ihracat için tasarlanan projeler ise bunların en önemlileri arasındadır.[33]

Ancak işbirliği alanlarının başında, hiç kuşkusuz, Türkiye'nin Rusya'dan yaptığı enerji hammaddeleri ithalatı gelir; bugün böyle olduğu gibi, yakın gelecekte de aynı durum söz konusu olacaktır. Türkiye kömür ile doğalgaz ithalatının önemli bölümünü halen Rusya'dan yaptığı gibi, önümüzdeki yıllarda elektrik enerjisi de buna eklenecek;

---

32 Uzakdoğu'da Japonya'nın merkezini oluşturduğu bir çekirdek, Japon yeni ve Japon şirketlerinin aracılık ettiği, böyle, devletlerarası bir anlaşmaya dayanmayan bütünleşmeyi, Uzakdoğu ve Güneydoğu Asya'da gerçekleştirmektedir (K.G. Cai, 1999).

33 DPT, *Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Beş Yıllık Kalkınma Planı, c.1, Ankara, 2000.

Türkiye bu enerji maddelerini artan oranda Orta Asya ve Kafkasya ülkeleriyle birlikte Rusya'dan, yani Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) alanından ithal edecektir. Ortak yapımı gerçekleştirilen "Mavi Akım Projesi" tamamlanarak doğalgaz pompalamaya geçecektir.

Rusya Başbakanı Kasyanof'un Ekim 2000'de Türkiye'yi ziyareti sırasında söylediği şu sözler Türk basınında yer aldı:

"Mantıklı olan herhangi bir petrol projesini beraber yapalım [...] Ayrıca, Rusya ile Türkiye arasında [...] elektrik enerjisi alanında da geniş işbirliği imkânları mevcut [...] enerji konularına bir de ulaştırma eklenirse, Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkiler stratejik partner düzeyine çıkar."[34] Kasyanof buna, savunma sanayiinde işbirliğini de eklemekten geri kalmadı.

Ekonomisini büyütmek yolunda sık sık enerji darboğazı ile karşılaşan Türkiye'nin, temel enerji altyapısı alanında böyle bir işbirliğini yoğunlaştırmasına en önemli engel politik nedenlerdir; karşılıklı güven eksikliği, ilgi alanlarında gözlenen çekişmeler ve Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinin getirdiği sınırlardır. Oysa, bu işbirliği, küreselleşmenin getirdiği olumsuz ekonomik etkilere karşı diğer alanlarda da işbirliğini peşinden sürükleyebilir. Tabii, bu işbirliğinin gerektireceği sermaye ve özellikle teknoloji sorunlarının nasıl aşılacağı da, üzerinde durmayı gerektiren diğer kısıtların başında gelmektedir.

"Bütün yumurtaları aynı sepete koyma"nın getirdiği rizikolar, her alanda olduğu gibi ülkeler arasındaki işbirliği için de söz konusudur. Sadece enerji alanını işbirliğinin tek kaynağı olarak düşünme konusunda da aynı riziko geçerlidir. Nedeni, çevre dostu yeni enerji kaynaklarının fosil yakıtların yerini almaya başlamasının (güneş pilleri, rüzgâr enerjisi, jeo-termal enerji gibi) gündemde olması, ayrıca fosil yakıt kullanımını kısıtlama yolunda uluslararası anlaşmaların sürekli gündemde tutulmasıdır. Bu açıdan, işbirliğinin bir ayağı kısa vadede enerji hammaddelerinin Türkiye'ye Rusya'dan taşınması olsa da, bunun çeşitlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.

---

34 *Hürriyet*, "Kasyanof'un Ziyareti", İstanbul, 23 Ekim 2000.

TÜRKİYE'NİN BATI ÜLKELERİ İLE İLİŞKİLERİNİN GELECEĞİ VE RUSYA İLE İLİŞKİLERE ETKİLERİ

Türkiye bugüne kadar ne ABD'den kaynaklanan tek kutuplu dünya hedefine, ne küreselleşme hedefinin getirdiği ve yarattığı olumsuz sonuçlara, ne AB çerçevesinde nereye konacağı konusundaki belirsizliklere; istenen siyasal tavizlere, uygulanan çifte standartlara ya da dışlamalara hükümetler düzleminde ciddi bir tepki gösterebilmiştir. Aksine, büyük tavizler vererek, Batı dünyasının dayattığı bütün politikalara uyum sağlamaya çalışmıştır. Bunun bir nedeni, kendisine, SSCB sonrası kurulmakta olan yeni dünya içinde başka bir yer bulamamasıdır; bir ikinci nedeni, geçmişten gelen "Rus tehdidi" algılamasının sürmekte olmasıdır. Olayın bu uluslararası boyutları yanında, kendi yapısından kaynaklanan nedenlerin olduğu da bir gerçektir. Bunun başında sermaye ve teknoloji, güvenli ve geniş pazar ihtiyacı olması, ancak bu ihtiyaçları karşılamak yoluyla büyümesini sağlayabilmesidir. İçerideki büyük sermayenin ve elinde tuttuğu medya araçlarının da aynı yönde telkinler yaratıyor olması, bunlara eklenmelidir.

Aşağıda kısaca, Türkiye'nin ABD, AB ve Rusya ile ilişkilerin geleceği irdelenerek, bu bağlamda geleceğe dönük alternatif senaryolar üretilmeye çalışılacaktır.

ABD-Türkiye İlişkileri

Türkiye'nin Batı kurumları içinde yer alması ve Batı'nın ayrılmaz bir öğesi sayılması, SSCB'nin iki kutuplu dünyanın nükleer güce sahip ikinci ayağı sayıldığı Soğuk Savaş yıllarında ortaya çıkan bir özgün konumdur. Türkiye, NATO'nun SSCB ile sınırdaş bir üyesi olarak Batı savunmasına katkı yaptığı içindir ki, bu özgün konuma oturtulmuştur. ABD ise, NATO'nun nükleer şemsiye sağlayan kilit üyesi olarak, Türkiye'ye SSCB ile sınırdaş jeopolitik konumundan ötürü özel bir yer veriyordu.

SSCB'nin ortadan kalktığı yeni dünya düzenindeyse, ABD, Kafkasya ve Orta Asya petrolleri üzerinde denetim sağlayacak, Ortadoğu'da kendi öngördüğü düzeni kurmasına yardımcı olabilecek bir ortak olarak Türkiye'ye önem vermeyi sürdürdü. Ne var ki, bu kez, ABD ile

Türkiye'nin çıkar özdeşlikleri çakışmak yerine sık sık çatışır olmaktadır. Körfez Savaşı öncesi ve sonrası Irak'a karşı "Birleşmiş Milletler ambargosu" yaftasıyla sürdürülen ambargonun, Türkiye ekonomisine getirdiği zarar bunun en çarpıcı örneğidir.[35] Buna, Türkiye'nin iç ve dış politikalarıyla bağdaşmayan Kuzey Irak Kürt Federe Devleti oluşumu ve Irak'ın bütünlüğünü parçalama girişimleri eklenmiştir. Baba George Bush'un tamamlayamadığı bu girişimi, oğul George W. Bush'un ne noktaya kadar sürdüreceği henüz ucu açık bir sorudur.[36] Kafkasya-Orta Asya petrolleri üzerinde ABD'nin denetimi elde tutma hedefiyse, Rusya'nın çıkarlarıyla çatışmaktadır. SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya'nın eski nüfuz alanını "Birleşik Devletler Topluluğu" altında sürdürmeyi, bu yoldan petrol üretim ve dağıtım alanlarının denetiminde tek güç olmayı hedeflemesi bunun başlıca nedenidir. Türkiye'nin bu iki büyük devlet arasındaki çıkar çatışmasının ortasında kalmasıysa kendisi için hedeflediği konumu güçleştiriyor. Çok zaman, kendi bölgesinde ilişkilerini artırmak, burada etkenlik kazanmak isteyen Türkiye'nin dışlanmasıyla sonuçlanabilecek durumlar ortaya çıkıyor.[37] Türkiye, ABD hedeflerine koşut davrandığında Rusya'nın hedefleriyle, ya da Rusya hedeflerine koşut davrandığında ABD hedefleriyle çatışır duruma düşüyor.

Türkiye'nin ABD hedeflerine koşut politikalar izlemesi için, Clinton'un başkanlığı sırasında ABD'nin birçok alanda Türkiye'ye destek verdiği bir gerçektir (AB'ye tam üyeliğe adaylık[38] için AB makamları nezdinde verilen destek, G-20 devletleri arasına alınması, Ermeni Soykırımı'na ilişkin tasarının onaylanmasını son politik aşamada durdurma, Bakü-Ceyhan Boru Hattı'nı destekleme beyanı, PKK

35 Türkiye'nin uğradığı zarar 30-40 milyar dolar tahmin edilmektedir. Bunun Güneydoğu-Doğu Anadolu ekonomisini çökerten etkileriyse, bölgesel sorunları ekonomi düzleminden siyasal düzleme taşıyarak çözümü daha da güç duruma getirmiştir.

36 Bu kitap yayına hazırlanırken Irak'ı ABD ile İngiltere askeri güçleri işgal etmişti.

37 Örneğin ABD'nin "Yeşil Kuşak" politikasını Orta Asya'da sürdürmeye ya da buralara demokrasiyi götürmeye kalkan Türkiye, laik/tek adam rejimleriyle çatışır duruma düşmüştür.

38 Helsinki Doruğu'nda (Aralık 1999), AB, Türkiye'nin tam üyeliğe adaylığını kabulünü bildirdikten sonra, bu kabulün ABD baskısıyla gerçekleştiğini birçok yetkilisi beyan etmekten geri kalmamıştır.

başkanı Abdullah Öcalan'ın yakalanması vb...) Türkiye siyasal çekişmeleri yüksek bir bölgenin tam ortasında yer aldığı, fakat Yeni Dünya'ya uygun kendi politikalarını üretmekte başarılı olamadığı için, kendisini ABD desteğine muhtaç hissetmektedir. Ancak buna rağmen Türkiye, (1999'da iktidara gelen) Bülent Ecevit başkanlığındaki koalisyon hükümeti döneminde, bölgesel politikalara ağırlık vermek yönünde bir karar almaktan geri kalmamıştır.[39]

Bu politikaların ABD hedefleriyle tam uyumlu olmadığı da bir gerçektir. ABD'de Cumhuriyetçi Başkan George W. Bush döneminde Türkiye'yi aynı güçle destekleyecek bir iradenin olup olmayacağı belirsizdir. Ancak görünüşe göre, olmama olasılığı yüksektir.[40] Bu durumda Türkiye'nin nasıl davranacağını AB ile ilişkilerin alacağı biçim belirleyecektir.

AB ile İlişkiler

Türkiye AB ile imzaladığı Gümrük Birliği Anlaşması'nın (1963) Geçiş Dönemi'ni tamamladı ve Son Dönem'e 6 Mart 1995'te Ortaklık Konseyi Kararı'yla geçti; 1 Ocak 1996'dan itibaren bu aşamanın koşulları yürürlüğe girdi. Türkiye, AB ile Gümrük Birliği'ni tamamlarken, AB'nin Türkiye aleyhine çifte standart uygulamasına da iyi bir örnek oldu. AB tarihinde ilk kez bir ülke AB'de tam üyelik statüsü dışında Gümrük Birliği'ni, üstelik "Geçiş Dönemi"nde ve o güne dek AB fonlarından hiçbir mali katkı almadan, tam üyeliğe geçiş yolunda hiçbir taahhüt yapılmaksızın gerçekleştiriyordu.[41] AB, Türkiye'yi kendi içine

---

39 Rusya ile "Mavi Akım Projesi"nin gerçekleştirilmeye girmesi, Suriye ile donuk olan ilişkilerin canlandırılması (G.W. Bush'un iktidara gelmesinin arifesinde) Irak ile politik ilişkilerin tekrar büyük elçilik düzeyine çıkarılması ve ambargonun kaldırılması girişimlerinin sürdürülmesi, Balkanlar'da işbirliği olanakları arayışları bunlar arasında sayılabilir.

40 Bunun bir nedeni Ermeni Soykırım Tasarısı karşısında Cumhuriyetçilerin takındığı tavırdır. Ermeni oylarının bu partide ve başkanın seçiminde oynadığı rol kadar parti kadrolarında militan Ermenilerin bulunmasıdır. Ayrıca, Bakü-Ceyhan Boru Hattı için de aynı desteğin sürmeyeceği anlaşılıyor. Nedeni, ABD petrol şirketleriyle çok yakın ilişkisi olan Cumhuriyetçi Parti ve Başkan Bush'un şirketlerin tam onaylamadığı bir projeye arka çıkmaması olasılığıdır. Bunlara Irak politikasının alacağı yeni şekil eklenmelidir.

41 Türkiye'nin 1980-96 arası AB'de Geçiş Dönemi sürerken toplam 3 milyar dolar tutarında ma-

almadan sıfır maliyetle kendi kıyısında ve denetiminde tutmak amacındadır; AB ile yaşadığı olaylar ne anlama gelirse gelsin, Türkiye sürekli tam üyelik beklentisindedir. Nitekim, Türkiye'nin tam üyeliğe adaylık için 1987'de yaptığı başvuru 1989'da reddedilmiş, yeni aday üyelerin ilan edildiği Lüksemburg Toplantısı'nda (1997) aday üyeler arasına alınmamıştı. Türkiye'nin ve ABD'nin baskılarıyla Helsinki Zirvesi'nde (Aralık 1999) adaylar arasına alındı; fakat bu kez, ismi zikredilen toplam 13 üye arasında sadece Türkiye ile görüşmelerin başlaması 2010'a ertelendi.[42] Ayrıca, Türkiye'nin kabul etmesi zor bir dizi siyasal taviz, katılma ortaklığı belgesine eklendi ve görüşmelerin başlamasının önkoşulu sayıldı.[43]

Türkiye'nin AB ile ilişkilerinin seyri, AB dışı dünya ile ilişkilerinin temel belirleyici öğesi olacak gibidir. Nedeni açıktır: Halen dış ticaret hacminin yarıdan biraz daha fazlası AB'den kaynaklanmaktadır; yurt dışında yaşayan (ve büyük kısmı çalışan) 3.5 milyon kişinin 3 milyonu Batı Avrupa'dadır; yurt içindeki doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının, gelen turistlerin ve turizm gelirlerinin, sermaye piyasasına giriş-çıkış yapan yatırım fonlarının büyük bölümü AB kökenlidir. Aynı şekilde, Türk sermayesinin yurt dışındaki mali ve doğrudan yatırımların büyük bölümü AB ülkelerinde bulunmaktadır. Diğer bir deyişle,

---

li destek alması gerekirken, politik nedenlerle hiçbir katkı alamamıştı. Son Dönem'e geçtiğinde 1 Ocak 1996'dan itibaren 5.5 yıl için toplam 3 milyar dolar civarında bir katkı AB tarafından üstlenildiği halde, yine AB kaynaklarından bir katkı aynı nedenlerle yapılmadı. Yapılan çok küçük miktarlardaki katkılar EURO-Med sürecindeki fonlardan geldi. Ayrıca bkz. Gülten Kazgan, *a.g.e.*, s.409-421.

42 AB'nin Türkiye'nin tam üyeliğine olumsuz tavrına daha pek çok gösterge eklenebilir: Nice Zirvesi'nde (Aralık 2000) AB'nin geleceğine ilişkin öngörülerde Türkiye'ye yer verilmemesi, Ocak 2001 sonunda Stockholm'de aday ülkelerle yapılacak toplantıya Türkiye'nin davet edilmemesi, AB üyelerinin Ermeni Soykırımı'nı Türkiye'nin tanıması ve Fransa Parlamentosu'nda bu olmadan Türkiye'nin AB'ye kabul edilmemesi isteğinin ifadesi, PKK başkanı A. Öcalan'ın yakalanması (1999) karşısında AB'nin Türkiye'yi turizmde ambargoya alan davranışı vb... Ayrıca eski Alman şamsölyeleri Schmidt ve Kohl'ün, eski Fransa Başkanı G. d'Estaing'in bunu açıkça ifade ettikleri de belirtilmelidir.

43 Bunlar Kıbrıs ve Ege için Yunanistan'a verilecek tavizlerden Azınlık Hakları başlığı altında Kürt kökenli Türkiye vatandaşlarına verilecek kültürel ve politik tavizlere uzanmaktadır. Bu kitap yayına hazırlanırken, Türkiye'nin bütün koşulları gerçekleştirmesi durumunda, 2004 sonunda tam üyelik müzakerelerinin başlayabileceği AB makamlarınca telaffuz edilir olmuştu.

Türkiye AB'nin siyasal karar organlarının hiçbirinde üye olmasa da, ekonomi düzleminde AB'ye büyük ölçüde bağımlı konuma girmiştir. Tam üyeler arasında yer almaması durumunda, bu kalemlerin her birinde, yeni üyelere yer açabilmek için, AB'nin ayırımcı uygulamalarına maruz kalması olağan sayılabilir. Tabii, AB'nin Türkiye ile bütün ilişkileri kesmesi, çok önemli bir siyasal neden olmadıkça söz konusu değildir. Ancak AB'nin giderek 30'a yaklaşacak üyelerinin tümünün AB merkezinde bugün bulunan 15 tam üye ile eşit statüyü paylaşmaları, her alanda aynı uygulamaları yerine getirmeleri herhalde mümkün olmayacaktır. Bugün dahi birçok alanda farklılıklar gözlenmektedir.

Bu nedenle yakın gelecekte AB'nin tam üyeleri dahi, farklı aşamalarda bütünleşme gösteren ülkelerin oluşturduğu halkalar biçiminde bir merkez etrafında toplandığı bir görünüm sergileyecektir. Halkaların merkezinde bütünleşme düzeyi en yüksek olan yaklaşık 15-20 üye yer alırken, diğerleri için bu düzey göreli daha sınırlı olabilecektir.[44] En dış halkada ise, bugünkü görünüme göre, İsrail ile Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz'de yer alan, halen EURO-Med sürecine içerilmekte olan Arap ülkeleri bulunacaktır. AB'nin Türkiye'yi koymak istediği yer ise bu son halkadır. Hiçbir siyasal organda ve AB'nin kurmakta olduğu savunma sisteminin yönetim organında söz sahibi olmadan, Gümrük Birliği Anlaşması çerçevesinde ekonomik bağımlılığı sürdürmeyi kabul etmenin Türkiye'ye ne kazandıracağı ya da ne kaybettireceği tam belli değildir.[45]

Kısacası, ABD ile ilişkilerin nereye gideceği belli olmadığı gibi, Türkiye'nin AB ile ilişkileri de belirsizliklerle doludur.

---

44 Örneğin, halen İsveç, Danimarka ve İngiltere Avrupa Para Birliği sistemine girmemiştir. Yeni adaylardan da işçilerin serbest dolaşımının ertelenmesi gibi farklı uygulamalar talep edilmektedir.

45 Dünya Bankası'nın bir araştırmasında Gümrük Birliği'nin en önemli getirisinin 3. ülke pazarlarının karşılıklı olarak açılmasından sağlanacağı, bunun yıllık GSYİH artış hızında % 1-1.5 bir artış, fakat gümrük vergisi dolayısıyla % 1.4 oranında kayıp ortaya çıkacağı hesaplanmıştır (Harrison, Rutherford ve Tarr, 1996, s.1-19). Bir diğer araştırmada ise, Gümrük Birliği'nin halkın refahını yükseltebilmesi için gümrük vergileri kadar tarife-dışı engelleri de kaldırması gerektiği sonucuna varılmıştır (Mercenier, Yeldan, 1997, s.871-879). Statik genel denge modeli çerçevesinde yapılan bu çalışmaların dayandığı varsayımlar dolayısıyla, gerçekteki dinamik koşullar altında ortaya çıkan etkileri yansıtamadığı bir gerçektir.

Rusya'nın Türkiye'ye Karşı Tavrı ve Tutumu

AB ve ABD ile ilişkilerin nereye gideceğinin belirsizliği yanında, Rusya'nın Türkiye'ye karşı tavrının ve tutumunun ne olacağı da belirsizdir. Halen Türkiye ile Rusya arasındaki başlıca çekişme alanları, görünüşe göre, şunlardır: Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri ile kurmaya çalıştığı ekonomik ve kültürel düzlemdeki ilişkileri, Rusya, kendi nüfuz alanına tecavüz olarak algılamaktadır. Türk işadamlarının buralarda doğrudan yatırımlar yaptığı, taahhüt işleri aldığı bir gerçektir; hükümetler ise, bu ülkelere kredi verme, kültür düzleminde bağlar kurma, yeni kurumlaşmalara destek verme gibi alanlarda faaliyetlerini yoğunlaştırmaktadır. Oysa Türkiye ile bu bağımsız cumhuriyetler arasında kalıcı bir resmi, politik düzlemde kritik ilişkiler kuran, devletlerarası anlaşmalar yok gibidir. Aksine bu ülkelerin ciddi resmi anlaşmaları Rusya'yladır (Kazakistan ile Türkmenistan'ın "Şanghay Beşlisi" anlaşmasında Rusya, Çin, Tacikistan ile birlikte yer almaları gibi). Türkiye'de bazı kesimlerin, Türkiye ile bu cumhuriyetler arasında bütünleşmeyi hedefledikleri, bu yolda dergiler çıkarıp toplantılar düzenledikleri bir gerçektir. Ancak bu resmi devlet politikası değildir. Herhangi demokratik bir ülkede ortaya çıkabilecek "uç" akımlardan biri olmaktan ibarettir.[46]

İkinci politik çekişme alanı, karşılıklı olarak, içerideki politik ayırımcılığı hedefleyen etnik grupların diğer tarafça desteklenmekte olduğu yolundaki kuşkulardır. Türkiye, Rusya'nın, bir yandan bu nitelikteki bir hareketin öncülüğünü yapan PKK'yı barındırması ve desteklenmesi, diğer yandan Türkiye tarafından "soykırım" iddiasının kabulünü isteyen ve buna ilişkin tazminat ve toprak talebi olan Ermenistan'a verdiği politik ve askeri destekten rahatsızdır. Rusya ise, Türkiye'nin, Kafkasya'daki ayırımcı hareketlere destek veren (başta Çeçenler) grupları barındırmasından rahatsızdır. Ancak bu gruplar, Kafkasya'daki ayırımcı hareketleri yürütenlerle aynı etnik kökenden ge-

46 Nur Tarikatı Şeyhi Fethullah Hoca'nın başında bulunduğu bir Vakfın dünyanın dört yanında kurduğu okullar, özellikle Orta Asya Türki Cumhuriyetleri'nde yoğunlaşmıştır, sayıları yüzler cedir. Fethullah Hoca halen ABD'de yaşamaktadır ve Türkiye'de cezai takibata tabidir.

len, fakat Türkiye vatandaşı olan bir kesimden ibarettir, Türk devletinin resmi politikası değildir. Buna karşı, Rusya'daki PKK ve Ermenistan'a ilişkin politika en azından Duma'nın katıldığı, devlet politikası niteliğindedir.

Üçüncü çekişme alanı, Kafkasya ve Orta Asya'nın enerji (petrol ve doğalgaz) kaynaklarının işletilmesi ve boru hatlarının geçiş yolları üzerinde odaklanmaktadır. Rusya kendi topraklarındaki enerji kaynaklarının Batı'ya ve Güney'e sevki kadar, kendi nüfuz alanı içinde saydığı Kafkasya ve Orta Asya'dakilerin de kendi topraklarından geçecek boru hatlarıyla iletilmesini istemektedir. Türkiye ise (Bakü-Ceyhan Projesi'nde görüldüğü gibi) enerji maddelerinin dağıtımında pay almak amacındadır. Bu proje (Clinton hükümeti döneminde) ABD'den de hükümet düzleminde destek görmüştür. "Mavi Akım Projesi" ise halen Türk-Rus işbirliğiyle yürütülmektedir.[47] Ancak diğer alanlardaki çekişme sürmektedir. Bu bağlamda Rusya'yı en çok rahatsız eden öğe, Türkiye'nin, kendi nüfuz alanında ABD'nin çıkarlarına hizmet ediyor olma kuşkusudur. Bunlara, Rusya'nın İstanbul ve Çanakkale boğazlarını petrol tankerlerinin geçiş yolu olarak kullanma istemesine karşılık, yaratacağı çevre sorunları nedeniyle, Türkiye'nin bu geçişleri denetimli olarak yürütmek istemesi eklenebilir.

TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİNİN GELECEĞİNE İLİŞKİN SENARYOLAR

Türk-Rus ilişkilerinin, her iki devletin Batı dünyası ile ilişkilerinin gölgesinde geliştiği yolunda bu yazıda kurulan çerçeve ve Türkiye'nin, Soğuk Savaş sonrası dünyada yerinin ne olabileceği konusunda var olan ipuçları, aşağıdaki senaryolarda, bunların geleceğini öngörme amacıyla kullanılacaktır. Öngörü süresi 2025 ile sınırlıdır. Ayrıca, her bir senaryonun gerçekleşme tahmini konusunda öznel bir olasılık belirtilecektir.

[47] Türk tarafında bu projeyi yürüten Enerji Bakanlığı'nın bürokratları ve eski/yeni bakanları, ilgili şirketlerle birlikte halen "suistimal" takibatına tabidir.

Senaryo 1

AB'nin Doğu'ya genişlemeyi sürdürüp, hem Rusya'yı hem Türkiye'yi tam üye olarak kendine katması, AB'ye bir yandan Rusya'nın doğal kaynaklarına ulaşma olanağını sağlayacaktır, bir yandan Türkiye'nin büyüyen nüfusu yoluyla yaşlanan ve giderek azalan kendi nüfusuna gençlik aşısı yapmış olacaktır. Böyle bir bütünleşmede Rusya-Türkiye ilişkileri kıtasal boyuttaki Avrupa devleti (daha doğrusu Avrasya devleti) çerçevesinde iki "sınırlı bağımsız" devlet arasındaki ilişkiler niteliğini kazanır; Avrupa devleti böylece, ABD'nin egemenliğine üstün gelebilir, yükselen Çin ve Uzakdoğu'yu dengeleyebilir.

Bu senaryonun gerçekleşme olasılığı öngörülebilir gelecekte sadece % 10 oranındadır.[48] Nedeni Avrupa halklarında böyle bir arzunun gözlenmemesidir.

Senaryo 2

AB, Türkiye'yi tam üye olarak içine almaz, EURO-Med sürecindeki ülkeler arasında tutar; siyasal düzlemdeki taleplerini Türkiye'nin karşılayamaması bunun başlıca gerekçesini oluşturur. Türkiye için bu durumda iki almaşık politika yolu söz konusu olacaktır: *Birincisi*, ulusal savunma gerekçesiyle, Türkiye ABD ile halen var olan "stratejik ortaklık" çerçevesinde ABD'nin Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya politikalarının uygulayıcısı durumuna girer;[49] bu politikaların gerisinde Rusya ile ABD arasında enerji kaynaklarını ve boru hatlarının geçiş yollarını denetleme konusundaki çekişme yatar.

Bu almaşıkta Türkiye ile Rusya ilişkileri sık sık çekişmeler sergileyecektir. Ancak, Türkiye'nin enerji ihtiyacını karşılamada Rusya'nın oynadığı rol dolayısıyla, Türkiye, tam ABD çizgisini izlemekte zorlanacaktır, bu ikisi arasında çözüm üreten bir rol oynamaya çalışa-

---

48 J. Attali, bu senaryoyu "mümkün" görmektedir. Rusya'nın hammadde kaynakları, Türkiye'nin ise Hıristiyan Avrupa'yı Müslüman dünyaya açmasının getireceği kültür zenginliği sayesinde Avrupa'nın dünyanın en zengin kıtası olacağını söylemektedir (Attali, 1999, s.41-43).

49 Bu kitap yayına hazırlanırken, Irak Savaşı'nda istediği askeri desteği vermediği gerekçesiyle ABD, Türkiye'nin artık stratejik ortak sayılamayacağını bildirdi.

caktır.[50] Rusya Türkiye'nin ulusal güvenliğine bir tehdit oluşturmadığını kanıtladığı sürece, ABD'nin bu alana ilişkin politikalarını kendi ekonomik çıkarları açısından süzgeçten geçirebilecektir. Rusya'nın tehdit edici tavırlarıysa, ABD politikalarının tam izleyicisi durumuna düşürebilecektir. Bu durumda, Türkiye-Rusya ilişkileri gerginliklerle tanımlanır olacaktır. Ancak Türkiye ekonomisi de bu gerginliklerden çok zarar görecektir.

Bu senaryonun gerçekleşme olasılığı % 30 civarındadır, birinciden bir hayli yüksektir.

Yukarıdaki şartlar geçerli iken Rusya'nın politikaları dostça ise, Türkiye'nin ekonomik ve politik yönden daha "bölge" odaklı politikalar izlemesi beklenir. Bu da Türkiye ile Rusya'nın politik ve ekonomik düzlemde daha sıkı ilişkiler kurmasını sağlar; Türkiye'nin ABD'ye askeri/politik bağımlılığını azaltır. Yukarıdaki almaşığın dönüştürülmüş biçimi olan bu senaryoya da, yukarıdaki gibi % 30 olasılık verebiliriz.

Senaryo 3

AB Türkiye'yi tam üye olarak alır; Rusya ile dostluk ilişkisi kurar; böylece ABD'ye ihtiyacını azaltır. ABD, Uzakdoğu ve Latin Amerika ile ilişkilerini sıklaştırır. Geliştirdiği alternatif yeni enerji kaynakları ya da yeni politik ilişkiler yoluyla petrol/doğalgaz ihtiyacını en aza indirirken, Türkiye ile bağlantısını da koparır. Türkiye, AB politikalarını izlerken, Rusya ile ilişkileri de AB politikaları çerçevesinde kalacaktır. Avrupa ve Asya odaklı ekonomik ve politik ilişkiler olarak yürüyecektir.

Bu senaryonun gerçekleşme olasılığı % 15'dir.

Senaryo 4

AB, Türkiye'yi ve Rusya'yı dışlar, kendi içine kapanır. ABD ise, yukarıda varsayıldığı gibi, yeni imkânlarla Türkiye'ye ilgisini kaybetmiştir, ilgisi diğer yörelere kaymıştır. Bu durumda büyük güçlerin bu iki dev-

[50] Türkiye böyle bir ikileme düşmemek için, Ortadoğu ve Kuzey Afrika Arap ülkelerinden, doğalgaz boruları döşemek yoluyla alternatifler yaratmak için halen projeler geliştirmeye başlamıştır.

letin birbirine karşı politikalarını belirleyici etkileri kaybolur, Rusya ve Türkiye'nin her ikisi de bölge odaklı politikalarla başbaşa kalırlar.

Bu durumda, kendi aralarında rekabetten kaynaklanan çekişmeler ve ekonomik kayıpların mı, yoksa işbirliğinden kaynaklanan ekonomik büyüme ve barışın mı egemen olacağı önem kazanır.

Bu senaryonun gerçekleşme olasılığı da % 15 kadardır. Senaryoların gösterdiği çok önemli nokta şudur: Türkiye ve Rusya ilişkileri, son senaryo dışında, AB ile ABD gibi iki dev gücün gölgesinde şekillenmeyi önümüzdeki yıllarda da sürdürecektir. Ancak, enerji maddeleri alanında teknolojik ya da diğer nedenlerle değişme ve iki devletin birbirine karşı tutumunun da oynayacağı rol küçümsenmeyecek önemdedir. Diğer yandan, bu iki ülkenin bölgede başbaşa kalmaları da olasılık dışı değildir; öyle ki, bu durumda ilişkiler kendi "çıkarları ve akılcılıkları" çerçevesinde belirlenebilecektir.

KAYNAKÇA

Adelman, L., *Growth, Income Distribution and Equity-Oriented Development Strategies*, World Development, c.II, no.2, 1975

Attali, J., *21. Yüzyıl Sözlüğü* (Türkçe çeviri K. Sarıoğlu), Güncel Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Cai, K.G., *The Political Economy of Economic Regionalism in Northeast Asia: A Unique and Dynamic Pattern*, East Asia Yaz sayısı, 1999.

Cumhuriyet gazetesi, "Rusya Borçlarını Erteliyor", İstanbul, 10 Ocak 2001.

DEİK, *2000 Yılına Girerken Türkiye-Rusya İlişkileri*, İstanbul, Ekim 1999.

Dünya Bankası, *World Development Report 1999-2000*, Washington D.C., 1999-2000.

Dünya Bankası, *Selected World Development Indicators: 2000*, Washington D.C., 2000.

Dünya Bankası, *World Development Report 2000-2001*, Washington D.C., 2000-2001.

DPT, *1994 Gelir Dağılımı Anketi Geçici Sonuçları ile 1987 Gelir Dağılımı Anketi Sonuçlarının Karşılaştırılması*, Ankara, 1996.

DPT, *Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Beş Yıllık Kalkınma Planı, c.I ve II, Ankara, 2000.

Ekonomik Forum, "Dünyada Gelir Bölüşümü", TOBB, 15 Ocak 1999.

Freeland, C., *Sale of the Century: Russia's Wild Ride from Communism to Capitalism*, Crown Publishers, New York, 2000.

Harrison, G.W.-Rutherford, T.F.-Tarr, D.G., *Economic Implications for Turkey of a Customs Union with the European Union*, The World Bank, International Trade Division, Mayıs 1996.

Huntington, S., "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, yaz sayısı, vol.72, no.3, 1993.

Hürriyet gazetesi, "Kasyanof'un Ziyareti", İstanbul, 23 Ekim 2000.

Kazgan, G., "The Political Economy of Relations Between Turkey and Russia", *The Political Economy of Turkey in the Post-Soviet Era* (ed. L. Rittenberg), Praeger, Londra, 1998.

Kazgan, G., *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi: 1. Küreselleşmeden 2. Küreselleşmeye*, Altın Kitaplar Bilim Dizisi, İstanbul, 1999.

Menshikov, S., "Bugünkü Rus Kapitalizmi", (Türkçe çeviri) *Teori* aylık dergi, İstanbul, Şubat 2000.

Mercanier, J.-Yeldan, E., "On Turkey's trade policy: Is a customs union with Europe enough?", *European Economic Review*, no.41, 1997.

Milliyet gazetesi, "Ekonomi Sayfası", 7 Aralık 2000, İstanbul.

Naim, M., "Camdessus ile Tanrı, Küreselleşme ve IMF'deki Yılları Üzerine Bir Söyleşi", *Foreign Policy*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 1 Eylül/Ekim 2000.

Naushabayeva, A., "Yeltsin'den Sonra, Putin'le Yeni Rusya", *Stratejik Analiz*, ASAM, c.1, sayı 1, Ankara, Mayıs 2000.

OECD, *Monthly Statistics of Foreign Trade*, Eylül 1999.

Sağlar, F., "Kara Para Özelleştirilmeye Gidiyor", Röportaj, *Cumhuriyet* gazetesi, İstanbul, 18 Ekim 1998.

Serdar, S.-Zaim, M., "The Black Sea Economic Cooperation Project", *The Political Economy of Turkey in the Post-Soviet Era* (ed. L. Rittenberg), Praeger, Londra, 1998.

Soubbotin, A.K., "Unused Resources of Turco-Russian Joint Financial Development", *Sustaining Cooperation in a Competitive Environment: The Project for a Turco-Russian Workshop*, Ankara, Ocak 1998.

UN, *International Trade Statistics Yearbook*, 1999.

Yıldızoğlu, E., "Yeni Rusya'nın İlk Yılı", *Cumhuriyet* gazetesi, İstanbul, 8 Ocak 2001.

Rusya ve Türkiye'nin Stratejik Güvenliğinin Sağlanmasında Enerji Hammaddeleri İhracat ve İthalatının Rolü

Natalya Y. Ulçenko*

Uluslararası enerji kaynakları ticaretinin karakteristik özelliğini, ticari ve politik yönlerinin içiçe geçmişliği oluşturuyor. Özellikle kendi öz enerji kaynaklarının kısıtlı olduğu koşullarda enerji hammaddelerinin ithalindeki istikrar, bir ülkenin ekonomik güvenliğinin temel taşlarından biridir. Petrol ve doğalgaz sevkiyatı, bu hammaddeleri ihraç eden ülkelere ekonomik ve politik üstünlük sağlarken, diğer yandan da bu ülkeler arasındaki rekabeti kızıştırıyor. Sonuçta enerji kaynaklarının ticareti ve perspektifleri, ikili ilişkilerde olduğu kadar uluslararası politik ilişkiler sisteminde de çok önemli bir rol oynuyor.

Söz konusu olan sorunlar, Türkiye ve Rusya'nın dış politikalarının şekillenmesine doğrudan etkide bulunmaktadır. Çünkü Türkiye enerji hammaddesi ithal eden büyük bir ülkedir ve onun jeopolitik konumu petrol ve gazın transit ticareti açısından geniş olanaklar sunuyor, öte yandan ise enerji hammaddelerinin toplam ihracat içindeki payının % 85'i[1] bulduğu Rusya açısından yeni pazarların yaratılması hayati önem arz ediyor. Bu arada enerji hammaddelerinden biri olan do-

(*) Dr., Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü Türkiye Kürsüsü Başkanı.

1 *Rusya Finans Dünyası*, no.41, Kasım 1999.

ğalgaz ticareti, karakteristik özellikleri itibariyle iki ülke arasındaki ilişkilerde özel bir yer tutuyor. Sıkıştırılmış gaz herhangi bir üreticiden satın alınabilir. Ancak çok büyük miktarda gaz satın alımı söz konusu olduğunda gazın borular vasıtasıyla sevkiyatı çok daha ekonomik olmaktadır. Ancak bu durumun kaçınılmaz bir sonucu olarak alıcı ülkenin satıcı ülkeye politik bağımlılığı ortaya çıkıyor.

1984'te imzalanan ve Türkiye Cumhuriyeti'ne SSCB'den 25 yıl boyunca doğalgaz sevkiyatı öngören anlaşma 1987'den[2] itibaren yürürlükte bulunuyor. Gaz sevkiyatı güzergâhı Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan toprakları üzerinden Türkiye'nin Avrupa yakasına, oradan da Ankara'ya kadar uzanıyor.

Bu geçen süre içinde söz konusu anlaşma, önce Sovyetler sonra da Rusya tarafından yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda bazı politik amaçlara ulaşmak amacıyla da kullanılmıştır.

60'larda Türkiye'nin dış politika yöneliminde çok yanlılık daha belirgin olarak ortaya çıkarken, Sovyet tarafı bu durumu Türkiye'nin Batı ile olan sıkı ekonomik ve politik işbirliği dengesini kendi lehine çevirmek amacıyla stratejik bir araç olarak kullandı. Bu amaca uygun olarak Sovyet-Türk ilişkileri sistemindeki ekonomik yan, politik başarının teminatı olmalıydı. Sonuçta 1967'de SSCB ve Türkiye arasında donatım ve malzeme sevkiyatını, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'de bazı sanayi tesislerini inşa etmesini ve ödeme koşullarını öngören bir anlaşma imzalandı.[3] Özellikle ödeme koşulları konusunda Türk tarafına anlaşmaya varılan sanayi tesislerinin donatımı için ayrıcalıklı kredi olanakları sunuldu. Böylece SSCB, Türkiye ile politik işbirliği konusunda başta ABD olmak üzere Batı ile fiilen rekabete giriyordu. Bu durum, Türk yazarlarının, Türkiye'nin hangi süper devletle teknik-ekonomik işbirliği yapmasının daha avantajlı olduğunu ayrıntılı bir biçimde kıyaslayan araştırmalar yapmasına yol açtı.[4]

Türkiye ile etnik-ekonomik işbirliğinin gelişimi sürecinde Sov-

2 Bkz. anlaşma metni. *T.C. Resmi Gazete*, Ankara, 7.12.1984.

3 Bkz. *SSCB ve Türkiye (1917-1979)*, Moskova, 1981, s.246.

4 Bkz. örneğin, M. Altan, *Süperler ve Türkiye...*

yet tarafı, gelişmekte olan ülkelerle ekonomik işbirliğinde ideolojik bir konsepte dayanan prensipleri kendine temel olarak aldı. Bu nedenle 1967 anlaşması tümüyle devlet sektörüne ait büyük sanayi tesislerinin kurulması konusunda yoğunlaştı. Özellikle ağır sanayi dalında tesislerin kurulması tercih edildi.

1967 anlaşmasının yaşama geçirilmesinin bir sonucu olarak, Türkiye'nin sınırlı iç pazarı, söz konusu ürünler açısından doyum noktasına ulaştı. Bu nedenle daha sonraları Türkiye yeni tesisler kurmaya değil, yalnızca var olanların genişletilmesine ihtiyaç duydu. Üstelik tarafların teknik-ekonomik işbirliğinin zayıflamaya başladığı dönem, 70'lerde boy veren ve Türkiye ekonomisini derinden etkileyen enerji krizine tekabül etti. 80'lerin başında Türkiye'nin, krizi aşma programı çerçevesinde serbest piyasa ekonomisi unsurlarının kullanımının genişletilmesini ve bu arada devlet sektörü sanayiine özel sektörün çekilmesini hedef alan yeni bir stratejik ekonomik kalkınma planı uygulamaya başlaması ile birlikte, iki ülke arasındaki daha önceden var olan işbirliği biçimlerinin sürdürülmesi tümüyle problematik bir hal aldı. Böylelikle 60-70'lerde Türkiye ile politik ilişkilerin istikrarlaştırılması amacıyla oldukça başarıyla kullanılmış olan ekonomik araçlar eskidi. Ancak Türkiye'nin, Sovyetler Birliği'nin yanında olmaktan gelen ekonomik çıkarları kullanılarak onun SSCB'ye karşı politik iyi niyetinin artırılması hedefi değişmedi. Bunun için Türkiye'nin ekonomik açıdan ilgisini çekebilecek yeni bir senaryonun bulunması gündeme geldi. Sovyet doğalgazının uzun süreli sevkiyatının önerilmesi bu iş için biçilmiş bir kaftandı. Türkiye'nin SSCB'den doğalgaz almasını özendirmek amacıyla anlaşma metnine şu madde eklendi: "Sovyet dış ticaret kuruluşları, Türkiye'ye ihraç edilen doğalgazdan elde edilen geliri temel olarak, Türk tarafının imkânlarının ve Sovyet dış ticaret kuruluşlarının ihtiyaçları elverdiği ölçüde Türk mallarının ticari koşullarda satın alınması amacıyla kullanacaktır."[5] Bu koşul SSCB var olduğu sürece fiilen uygulandı.

---

5 Bkz. T.C. *Resmi Gazete*, 7.12.1984.

Böylelikle gaz anlaşmasının arkasındaki politik içerik, Türk tarafı için çok elverişli olan ödeme koşullarında kendini gösterdi.

1992'den itibaren gaz anlaşması uygulamasında ikinci dönem başladı. Bu dönemin karakteristik özelliği şuydu: Türkiye'ye gaz ihracatının devamını onaylamış olsa bile, Rusya Federasyonu, daha önceden Türk tarafına sunduğu ödeme koşullarındaki ayrıcalıklı uygulamalardan aslında fiilen vazgeçiyordu.[6] Daha önceden devletin politik çıkarlarına hizmet eden dış ticaret ilişkileri, esas olarak Rusya'daki somut kuruluş ve firmaların ticari amaçlarına hizmet edebilecek bir biçimde büyük ölçüde yeniden yapılandırıldı. Bu durum doğalgaz ödemeleri konusunda Türk tarafına sağlanan kolaylıkların sürdürülmesini zorlaştırdı. Sonuçta Rus tarafı, Türkiye'ye gaz sevkiyatına devam ederken, pratikte şekillenen yeni ödeme koşulları (normal ticari koşullar) 1984 anlaşması metnine gerekli değişiklikler yapılarak eklendi.

Böylelikle gaz anlaşmasının ikinci dönemi, politik-stratejik bir anlaşmadan ticari bir anlaşmaya geçiş olarak ortaya çıktı.

1997 sonundan itibaren, Rus-Türk gaz işbirliğinde yeni bir aşama başladı. 90'ların başında yaşanan jeopolitik sarsıntılardan sonra Avrupa ve Orta Asya'dan gözlenen göreli istikrar, Rusya'yı, kendi dış politik ve ekonomik hedeflerini uluslararası arenada daha net olarak belirlemesi ve tutarlılıkla savunması konusunda zorladı. Hazar petrolünün uluslararası pazara sevkiyatı projeleri üzerine yapılan tartışmalar konusunda Rusya'nın kendi yaklaşımlarını belirleme zamanı da geldi çattı. Petrolün, mevcut Rus boru hatlarıyla Rus limanı Novorossiysk'e taşınması, oradan da deniz yoluyla geniş uluslararası pazara sevkiyatı Rusya'nın çıkarları açısından en optimal proje olarak değerlendiriliyordu. Ancak Türk tarafı İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçişi sınırlayıcı tedbirler alınca, söz konusu projenin hayata geçirilmesi bir hayli güçleşti. Boğazlar'dan geçiş rejimini değiştirmeye yönelik tedbirlerin ekolojik gerekçesine kuşkuyla bakan Rus tarafı, bunların Hazar petrolünün Türkiye üzerinden sevkiyatını öngören proje

6 Konuyla ilgili ayrıntı için bkz. N.Y. Ulçenko, *Rusya'dan Türkiye'ye Gaz Sevkiyatı-İlişkilerin Geleceği*, Moskova, 2. basım, Moskova, 1995.

lehine alınmış tedbirler olduğuna inanıyor. Oldukça gergin bir karakter taşıyan Boğazlar sorununun diplomatik kanallarla çözümünün tatmin edici sonuçlar vermemesi üzerine Rus yönetimi, anlaşılan, ekonomik işbirliğini genişletme yoluyla Türkiye ile politik ilişkilerin düzenlenmesine yönelik eski deneyimi hatırlamaya karar verdi. Aralık 1997'de Rusya Başbakanı Viktor Çernomırdin, Türkiye Cumhuriyeti'ni ziyaret etti. Ziyaretin resmi amacı, oldukça geniş kapsamlı bir ekonomik anlaşma paketinin imzalanmasına yönelikti. Bu arada Rus doğalgazının Türkiye Cumhuriyeti'ne Karadeniz üzerinden, 2007'den sonra yılda 16 milyar metreküp gaz hacmine ulaşacak sevkiyatı konusunda yeni bir anlaşmanın imzalanması hedefleniyordu[7] (Mevcut gaz boru hatlarıyla Türkiye'nin Rusya'dan aldığı yıllık 6 milyar metreküp gaz hacminin yılda 8 milyar metrekübe çıkarılması öngörülüyor). Söz konusu anlaşmaya göre gaz sevkiyatının ticari koşulları, Türk firması BOTAŞ ile Rusya Gazprom Anonim Şirketi'nin dış ekonomisi işletmesi Gazeksport arasında yapılacak ilave bir kontrat belirlenmelidir.

Hem ekonomik anlaşmaların imzalanması hem de resmi ziyaret öncesi ikili ilişkilerdeki politik sorunlar üzerine yapılan yoğun tartışmalar, Türkiye'nin, özellikle Boğazlar sorununu da içeren konularda bazı politik ödünler vermesi karşılığında Rusya'nın geniş bir ekonomik işbirliği programını Türkiye'ye önermiş olduğu yolundaki öngörüyü doğruluyor. *Türkiye* gazetesi, Rusya'da yayımlanan *Respublika* adlı bir gazeteye atıfta bulunarak Viktor S. Çernomırdin'in Ankara ziyareti öncesi işaret ettiği çözüm gerektiren politik sorunları belirtti. Bu sorunlar arasında hiç kuşkusuz Boğazlar ve petrol sevkiyatı sorunları yer alıyordu. Üstelik söz konusu Türk gazetesinin yorumunda, bu sorunların çözümü için Viktor S. Çernomırdin'in Ankara'ya baskı yapacağı belirtiliyordu.[8] Rusya Başbakanı'nın, Türkiye ziyareti öncesi, İnterfaks aracılığıyla Ankara resmi çevrelerine bir açıklama göndererek,

---

7 Bkz. Karadeniz altından Türkiye'ye Rus doğalgazının sevkiyatı üzerine Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu hükümetleri arasındaki anlaşma. RF'deki Türkiye Büyükelçiliği Ticaret Müsteşarlığı Arşivi.

8 *Türkiye*, 15.12.1997.

Türkiye'nin Boğazlar'dan geçiş rejimini Rusya'nın kabul edemeyeceği bir şekilde tek taraflı olarak değiştirdiğini vurgulamış olması çarpıcı bir gelişmeydi. Açıklamada, bu uygulamanın, ticari gemilerin Boğazlar'dan serbest geçişini öngören 1936 Montrö Sözleşmesi'ne aykırı olduğu vurgulanıyordu. Rusya'nın Türkiye ile diyaloğa hazır olduğuna değinen Viktor S. Çernomırdin, Türk tarafının Rusya'nın zorluklarını dikkate alarak Boğazlar'dan geçiş rejiminde bazı değişiklikler yapmaya hazır olduğu yolunda kendilerine ulaşan bilgilerin sevindirici olduğunu belirtti ve "bu alanda bazı değişiklikler yapılırsa çok memnun olacağız"[9] şeklinde konuştu. Çernomırdin'in Ankara ziyareti eşiğinde, *Türkiye* gazetesinde, Rus gazetesi *Respublika*'ya atıfta bulunarak yayımlanan yazıda belirtilen Rusya Başbakanı'nın ileri sürdüğü fikirler dikkate değer: "Kafkasya ve Orta Asya petrollerinin sevkiyatı ile ilgili projelerden Rusya'yı dıştalamak mümkün değildir. Bu nedenle Moskova ile işbirliği yapacak devletler kârlı çıkacaktır."[10]

Viktor S. Çernomırdin'in, ziyaret esnasında, iki ülke arasındaki sıkı ekonomik ilişkilerin bu ülkelerin politik ilişkilerinin normalleşmesine katkı yaptığı yolundaki sözleri de anlamlıdır.[11]

Sonuç itibariyle Moskova'nın politik talebinin özünü, Türkiye'nin Boğazlar konusundaki tutumunu yeniden gözden geçirmesi oluşturuyordu. Türkiye Cumhuriyeti'ne gaz sevkiyatını öngören yeni anlaşma, Moskova'nın bu talebinin yaşama geçirilmesindeki en önemli ekonomik araçları arasında yer alıyordu.

Anlaşmanın imzalanması esnasında, bunun uluslararası bir gaz anlaşmasına dönüşmesi perspektiflerine değil, daha çok Türkiye'nin ilave enerji kaynaklarının ihraç edilmesine duyduğu ihtiyacın karşılanması konusuna temel vurgu yapıldı. Mavi Akım'ın Rus gazını coğrafik olarak çok daha geniş pazarlara, özellikle Güney Avrupa hattâ Ortadoğu pazarına ulaştıracak bir proje olarak gerçekleşebileceği ve gerçekleştirilmesi gerektiği olgusu 1998-1999 arasında açıkça anlaşıldı.

9 *Milliyet*, 16.12.1997.
10 *Türkiye*, 15.12.1997.
11 *Cumhuriyet*, 16.12.1997.

Böylesi bir bakış açısının gerekçesi, Türkmenistan gazını Türkiye'ye taşıyacak boru hatları projesinin gerçekleştirilmesinin reel bir düzeye ulaşamaması oldu. Türkmenistan'dan başlayarak, Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden Türkiye'ye ulaşacak Transhazar Boru Hattı'nın inşası ve işletmesini üstlenecek bir konsorsiyumun kurulması ile ilgili bir anlaşma, 1999 Şubat'ında Aşhabat'da imzalandı.[12] Bu proje, daha beş yıl önce Türkmen gazının Türkiye ya da İran toprakları üzerinden Avrupa'ya taşınmasını öngören bir proje olarak düşünülmüştü. Bu projenin İran alternatifi ABD'nin desteğini kazanmamıştı. Gazın Hazar Denizi altından taşınmasını öngören Türk seçeneği ise, oldukça perspektifli görünmektedir. Bu projenin gerçekleştirilmesi, Türkmenistan için tek yol olan Rus boru hatları sistemiyle gazın taşınması durumuna son verebilir. Dolayısıyla, Türkmenistan'ın Rusya'nın etkisinden şu ya da bu ölçüde tümüyle çıkmasından bahsedilebilir. Transhazar Boru Hattı'nın inşasıyla ilgili anlaşmanın imza töreninde ABD Başkanı ve Dışişleri Bakanı Özel danışmanı Ricard Morningstar "bu anlaşma Türkmenistan'ın bağımsızlığının güçlenmesi yolunda büyük bir adım olacaktır"[13] şeklinde konuştu. Söz konusu bağımsızlığın, Rusya'dan bağımsızlık olduğu açıktır.

Türkmenistan'ın transit gaz sevkiyatı için Türkiye topraklarını kullanma niyetinde ciddi olması, Rusya açısından Türkiye'ye ulaşacak yeni boru hatlarının daha önceden tatmin edilemeyen çok daha geniş perspektiflerinin keşfedilmesine yol açtı. Gazprom şirketi Yönetim Kurulu Başkanı Rem Vyahirev, uluslararası yatırım projelerine Rusya'nın iştiraki üzerine Eylül 1999'da yapılan parlamento görüşmelerinde, Rus gazı ihracatının genişletilmesine yönelik projeler içinde Mavi Akım Projesi'nin sahip olduğu özel öneme dikkat çekerek, bu projenin gerçekleşmesi durumunda Türkiye'ye sevkedilecek gazın en az iki kat artabileceğini ve aynı zamanda boru hatları güzergâhlarının çeşitlenip yoğunlaşabileceğini belirtti. Bununla birlikte Rem Vyahirev, ABD'nin desteklediği Transhazar Gaz Boru Hattı rekabetinin getirebileceği teh-

12 Bkz. *Kommersant*, 23.2.1999.
13 A.g.y.

likelerin altını da çizdi. Vyahirev, "Bu iki projenin sonucunda kazanacak olanı, ilk adımı kimin attığı belirleyecektir. Eğer Transhazar Gaz Boru Hattı Projesi kazanırsa, bölgeye hem Türkmen gazı hem de diğer ülkelerden gaz sevkiyatı için kapılar açılmış olacaktır. Rusya ihracatının 15-20 yıl içinde toplam kaybı yaklaşık 800 milyar metreküpü ve 60 milyar doları bulacaktır" şeklinde konuştu.[14] Vyahirev'in bu kapıların nereye açıldığını belirtmemesine karşın, Devlet Duması'ndaki Isıtma Kaynakları Alt Komitesi Başkanı Valery Yazev, "Türkiye topraklarındaki ekonomik mevcudiyetimiz Güney Avrupa pazarlarına açılabilmemiz için bize geniş imkânlar sunuyor" şeklinde konuşmuştur.[15] Sonuç olarak, bugün projenin taraftarları, söz konusu projenin Rusya'ya hem ekonomik hem de kapsamlı bir jeopolitik fayda sağlayabileceğinin altını çiziyorlar.

Türkiye'nin, kendi topraklarına gaz taşıyabilecek söz konusu bu iki projenin gerçekleştirilmesiyle ilgili tutumu nedir?

Türk tarafı hiç kuşkusuz Mavi Akım Projesi'nin Rusya ile ticari-ekonomik ilişkiler çerçevesindeki önemini vurguluyor. 1999 Aralık'ında ilk günlerinde bu projenin gerçekleştirilmesi üzerine bir protokol imzalandı. Üstelik diğer faktörlerin yanısıra Türkiye'nin enerji bağımlılığının artması olgusunun da Rusya için önem taşımasına karşılık, Türk tarafı bu olgunun ters yüzüne, yani bu yeni gaz projesinin gerçekleşmesinin yol açacağı diğer sonuçlara dikkat çekti: "2000'li yılların başında Türkiye doğalgaz konusunda Almanya'dan sonra ikinci büyük pazar olacak. Bu faktör Türkiye'nin Rusya'ya ne kadar bağımlı olacağını göstermesine karşın, bu bağımlılık en az Rusya için de geçerlidir. Bu önemli pazarı ileride kaybetmemek için Rusya, Türkiye'nin çıkarlarına anlayışla yaklaşmak zorunda kalacaktır."[16] Bu sözler Türkiye Sanayici ve İşadamları Birliği'nin desteğiyle hazırlanmış "Türkiye ve Rusya İlişkilerindeki Temel Sorunlar ve Bunların Çözüm Yolları" adlı araştırmada yer almaktadır.

---

14 *Trud*, 18.9.1999.

15 *A.g.y.*

16 Bkz. *Perspektif* dergisi, Temmuz 1999.

Ancak Türkiye'deki kimi iş çevreleri, Rusya'dan gaz alımının artmasından duydukları endişeyi dile getiriyorlar. Örneğin doğalgazın Türkiye toprakları üzerindeki sevkiyatını gerçekleştirecek olan Türk şirketi BOTAŞ'ın temsilcileri, daha Mavi Akım Projesi'nin hazırlık aşamasında anlaşmanın gaz alım hacminin azaltılmasına yönelik olarak hazırlanmasının gerekliliğini savundular. Anlaşmanın gerçekleşmesi durumunda Türkiye'nin enerji ihtiyacının yaklaşık % 60'ını karşılayacak olan Rusya'nın, bu alanda bir tekele dönüşeceğini ileri süren bu çevreler, bu nedenle anlaşmanın imzalanmasının "Ankara'nın stratejik bir hatası"[17] olacağını söylediler.

Türk iş dünyası temsilcileri, Mavi Akım Projesi tartışmalarının başlamasından daha birkaç yıl önce gaz satın alınan ülkelerin çeşitlendirilmesinin gerekli olduğunu belirtmişlerdi. Örneğin SSCB'nin dağılmasından sonra faaliyet gösteren Türkiye-BDT İş Konseyi Başkanı Nihat Gökengin, Rusya'dan ilave gaz alımını ve Türkiye'nin gaz ihracatının gelecekteki sorunlarını yorumlarken, Türkmenistan'dan, İran'dan, Mısır'dan, Katar'dan, Irak'tan gaz ihraç etmenin önemine değinmişti.[18]

Eğer Türkiye'nin değişik coğrafi bölgelerden gaz ihraç etmesinin gerekliliği tezinden hareket edilecekse, bunu gerçekleştirmenin fiilen en olası yolunun Türkmenistan'dan gaz ihraç edilmesi olduğunu kabul etmek gerekir.

Türkiye'ye ulaşacak boru hatlarının geleceğinin bugüne kadarki mevcut belirsizliğine bağlı olarak Türkmen tarafının takındığı negatif tutum da Türkiye açısından belirli bir önem taşımaktadır. Orta Asya Cumhuriyetleri arasında Türkmenistan, Türkiye ile yakınlaşmaya en fazla ilgi gösteren ülkedir. Ancak Türkmen tarafının hoşnutsuzluğunun artık kritik bir noktaya geldiği, Türkiye Enerji Bakanı Cumhur Ersümer'in 1999 Ekim başında Aşhabat'a yaptığı ziyaret sırasında açık olarak anlaşılmıştır. Türk basınının belirttiğine göre Enerji Bakanı, Türkmenbaşı'nın Türkiye delegasyonu şerefine verilen yemeğe katılmamaktan, eğer Türkiye geç kalırsa (Türkmen gazının sevkiyatı ile

17 *Segodniya* 2.9.1997.

18 DEIK, *An Impetus For Turkey's outward orientation*, Ankara, 1996, s.112-113.

ilgili görüşmeler sekiz yıldır hâlâ somut bir sonuç vermemiştir) Türkmenistan'ın Rusya ve İran'a gaz satabileceği yolundaki açıklamalarına kadar çok çeşitli baskı biçimlerine maruz kalmıştır.[19]

Mavi Akım Projesi için elverişli vergi koşulları yaratmaya yönelik Rusya Duması'nda yapılan Mavi Akım konulu yukarıda bahsettiğimiz parlamento görüşmeleri de, Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nı endişelendiren faktörler arasında sayılabilir.

Sonuç olarak, bölge ve Türkiye gaz pazarında Rusya ile Türkmenistan'ın birbirlerini uzlaşmaz rakipler olarak gördükleri kuşku götürmez bir gerçek olarak ortaya çıkıyor. Rusya basınında da konu özellikle bu açıdan ele alınıp analiz edilmiştir.

Bu koşullarda Türkiye'nin tutumunu nasıl değerlendirmek gerekiyor? Bu söylenenlerden Türkiye'nin yalnızca birinin kazanması mümkün olan iki karşıt arasında tehlikeli bir denge durumunda bulunduğu anlamı çıkarılabilir mi? Öyle görülüyor ki, hayır. Türkiye, oluşan rekabet durumunu gazın satış alım fiyatlarını düşürmek amacıyla kullanmaya çalışıyor. Bu durumu Türkiye Enerji Bakanı Cumhur Ersümer, Aşhabat ziyareti sırasında Türkmenbaşı ile yaptığı görüşmede Türk tarafının gazı nerede "bir lira daha ucuz" olursa oradan alacağını vurgulayarak ortaya koydu.[20] Türk tarafı, Mavi Akım Projesi çevresindeki jeopolitik durumun gerginleşmesini elverişli ödeme koşulları elde edebilmek amacıyla kullanmaya çalıştı. Rus-Türk hükümetleri arası karma komisyonunun 1999 Kasım'ında yapılan dördüncü oturumunda, Türk tarafı satın alınan gazın bir kısmının Türk mallarıyla ödenmesi uygulanmasına dönüşü içeren bir öneri sundu. Bu sorun, komisyonun Ekim 2000 tarihinde yapılan oturumunda da gündeme geldi. Bu durum, oturum belgelerine, Türkiye'ye sevkedilen Rus gazı hacminin yakın gelecekte önemli ölçüde artması göz önüne alınarak ve karşılıklı ticarete dengeli bir karakter kazandırmak amacıyla Türk tarafı, gaz ihracatının Türk malı ve hizmetleriyle ödenmesini öngören bir şemadan yana olduğunu belirtmiştir şeklinde yansıdı. Ayrıca, Rus-

19 Bkz. *Dünya*, 9.10.1999; *Sabah*, 7.10.1999; *Finansal Forum*, 7.10.1999.
20 *Sabah*, 7.10.1999.

ya ile olan ticarette, Türk tarafı, payının azaldığı görüşünden hareketle Rusya Federasyonu'ndan taş kömürü, elektrik enerjisi, petrol ve diğer malların yine benzeri koşullarla satın alınması önerildi. Sovyet döneminde belirli politik amaçlara hizmet etmiş olan ödeme koşullarının canlandırılmasına yönelik bugünkü girişimler, gaz sevkiyatı konusundaki politik mücadelenin ne kadar keskin olduğunu gösteriyor. Protokol belgelerinde, tarafların üçüncü bir ülkenin toprakları üzerinde kurulacak boru hatları konusunda işbirliği yapmaya hazır olduklarının belirtilmiş olması da ilginç bir noktadır. Diğer bir deyişle Rus tarafının ödeme koşullarındaki tavizi, Mavi Akım'a her iki ülke sınırlarını aşan bir statünün kazandırılmasıyla dengeleniyor.

Türk tarafının birçok kez dile getirilen diğer bir resmi tutumu ise, yeni boru hatları yoluyla Rusya'dan alınacak gazın yanı sıra Türkmenistan'dan da gaz satın alma niyetinde olunduğudur. Bu tutum, daha önce sözünü ettiğimiz, Rusya'dan ihracatın artması koşullarında ihracatın coğrafik çeşitliliğinin artırılması konseptine uygundur. Türkiye'nin eski Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, 1999 Ekim başında Azerbaycan'a yaptığı ziyaret sonrası gazetecilere verdiği demeçte, Türkmen Boru Hattı'nı Rusya'dan gelecek yeni boru hattını gündemden silen bir alternatifmiş gibi değerlendiren Rus yaklaşımının temelsiz olduğunu belirtmiş ve "Biz gaza sahip olan herkesten gaz alacağız" şeklinde konuşmuştur.[21] Türkiye Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Cumhur Ersümer de, yine aynı şekilde, Türkmenbaşı ile yaptığı görüşmede Rusya'dan alınması planlanan gazın Türkmenistan Boru Hattı Projesi'ne zarar vermeyeceğini vurgulamıştır.[22] Türkiye kendi niyetini, basında sıkça yayımlanan ve 2010'a kadar ihtiyaç duyduğu gaz hacminin sayısal değerlendirmelerine dayandırarak açıklıyor. Bu değerlendirmeler 53 milyar metreküpten 61 milyar mektekübe kadar değişebiliyor. Bu son rakam, Cumhur Ersümer'in Türkmenistan Cumhurbaşkanı ile yaptığı görüşmede dile getirilmiştir.[23] Türkiye'nin ihtiyacı üze-

21 *The Moscow Times*, 13.10.1999.
22 *Sabah*, 7.10.1999.
23 *A.g.y.*

rine yapılan benzeri değerlendirmelerden hareketle yapılacak hesaplama şu tabloyu ortaya koyuyor: Rusya ve Türkiye arasındaki mevcut boru hattının taşıma kapasitesinin artırılması 2010'da gaz sevkiyatı hacminin 14 milyar metreküpe ulaşmasını sağlayacaktır, Mavi Akım gaz boru hattının projede öngörülen kapasiteye ulaşması 2010'da 16 milyar metreküp gaz sevkiyatını mümkün kılacaktır, Transhazar Boru Hattı sonuç itibariyle Türkiye'ye 30 milyar metreküp gaz sevkiyatının gerçekleşmesini sağlayacaktır. Böylelikle sözü edilen 60 milyar metreküplük ihtiyaç karşılanmış olacaktır. Söz konusu değerlendirmelerin konjonktürel bir nitelik taşıdığını gösteren bir temel yok gibi görünüyor. Bu değerlendirmelerin ilk kez basında ortaya çıkması Rusya ile Türkmenistan arasındaki son gerginlikten çok daha öncelere uzanıyor. Diğer yandan bu 60 milyar metreküplük toplamın 2010'da Türkiye Cumhuriyeti'nin tahmini doğalgaz ihtiyacına tam anlamıyla denk düşmesi gözardı edilemez. Üstelik söz konusu bu durum, gaz projelerinin uluslar ötesi karakterini ortadan kaldırıyor. Görüldüğü üzere, Türkiye'nin 2010'a kadarki doğalgaz ihtiyacının objektif bir değerlendirmesi yapıldığında, Türk tarafının tutumunun bir ölçüde açıklığa kavuşturulması mümkündür. 1987-1997 arasındaki 10 yıllık dönemde, başlangıç yılı 1987'yi saymazsak, Türkiye'nin temel enerji kaynaklarını kullanım artış oranı yılda ortalama % 4,7 düzeyinde gerçekleşmiştir.[24] Aynı dönemin ikinci yarısında, yani 1994-1997 arasında bu oran % 6,9'a yükselmiştir. Bundan sonraki 13 yıl içinde bu artış oranı eğiliminin değişmeden kaldığını farz edersek, bu oran ortalama yılda % 10,3 olacaktır. Yine farz edelim ki, temel enerji kaynaklarının ihracatına duyulan ihtiyaç artışı yalnızca gaz ihracatının genişletilmesi yoluyla karşılanacak olsun. O takdirde 2009'da ihracat hacmi 154 bin ton petrole eşdeğer olacak, petrol ve taş kömürü ihracat hacminin değişmemesi durumunda Türkiye'nin gaz ihracatı ihtiyacı 80 milyar metreküpü aşacaktır. Görüldüğü üzere biz, petrol ihracatının artışını ve temel enerji kaynaklarının ihracatı içinde sıkıştırılmış gaz satın alımı

24 Türkiye İstatistik Yıllığı verilerine dayanılarak hesaplanmıştır. 1995, 1998, Ankara, 1996, 1999, s.364, 325.

olasılığını öngördüğü anlaşılan Türk tarafının hesaplarını oldukça aşan bir sonuç elde ettik. Bu durumda Mavi Akım ve Transhazar projelerinin birbirlerini dışlar bir nitelik taşıdığı büyük ölçüde kuşku altında kalmaktadır. Şüphesiz göz önüne almak gerekiyor ki, gazın Türk topraklarına taşınması ve fiilen kullanımının başlaması zaman alacaktır; gerekli gaz dağıtım ağlarının, yeni elektrik santrallerinin, sanayi tesislerinin v.b. inşası gerekmektedir. Bu açıdan Türk topraklarına birinci varmak gerçekten önemlidir. Söz konusu ilave gazın birinci bölümünün "özümsenmesinin" gecikmesi, ikinci bölümün kullanımını zaman açısından ileriye atabilir. Bu nedenle yalnızca pazara kimin birinci gireceği açısından Rusya ile Türkmenistan arasında bir rekabet olduğundan bahsedilebilir. Üstelik Türkiye'nin temel enerji kaynaklarına duyduğu ihtiyacın artış oranı hesaplamaları oldukça iyimser olabilir. Örneğin, 1998-1999 yılları ülke ekonomisinin gelişmesi açısından pek elverişli geçmemiştir. Ancak bu durumda Türkiye, Orta Asya enerji kaynaklarının Batı pazarlarına taşınmasındaki anahtar ülke rolüne herhalde itiraz etmeyecektir. Bu Türkiye'ye eski stratejik önemini iade edecektir. Aşhabat ziyareti sırasında Cumhur Ersümer, Türkiye'nin Türkmen doğalgazını nasıl kullanacağını şöyle izah etmiştir: 30 milyar metreküplük gazın 16 milyar metreküpünü Türkiye kendi ihtiyacı için kullanacaktır, geri kalan kısım üçüncü ülke pazarlarına satılacaktır.[25] Bu durum, Türkiye'nin daha önceden açıkladığı, kendi ihtiyacı olan 61 milyar metreküplük ihtiyacın karşılanmamasına yol açacaktır. Bundan da anlaşılacağı üzere, bizim yukarıda belirttiğimiz gibi, Türkiye bu hesaplamayı yaparken iç kullanımının kısıtlanmasına yol açabilecek faktörleri göz önünde bulundurmuştur. Sonuç olarak, Türkiye'deki yönetici çevreler, gazın Türkiye üzerinden transit taşınmasını, doğalgaz kullanımının alternatif (rezerv) bir modeli olarak olumlu değerlendiriyorlar. Bu durumda doğalgaz her koşulda hem Rusya'dan hem de Türkmenistan'dan alınabilir.

Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir V. Putin'in, Rusya'nın daha

[25] *Sabah*, 7.10.1999.

fazla Türkmen gazı almasını öngören anlaşmayı sonuçlandırma yolunda yaptığı politik girişim (Mayıs 2000) ve Rusya Başbakanı Mikhail Kasyanov'un Ekim 2000'de gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti, "başlayan" gaz yarışmasında Rusya'nın birinci ülke olma statüsü kazanmasını sağladı. Rusya'nın bu başarısını *Nezavisimaya* gazetesi şu biçimde yorumladı: "Ancak bu eşsiz proje [Mavi Akım kastediliyor] için yaklaşık üç yıl yoğun politik mücadeleler verildi. Türkler ekonomik çıkar ile daha çok Amerikalıların baskısıyla 'politik amaçlara uygunluk' arasında seçim yapıp durdular."[26] Aynı zamanda, Türkiye için ciddi bir gaz alternatifinin kalmadığı görüşü Rusya'da hakimdir.

Ancak durum Türkiye'de farklı değerlendirilmektedir. Eski başbakan ve önde gelen muhalefet lideri Tansu Çiller, Mayıs 2000'de yaptığı açıklamada, Rusya ile Türkmenistan arasında yapılan anlaşmaya değinerek, Türkiye'nin tarihi bir fırsat kaçırdığını, çünkü bu anlaşmanın Mavi Akım Projesi'nin gerçekleştirilmesini kaçınılmaz kıldığını belirtti. Çiller'e göre, bu projenin koşulları göz önüne alındığında Türk tarafının Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı inşası konusunda kendiliğinden teslim olduğu aşikârdır.[27]

Sonuç olarak, bir yandan Hazar petrolünün sevkiyat güzergâhı sorunu tam olarak çözülmemiş durumda bulunuyor, öte yandan, Rus tarafı, yani boru hatlarıyla Türkiye'ye verilecek gaz konusunu petrol sevkiyatı için Boğazlar'dan serbest geçişin devamını sağlayacak olumlu karara bağlı görüyor. Bu nedenle Türk tarafı, politik manevra özgürlüğünü yitirmemek için, aynı zamanda Türkmenistan'dan da gaz satın almanın aktüelliğini muhafaza etmek istiyor.

Türkiye'nin anlaşmalar imzaladığı her iki taraftan da gaz almasını faydalı kılan bir başka olguya daha dikkat çekmek gerekiyor. Yukarıda belirtildiği gibi, geçen 10 yılda dünya politikasındaki iki merkez (ABD ve SSCB) arasında denge kurma politikası, Türkiye'nin rekabet içindeki her iki taraftan da ekonomik yardım konusunda elverişli maksimum sonuçlar elde etmesini sağlamıştır. Bugün Rusya ve

26 *Nezavisimaya Gazete*, 26.10.2000
27 *Türkiye*, 25.5.2000.

ABD'nin karşı karşıya bulunduğu en önemli alanlardan birini, enerji kaynaklarını taşıma güzergâhının ve hacminin Karadeniz Bölgesi'nde nasıl gerçekleştirileceği sorunu oluşturuyor. Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı temsilcilerine göre, ABD, Rus gazının Rusya sınırları içinde hapsedilmesini ve ülkemize kendi bütçesini doldurma imkânının verilmemesini istiyor. Bu gerçeklerden hareketle şunu belirtmek gerekiyor ki; Türkiye mevcut dış politik geleneklere uygun davranarak, arkasında rekabet eden güçlerin bulunduğu Mavi Akım ve Transhazar gaz projelerinin birbirlerine paralel gerçekleştirilmesi yoluyla kendi için en büyük yararı sağlayabilir. Sonuçta Türkiye, çıkarı bulunan ülkelerle (söz konusu olan ABD, Rusya ve Türkmenistan'dır) ilişkilerinde gerginliklerden kaçınabildiği gibi, aynı zamanda bu ülkelerin dış politika stratejilerinde ve dolayısıyla hem dünya hem de bölge politikasında kendi öneminin artmasını sağlayabilir.

Avrasya Konseptleri Işığında Rusya-Türkiye İlişkileri

Nikolay Kireyev*

Günümüzde Avrasya terimi, hem Rusya Federasyonu'nda hem Türkiye'de hem de diğer ülkelerde yaygın olarak kullanılıyor. Bu isimle dergiler yayımlanıyor, devamlı radyo ve televizyon programları yapılıyor, cemiyet ve firmalar kuruluyor. Avrasya konusu üzerine incelemeler yayımlanıyor, makaleler yazılıyor, raporlar hazırlanıyor, konferanslar düzenleniyor.

Avrasya kavramı her şeyden önce coğrafik bir içerik taşıyor. Bu kavramla hem Asya'nın Batı bölgelerini hem de Doğu Avrupa'yı kapsayan büyük bir alan kastediliyor. Bazı "Avrasyacılar" haklı olarak şunları belirtiyorlar: Sistematik bütünlük Avrasya'nın doğasından, orman ve step örtüsünün birlikteliğinden kaynaklanıyor; burada yerleşik nüfusun farklı türden ekonomik faaliyette bulunması, ekonomik değiş tokuşun zorunluğu, aynı alanı koruma ve geliştirme, sürekli teması ve karşılıklı etkileşmeyi yarattı. Aynı kavramı kullanan yazarlar bu alanın kesin sınırlarını çizmeye yanaşmıyorlar. Söz konusu bu coğrafik alandaki kenar devletlerin belirlenmesi konusunda da birlik bulunmu-

(*) Prof. Dr., Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü.

yor. Ancak herkes için açık olan şey; Avrasya kavramına hiç kuşkusuz Rusya'nın, Ukrayna'nın, Türkiye'nin, Kafkasya ve Orta Asya devletlerinin girdiğidir. Alıntı yaptığımız yazar, Avrasya tarihinin ilk dönemlerinde bölgenin doğu kısımlarında Mongolitlerin (eskiden Türkler, 12. yüzyıldan başlayarak Moğollar) yerleşik olduğunu hatırlatıyor. Bu bölgenin güney kısımlarına Moğollar'dan, Türklerden ve İranlılardan oluşan nüfus yerleşikti. Batı kısımlarında ise Slavyanlar ve Fin-Macarlar bulunuyordu.[1]

Belirtmek gerekir ki, bu konuyla ilgili Rusya'da yapılan bütün araştırmalarda, Avrasya kavramı coğrafya ile sınırlı tutulmuyor, aynı zamanda bu geniş topraklarda yaşayan Avrasya halklarının kültürel ve tarihsel karşılıklı etkileşimi de bu kavramın kapsamında ele alınıyor. Bu halkların bütün etnik ve dini ayrılıklarına rağmen, diğer bir deyişle onların farklı medeniyetlerine rağmen bu halkların karşılıklı etkileşimi Avrasya kavramının en önemli yanını oluşturuyor. Avrasya'nın coğrafik alanı ne kadar reel ise, buradaki halkların asırlık mevcudiyetinin de, onların kültürlerinin sentezinin de o kadar reel olduğu gerçeğini görmezlikten gelemeyiz. Avrasya medeniyetleri sorunları üzerine araştırmalar yapan B.S. Yerasov yazılarından birinde, bizce oldukça inandırıcı olan bir noktaya değiniyor: Sosyal yaşamın doğa faktörlerine yönelimi, Avrasyalılığın oluşumundaki tek etken değildir. Aslında bu faktörlere başvurmak Avrasya halklarının kültürel-tarihi birliğinin oluşma koşullarını ortaya koymaktaydı.[2]

Avrasya kültürlerinin ve halklarının yüzyıllar boyunca süren karşılıklı etkileşiminin dinamiğini (söz konusu olan kuşkusuz yalnızca barış içindeki karşılıklı etkileşimleri değildir) inceleyen ve bu ilişkilerin geleceğini ele alan bazı bilim adamlarına göre, ileride, elverişli koşulların mevcudiyeti durumunda, hattâ bu komşu halkların ekonomik ve kültürel birliğe kendiliğinden ilerlemesi koşullarında bile, Avrupa me-

1 İ.B. Orlova, *Avrasya-Tarih ve Pratik*, N.A. Nazarbayev'in kitabından. *Avrasya Birliği: Fikirler, Pratik, Perspektifler (1994-1997)*, Moskova, 1997, s.463-464.

2 B.S. Yerasov, *Medeniyet Teorisi ve Avrasya Araştırmaları*, Toplu Bilimsel Almanak, Medeniyetler ve Kültürler, 1. basım, Moskova, 1996, s.24.

deniyetinin yanı sıra, bu medeniyete yakın ve dost, ama diğer taraftan ondan farklı bir Avrasya medeniyetinin doğması tümüyle ihtimal dahilindedir. Bu medeniyet Avrupa medeniyetinin sentez özelliklerini taşıyacağı gibi, günümüz Avrupa medeniyetinin negatif kalıntılarını inkâr etme anlamına da gelecektir. Rusya Federasyonu da, Türkiye Cumhuriyeti de, bu bölgede yeni ortaya çıkmış bağımsız Doğu Avrupa, Kafkasya ve Orta Asya ülkeleri de, bu Avrasya medeniyeti alanında eşit olarak yaratıcı ve birleştirici rol oynayacaklardır.

Bir kez daha belirtelim. Rusya'daki Avrasyalılık konsepti, geleneksel olarak şu tartışılmaz gerçeklerin kabulünden yola çıkıyor: *Birincisi* Avrasya'da yüzyıllar boyunca farklı etnik özelliklere ve dinlere sahip çeşitli halklar yaşamıştır ve yaşamaya devam etmektedir. *İkincisi*, politik mücadelelere ve ideolojik anlaşmazlıklara karşın, bu halkların kültürel ve ekonomik karşılıklı etkileşimi ve entegrasyonu yolundaki tarihsel süreç kesintiye uğramamıştır.

Avrasya konusuna devam ederken bir kez daha belirtelim ki, 20. yüzyılın sona erdiği günümüzde, bu konu tümüyle farklı yeni koşullarda incelenmektedir. SSCB'nin dağılmasından sonra Doğu Avrupa, Orta Asya ve Kafkasya'da Avrasya işbirliği ve diyaloğuna katılan bağımsız yeni devletler ortaya çıkmıştır. Bu devletler kaçınılmaz olarak hem Rusya'nın hem de Türkiye'nin rekabet alanları haline gelmiştir. Ancak bu konu Avrasya ilişkilerinin ayrı bir konusudur. Bununla birlikte bu devletler Avrasyalılık konusundaki tartışmalara aktif olarak katılıyorlar. Bu katılım, Avrasya işbirliği taraftarlarının günümüzün globalleşme koşullarında herkesi tatmin edebilecek daha optimal ve geçmişin miyadı dolmuş imparatorluk Avrasyası biçimlerini aşan yeni bir işbirliği modeli arayışına yardımcı olmaktadır. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, özellikle Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Avrasya Topluluğu'na (AEC) dönüştürülmesi konusunda birçok görüş ve öneride bulunmuştur.[3] Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev, Avrasya görüşünü İpek Yolu görüşüyle bağlamaktadır.

[3] Bkz. Nursultan Nazarbayev, *21. Yüzyıl Eşiğinde*, Alma Ata, 1996, N.A. Nazarbayev, *Avrasya Birliği, Fikirler, Pratik, Perspektifler, 1994-1997*, Moskova, 1997.

Avrasya topraklarında boy veren ekonomik karakterdeki birlikleri, geleceğin Genel Avrasya Birliği'nin ilk habercileri olarak saymak mümkündür. Bunlar arasında en büyüğü, Türkiye'nin girişimiyle kurulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilâtı'dır. Bu işbirliğinin gelişiminde karşılıklı görüşmeler başarıyla yürütülmüş ve Karadeniz'de kıyısı bulunan altı devlet; Gürcistan, Bulgaristan, Rusya, Romanya, Türkiye ve Ukrayna 2001 Nisan'ı başlarında İstanbul'da imzaladıkları anlaşmayla, merkezi İstanbul'da olacak operatif yardımlaşma grubunu (Karadeniz Gücü) kurmuşlardır. Bu grubun amacı, Karadeniz'deki kurtarma ve mayın tarama çalışmalarını birlikte yürütmek ve birlikte diğer önlemleri almaktır. Türkiye ve Rusya Federasyonu'nun girişimleri sayesinde gerçekleşen, aynı zamanda Karadeniz'in ve İstanbul Boğazı'nın ekolojik güvenliğine de cevap vermeye yönelik olan bu olayın önemi, Türk medyasında belirtilmiştir.[4] Bir diğer ekonomik birliğin; Avrasya Ekonomik Birliği'nin kuruluşu Rusya, Kazakistan, Belorus, Kırgızistan ve Tacikistan devlet başkanlarının Astane'de biraraya gelmesiyle gerçekleşmiştir. Bu birliğin resmi merkezleri Moskova, Alma Ata St. Petersburg ve Minsk'tir.

Avrasya konusundaki Türk konseptine gelince, onun konsept haline gelişi, yanılmıyorsak, SSCB'nin dağılmasından ve aralarında Türki devletlerinin de olduğu bağımsız devletlerin ortaya çıkmasından sonra gerçekleşmiştir. Açıktır ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisi Avrasyalılığın güney modeli için deneysel bir tarihi temel olmuştur. Ancak Avrasyalılıktan, Osmanlı İmparatorluğu'nun ne yıkılmasından önce ne de sonra bahsedilmemiştir. Hem bir konsept hem de bir pratik olarak Osmanlılık, çok daha uzun süreli, sağlam ve çok taraflı Avrasya işbirliği ve entegrasyonu için temel oluşturabilir miydi? Bu konuda Osmanlıları araştıran uzmanların çok sayıda eseri mevcuttur. Mustafa Kemal ve arkadaşları, örneğin Sevr Antlaşması'nın imzalanması ile ilgili olarak söylediklerinde ve daha sonraları halifelik, kıyafet ve laiklik yasalarının kabulü vs. esnasında dile getirdikleri söylemlerde, Osmanlılığın İmparatorluğun yıkılmasına yol açan ve perspektiften yoksun özel-

4 *Radikal*, 26.12.2000, *Radyo Mayak*, 10.10.2000.

liklerini belirtmişlerdir. O zamanların görevi, ekonomik bağımsızlık temelinde Avrupalılaşmayı sağlamak, laik bir devlet kurmak, sivil bir toplumun temellerini atmak, gericilikle (irtica) mücadele etmekti.

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden ve SSCB'nin dağılmasından sonra bugünkü Türkiye, kendini bölgenin bir devleti olarak kabul ederek geçmişini kendince yorumluyor, bu geçmişi günümüzle bağlıyor, tarihi bağlara bakarak Avrasyalılık fikirlerine yöneliyor; Avrasyalılığı kendince değerlendiriyor. Ancak birçok Türk yayınını, örneğin *Avrasya Dosyası*, *Eurasian Studies*, *Diyalog Avrasya* dergilerini incelediğimizde, Türkiye Dışişleri Bakanlığı bünyesindeki Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) kuruluşunun faaliyetlerini değerlendirdiğimizde, Süleyman Demirel, Devlet Bahçeli gibi politik liderlerin ve devlet adamlarının konuşmalarını ve diğer birçok belgeyi ele aldığımızda, bize öyle geliyor ki, bugünkü Türk ideologlarınca ileri sürülen Avrasyalılık tezinin temelinde, ilkesel olarak tümüyle farklı, belli bir anlamda bizim yukarıda anlattığımıza ters, stratejik olarak birleştirici bir fikir yatıyor. Bu birleştirici fikir (çeşitli biçimlerde), Türklerin özgünlüğü ana temasına ve kural olarak da ek bir kültüre, İslâm kültürüne yönelmeyi öngörüyor. Bazı Avrasyalılık tezlerinde ise Türk-İslâm sentezinden, diğer bir deyişle gerçek ve sağlam Avrasyalılığın yalnızca ırk, etnik ve dini birlik temelinde kurulabileceğinden bahsediliyor.

Örneğin TİKA'nın kuruluşunun üçüncü yılı münasebetiyle 14 Eylül 1994'te düzenlenen "Günümüzde Avrasya" isimli konferansta uzun bir konuşma yapan Süleyman Demirel, Avrasya denilince "başta Türk dilinin konuşulduğu cumhuriyetlerin ve Türkiye'ye komşu ülkelerin" kastedildiğini belirtmiş ve "Avrasya yepyeni bir tabir, yepyeni bir kıta" şeklinde konuşmuştur.[5] Türki Devletlerinin ve Toplulukların Dostluğu, Kardeşliği ve İşbirliği Kurultayı'nda (1998) konuşan Tansu Çiller, günümüz globalleşmesinde Türk alternatifinden bahsederek, 21. yüzyılın Türk globalleşmesi yüzyılı olacağını, Türk Dünyası Kurulu'nun kurulması gerektiğini belirtmiştir. Bize öyle geliyor ki,

5 T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Günümüzde Avrasya*, Ankara, TİKA, 1995, s.10, 20.

Türk globalleşmesi görüşü, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nda da benimseniyor. Bu konuyu gazeteci Faruk Mercan, 1999 sonlarında *Zaman* gazetesinde yazdığı "Neredeyiz ve Nereye Gidiyoruz" adlı yazısında, Türkiye'yi NATO'da temsil etmiş seçkin Türk diplomatlarından Büyükelçi Onur Öymen'in kitabına atıfta bulunarak belirtiyor. Yazar kitabında üçüncü bin yılda Türkiye'nin dünya liderlerinden biri rolünü oynamayı hak ettiğini gösteren pek çok tez ileri sürüyor: Türkiye'nin AB'ye girmesi, Avrupa Parlamentosu'nda milletvekili sayısı açısından onu Almanya ile aynı sıraya sokuyor. 50 yıl sonra ise, Türkiye, nüfus açısından Batı Avrupa'nın en büyük devleti olacak. Rusya'nın Avrasya'daki rolüne gelince, yazara göre, Rusya Avrupa ülkelerinin kaderini paylaşacak, yani 50 yıl sonra Rusya'nın nüfusu 30 milyon azalırken Türki devletlerinin nüfusu 30 milyon artarak 90 milyona ulaşacak. "AB şemsiyesi altında" güçlü bir devlet haline gelen Türkiye, aynı zamanda, "İslâm şemsiyesi altında" üçüncü bin yılda İslâm dünyasında da tek lider devlet haline dönüşecektir. "Neresinden bakarsak bakalım, Avrupa ve Asya'nın tam ortasındaki bu iki yönlü avantajıyla Türkiye, yeni bin yıla en öndeki bir lider adayı olarak giriyor."

Bu ve benzeri kanıtları gösteren *Zaman* gazetesi yorumcusu, Dışişleri Bakanlığı'nın bu görüşleri paylaşmadığını beyan etmesine karşın, yine de onları anlayışla karşıladığını savunuyor. Örneğin gazeteci İsmail Cem'in şu sözlerine atıfta bulunuyor: "Bu geniş sosyo politik coğrafyada, en dinamik ekonomiye, en gelişmiş silahlı kuvvetlere ve en deneyimli demokrasiye sahip olan Türkiye, yeni 'Avrasya Düzeni'nin istikrarına katkı getirmek ve onun sunduğu imkânlardan yararlanmak için elverişli koşullara sahip bulunmaktadır. Hem tarihsel ve kültürel birikimiyle hem de aynı zamanda Avrupalı ve Asyalı olmanın imtiyazından kaynaklanmış çift boyutlu kimliği ile Türkiye, Avrasya'nın 'merkezini' oluşturmaya dönük güçlü bir konumdadır... Türkiye, yeni ve güçlü bir ekonomik ivmenin sağladığı hızla, geçmişteki bölgesel rolünü, şimdi küresel bir role dönüştürüyor."[6]

6 *Zaman*, 15.12.1999, http://www.zaman.com.tr/ssayfa/odosya/milenyum/htm.

Örneğin milletvekili sayısı açısından parlamentonun ikinci büyük partisi olan Milliyetçi Hareket Partisi'nin internet sayfasında, parti lideri Devlet Bahçeli'nin 1999 parlamento seçimleri arifesinde yaptığı konuşmanın metni yayınlanıyor. Bu metinde Bahçeli de Avrasya konusuna değiniyor ve Avrasyalılık kavramının içeriğini ve geleceğini şöyle değerlendiriyor: "Dünyanın 21. yüzyılda gerçek bir barış ve istikrara kavuşması, Avrasya'nın barış, istikrar ve işbirliği adası olmasına bağlıdır. Avrasya'nın böyle bir düzene ulaşması da ancak Türk dünyasının işbirliği ve refahıyla mümkün olacaktır. Bunun etkin olarak sağlanması amacıyla, 'Türk Dünyası Bakanlığı' kurulacak ve Türk dünyası ile ilişkiler tek elden koordine edilecek ve yürütülecektir."

MHP lideri yeni hükümette Başbakan Yardımcılığı görevindeyken 5 Kasım 2000'de ise şunları söylüyor: "Türk dünyası ile ilişkilerimizde, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra geçen 10 yıllık süre boyunca ciddi ilerlemeler sağlayamadığımız bir gerçektir. Bu konu, ilişkileri geliştirmek ve kurumlaştırmak için herkesin üzerine düşeni layıkıyla yapması gereken stratejik ve milli bir mesele olarak ele alınmalıdır."[7]

Bazı Türk medya organlarında, kitaplarda, Türk resmi yetkililerinin, bürokratların, milletvekillerinin, politik liderlerin sık sık katıldığı kongre, toplantı ve konferanslarda Türk dünyasının Avrupa'daki Türk çıkarlarını yakından ilgilendiren özel bir konu olduğu tezi dile getirilmektedir. Globalleşme koşullarında günümüz dünya ekonomisi istatistikleri pratiği açısından hiç de alışıldık olmayan bir olgu Türk resmi devlet istatistiklerinde gözlemleniyor. Bu istatistiklerde Türkiye'nin Türki Devletlerle İşbirliği başlığı altında devletler, belirli sosyo ekonomik göstergelerinin ya da hiç değilse coğrafik özelliklerinin yakınlığına göre gruplandırılmıyor, bir bakıma kavim özelliklerine göre gruplandırılıyor. Anlaşılan Türki Cumhuriyetleri İşadamları Kurulu da aynı ilke temelinde kuruldu. Bu kurulun ilk kongresi Aralık 1997'de, ikinci kongresi ise Kasım 2000 tarihinde yapıldı.

Bir dizi yayında tek Türk halkı fikri sürekli tekrarlanmaktadır.

7 http://www.mhp.org.tr/

Türki Cumhuriyetleri'ni belirtmek amacıyla İngilizce'de yaygın olarak kullanılan "Turkic Republics" deyimi yerine, Türkiye'de "Turkish Republics" deyiminin kullanılması giderek yaygınlaşıyor. Türkiye'de İngilizce yayımlanan kimi yayınlarda "Turkic" tabiri tümüyle kayboldu, yalnızca "Turkish" kaldı. Aynı gelişme Türkçe'de de yaşanıyor. Türk dilleri tabiri artık kullanılmıyor, yalnızca çeşitli kavim şivelerine sahip olan tek bir Türk dilinden bahsediliyor. Türk kökenli metinlerle karşılaşan yabancılar bazen zorlanıyorlar; Türkiye'de Türkçe ya da İngilizce yayımlanan metinlerdeki Türk Cumhuriyetleri, Turkish Republics tabirleri artık nasıl doğru olarak tercüme edilebilecek? Söz konusu olan devlet ve cumhuriyetler hangileridir? Türki Cumhuriyetleri mi Türk Cumhuriyetleri mi? Türkiye Dışişleri Bakanlığı bünyesindeki TİKA Ajansı tarafından yayımlanan *Eurasian Studies* dergisinin 2000 yılı 18. sayısında yer alan yazının başlığı bu açıdan tipik bir örnektir: "Main Obstructions in Front of the Integration Between Turkey and Independent Turkish Republics..."

Haksızlık yapmamak için belirtmek gerekiyor ki, bazı Türk yazarları çok çeşitli kültürlere sahip olan Avrasya'nın yalnızca bir Türk dünyası olmadığını kavrıyorlar. Örneğin ABD'de yaşayan ünlü bilim adamı Kemal Karpat bu konuya değiniyor: Avrasya'daki jeopolitik hareketin 21. yüzyıla seyri sürecinde Rusya-Türkiye ekseninde iki ağırlık merkezi oluşuyor [...] Avrasyalılık, Rusya ve Türkiye açısından ne ifade ederse etsin, iyimserlik için bir kaynak oluşturuyor.[8] 1997'de İstanbul'da TÜSİAD'ın girişimiyle gerçekleştirilen "Avrasya Bölgesinin Kalkınma Perspektifleri Semineri" notları Türk iş dünyasının, diğer ülkelerdeki iş çevreleri gibi Avrasya'yı yalnızca Türk birliğinin kurulması yolunda Türkiye'nin hayati çıkarlarını ilgilendiren bir bölge olarak değerlendirmiyorlar.[9] Ancak diğer bazı yayınlarda Avrasya konusu ele alınırken Rusya olgusuna pek rastlanmıyor. Örneğin TİKA tarafından büyük tirajla yayımlanan ve enformasyon yüklü *Avrasya Dosyası* isimli dergide Rusya üzerine verilere pek nadiren rastlanıyor, ancak Türki-

8 DA, *Diyalog Avrasya*, İstanbul, 2000, no.1, s.29.

9 Bkz. *Opportunities and Challenges in the Eurasian Area*, İstanbul, Kasım 1997.

ye'nin Avrasya ülkeleri ile ticaret hacmini içeren istatistik bilgilere sıra geldiğinde, bu ülkelere yapılan Türk malları ihracatının % 36'sının Rusya'nın payına düştüğü ve bu bölgeden yapılan ithalatın % 48'inin yine Rusya'dan olduğu anlaşılıyor, yani Türkiye'nin Avrasya'daki en büyük ticari partnerinin Rusya olduğu görülüyor.[10] Bu gerçeğe işaret eden başka kanıtlar da mevcut: Bazı verilere göre bugün Rusya, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da 54.100 Türk vatandaşı çalışıyor, üstelik bunların 30 bini Rusya'da çalışıyor.[11] Ayrıca bir ticaret ortağı olarak Rusya'nın Türkiye açısından önemi yalnızca Avrasya sınırlarıyla ölçülmüyor, örneğin Türk yayınlarında şunlar belirtiliyor; "Rusya, dış ticaret, turizm, inşaat, nakliyat ve enerji alanlarında yaratılan ikili iş olanakları sayesinde 1997'de Türkiye'nin ikinci önemli ticari ortağı haline gelmiştir."[12]

Avrasya'daki çok çeşitli ulusal medeniyetler arasındaki karşılıklı etkileşimi yalnızca Türkler arası karşılıklı etkileşimle sınırlamaya, mümkün olursa Türki nüfusunun çıkarlarını bölgedeki, Avrasya Cumhuriyetleri'ndeki ve özellikle Türki halkların yanı sıra başka uluslardan Müslümanların da yaşadığı Kafkasya'daki aşırı, Turancı, İslâmcı hareketlere yönlendirmeyi içeren yeni Türk Avrasyalılık konsepti birçok yayında gözler önüne seriliyor. Hattâ sıkça halklar arasında düşmanlık tohumları ekiliyor, Rusların Türki Cumhuriyetleri'nden barışçı yollarla dışlanması, çeşitli Türk eğitim kuruluşları kanalıyla Rusçanın yerine Türkçenin ve İngilizcenin konulması çağrıları yapılıyor. Medya, İnternet, Türk uyduları, Türkiye'deki İslâm kuruluşları ve bu cumhuriyetlerden gelen göçmenler bu amaçla kullanılıyor.

Türkiye'nin Türki dünyası ile "özel" bağlarını genişletmek ve kuvvetlendirmek tavsiyesinden yola çıkan Türkmen Türk Üniversitesi Aşkabat öğretim üyesi Mehmet Erol (soyadından anlaşıldığı üzere kendi Türkmen değil, Türk'tür) TİKA'nın yani Dışişleri Bakanlığı bünye-

10 *Eurasian File*, Ankara, no.124 Ekim 1999, s.5-6.
11 http://www.mhfa.gov.tr/grupa/ac/abc/defaultl/htm
12 TÜSİAD, *Türkiye-Rusya İlişkilerindeki Yapısal Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, İstanbul, Haziran, 1999, s.174.

sindeki TİKA'nın yayın organı *Eurasian Studies*'de şunları yazıyor: "Türkiye ile aynı etnik köke sahip, tarihi, dini ve diliyle ona yakın olan yeni BDT ülkeleri, Orta Asya ve Kafkasya'daki uluslararası politikaya katılmaya başladılar. Görülen o ki, bu koşullarda Türkiye, 1522'de Rusların Kazan Tatar Hanlığı'nı yıkmaları sonucu kaybettiği jeostratejik imkânlarını ve yükümlülüklerini yeniden kazanmaktadır."[13]

Sadece Rusça değil, bizzat Rusların varlığı bazı Türk yazarlarını çileden çıkarıyor. Örneğin Türk dilleri ve kültürü uzmanı olan Lokman Uzel, Tuva üzerine yazdığı makalesinde şunları belirtiyor: "Rusların ağır ve eziyetli olan yönetimi altında kalmıştır [...] Bugün ise daha da Rusların gölgesinde bulunmaktadır. Bugün Ruslar, ekonomi ve idari şekilleri bozulduğu için gerek Uranhayları, gerekse Altayeli ve Sahaeli gibi diğer Türk ellerini iyi gözetememektedir. Bu Kuzey Türk Cumhuriyetleri, bugün dünyanın, Müslüman ve diğer Türkellerinin ve Türkiye'nin ilgi alanı da olamamıştır."[14]

Daha önce belirttiğimiz gibi bugün yeni Türk Avrasyalılık görüşünün en aşırı biçimi olan milliyetçi, Pan-Türkist ideolojinin yaygınlaştırılmasının en aktif araçlarından biri günümüzde İnternettir. Bu konu araştırmacıların özel dikkatini gerektiriyor. Biz bu konuya genel hatlarıyla değineceğiz. İnternete giren Türkolog, Türkiye kökenli ve kaynaklı milliyetçi ve Pan-Türkist yayınların bolluğu karşısında şaşıracaktır. İnternette Avrasya konusuyla ilgili olarak yapılan eleştirilerin, karalamaların temel hedefini en azından emperyalist ve hegomanyacı olarak suçlanan Rusya Federasyonu oluşturmaktadır. Örneğin toplumsal yararı olan bir kuruluş olarak hükümet kararıyla Temmuz 1980'de kurulan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın internet sayfasında, "Rusya'da Dağılma Sancısı" başlığı ile yayımlanan yazıda Rusya'nın yakın bir gelecekte çökeceği öngörülerek, bu durumda Rusya'daki Türki Cumhuriyetleri liderlerinin nasıl davranması gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunulmaktadır:

---

13 *Eurasian Studies*, no.18, 2000, s.74.

14 "Türk Dünyası", *Tarih Dergisi*, İstanbul, Mayıs 1997, s.33.

RUSYA'DA DAĞILMA SANCISI. Rusya Federasyonu'nu oluşturan 'cumhuriyetler', 'özerk bölgeler' artık merkezden - Moskova'dan iyice uzaklaşmaya başladılar. Nitekim Kalmıkya'dan sonra Tataristan da Rusya Federasyonu'ndan uzaklaşma, merkezin otoritesinden ayrılma ve daha fazla bağımsız bir yönetim talebinde bulundular. Bilindiği üzere yalnızca Çeçenistan Cumhuriyeti, 20 ay süren savaşın ardından Ağustos 1996'da imzalanan anlaşma ile Rusya Federasyonu'ndan ayrılabilmişti. Kalmık ve Tatar liderlerin konu ile ilgili açıklamaları göstermektedir ki, merkezi otorite olan Moskova'nın Cumhuriyetler üzerinde siyasi etkisi hemen hemen yok olmuş durumdadır. Federasyon içindeki Cumhuriyetler, özerk bölge ve yönetimler kendi sorunlarıyla başbaşa bırakılmış durumda olup, Moskova'nın yakın günlerde bu sorunların üstesinden gelebileceği de düşünülmemektedir. 21. yüzyılın başlarında dünya siyasi haritasında yeni devletlerin, yeni sınırların oluşacağı kaçınılmaz bir gerçektir. Rusya Federasyonu dağılma sürecine girmiştir. Ancak bu dağılmanın etap etap olacağını, daha doğrusu olması gerektiğini düşünüyorum. Çünkü Kalmıkya olsun, Tataristan olsun, Saha olsun, Altay Cumhuriyeti olsun, Tuva Cumhuriyeti olsun henüz Moskova'dan ayrı, bağımsız bir ekonomik politika yürütebilecek noktaya gelmiş değillerdir. Güvenliklerini sağlayabilecek askeri ve polis gücünden de yoksun durumda bulunan bu Cumhuriyetlerin şimdilik Moskova'nın yetkisini eşit şekilde paylaşarak, bağımsızlık yolunda her alanda hazırlıklarını tamamlamaları gerekmektedir. Bunun için bilhassa Türkiye Cumhuriyeti yetkililerine, sivil toplum kuruluşlarına, işadamlarımıza önemli görevler düşmektedir. Moskova'yı rahatsız etmeden bu özerk bölgelerde vakit çok geç olmadan ekonomik, siyasi ve kültürel yatırımlar yapılmalıdır. Çünkü buralar Türk'ün hayat sahalarıdır... GECE YARISI NOTLARI / İsmail Cengiz.[15]

Türk dünyası adlı internet merkezinde birleşmiş *Turan, Bilginet, Turkmens, Bozkurt* gibi isimler taşıyan internet sayfalarının ana konusu yine aynı: Pan Türkçülük, bütün ülkelerdeki Türkler, Türkiye liderliği altında birleşin. Ülkü Ocakları Aydınlatma ve Kültür Vakfı'nın kimi internet sayfalarında taraftarlarının eserlerinin, Türkeş'in

[15] Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, http://www.turan.org

görüş ve sözlerinin propagandası yapılıyor. Türkçe sözlükte Turan ve Turancılığın nasıl izah edildiğine bakmakta yarar var: Turan; Turancıların bütün dünyadaki Türkleri birleştirmek yoluyla kuracakları devletin adıdır. Turancılık ise bütün Türkleri tek bir vatanda tek bir bayrak altında toplamayı amaçlayan akımın adıdır, bu akım Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Osmanlılık ve İslâmcılık akımlarına karşı ortaya çıkmıştır, eşanlamlısı; Türkçülüktür.[16]

Türk Dünyasında Milliyetçi Hareketler adlı internet sayfasında Can Macit (İzmir) imzalı metinler yayınlamaktadır. Bu sayfada Türk cumhuriyetlerinde ve bölgede, milliyetçilik ve özgürlük için mücadele veren kuruluşların faaliyet gösterdiği anlatılıyor. Metin yazarı Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan'daki bu türden örgütlerin dışında Rusya'da çeşitli örgütlenmelerin var olduğunu belirtiyor: Tataristan'da "Özerk", Çuvaş'ta "Kalkınma", "Türk Halkları Kurulu", "Türk Dünyası Gençleri Birliği", "Balkarya Türe", Ukrayna'da "Kırım Milli İttifakı" adlı örgütlerin varlığından söz ediliyor. İlgilenen okuyucuya Türk halkının bağımsızlığa hayran halklardan biri olduğu, bağımlı olmaktansa ölmeyi tercih edeceği, Türk dünyasının temsilcilerinin bunu kanıtladığı, Rus baskısına karşı ölümü göze alarak savaştıkları, ancak amaçlarına ulaşamadıkları anlatılıyor. Metin yazarına göre 90'lardan sonra Türk halkları birliğini, yani Turan fikrini gerçekleştirmeyi başarabildiler. Yazara göre, belirli koşullar yaratılmıştır, ancak Birlik gereklidir. Bugünkü koşullarda politik hareketlere güvenilemez, Birliği kültürel ve aydınlatma faaliyetleriyle gerçekleştirmek gereklidir. Turan fikrinin gerçekleştirilmesine iştirak etmek, bağımsızlık için mücadele vermek gereklidir. Bu hedef bütün milliyetçi hareketler için ortaktır.

Ötüken adlı internet sayfasında Türk Birliği'nin mutlaka kurulacağı belirtilmektedir. Alparslan Türkeş'in Konya Selçuk Üniversitesi'nde 3.000 öğrenci önünde, Türk dünyası konusunda, "Türklerin birliği mutlaka kurulacaktır. Çünkü Türk tarihinde ders alınması gere-

16 Türkçe Sözlük, c.2, yeni baskı, Ankara, 1988, s.1495.

ken olaylar vardır" dediği hatırlatılmaktadır. Orta Asya'da yeni kurulan devletlerin, her konuda Türkiye'nin öncülüğünde hareket etmesinin önemine değinilmektedir. Avrasya bölgesindeki İslâm kesimlerinde Fethullah Gülen ve İslâmcılar oldukça aktiftirler. Türkiye'de hakkında dava açılan Gülen, ABD'ye sığınmak zorunda kalmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz akımlara değinen Profesör Kemal Karpat, *Diyalog Avrasya* dergisinin birinci sayısında bu görüşlerin ciddiye alınmaması gerektiğini, bunların bir ütopya olduğunu belirtiyor. Ancak tarih gösteriyor ki, ütopik görüşler toplumlardan her zaman ve hemen dışlanamıyorlar; görüşlerin, inancın, milliyetin, kanın arılığı uğruna yaşanan insan felaketlerinin ve kıyımlarının üzerinden ancak yıllar geçtikten sonra bu görüşler kınanıyor ve lanetleniyor.

Tüm bunlar Avrasya'daki iki büyük devlet arasındaki karşılıklı iyi ilişkilerin geleceğine zarar veren örneklerdir. Bu örnekler Türkiye'de aralarında aydınların da, işadamlarının da bulunduğu Rusya ile işbirliğinden yana olan insanların sesini bastırıyor. Ayrıca Türkiye'nin kendisi birçok etnik farklılıkları içeren bir ülkedir. Bu nedenle Başbakan Bülent Ecevit halka seslenirken, bütün vatandaşların ırk, dil, din ve cinsiyet farklarına bakmadan, ülkede eşit olarak yaşamalarının zorunluluğuna değinmiştir.[17] Bu konuşma bir rastlantı değildir: Türk medyası, Türkiye'deki birçok aydının, bilimadamının, politik liderin hâlâ bir rasist, şovenist gibi davrandığını kabul ediyor.[18]

Bu düşmanlık, kuşku ve güvensizlik ortamında Çeçen teröristler de kendilerini özgür hissediyorlar. Gerçi iki ülke arasında terörizmle mücadele konusunda anlaşma imzalanmıştır (Türkiye'de 1991'den itibaren özellikle ülkenin toprak bütünlüğünü hedef alan teröre karşı çok sert yasalar yürürlüktedir). Özellikle Çeçen teröristlerin 23 Nisan 2001'de İstanbul'un göbeğindeki Swiss Otel'i ele geçirmeleri skandalından sonra Rusya medyasında bir protesto dalgası yükselmiştir. Eyleme 15-20 kadar teröristin katıldığı, bunlara Çeçen asıllı ünlü Türk teröristi Muhammed Tokçan'ın öncülük yaptığı yazılmıştır. Daha ön-

[17] *Hürriyet*, 11.12.2000.
[18] *Radikal*, 25.12.2000.

celeri, Muhammed Tokçan, 16 Ocak 1996'da 27 yaşındayken bir grup teröristle birlikte Trabzon'da yaklaşık 100 Rus vatandaşının da içinde bulunduğu Avrasya feribotunu rehin almıştır. Eylem Çeçen savaşçılarını desteklemek amacıyla yapılmıştır. Eylemciler Çeçen savaşının bir an önce durdurulmasını ve Pervomayskoye Köyü'nde çember altına alınan Raduyev grubunun serbest bırakılmasını talep etmişlerdi; aksi takdirde gemiyi havaya uçuracaklarını söylemişlerdi. Aralarında Tokçan'ın da bulunduğu teröristlerin tutuklanmasından sonra yapılan mahkemede bu kişiler 8 yıl hapis cezasına çarptırılmış ve İmralı Cezaevi'ne yollanmışlardır. Ancak aynı yılın Ekim ayında Tokçan, dört mahkûmla birlikte cezaevinden firar etmiştir. 1999'da tekrar tutuklanmasından sonra affedilerek serbest bırakılmıştır.

Nisan olaylarına gelince, rehin alınanların arasında, Avrasya işbirliğini iş temelinde gerçekleştirmeye hazır Rus vatandaşları da bulunmaktaydı: Demirözü hammaddesi konulu sempozyuma katılmak üzere İstanbul'a gelen Karelskiy Okatış adlı Rus kuruluşunun temsilcileri rehin alınanlar arasındaydı. Bunlar dışında konferansa Rusya Metalurji Novolipetski Kombinatı temsilcileri de katılacaktı. Teröristler medyaya yaptıkları açıklamada eylemin Rusya'nın Kafkasya'daki "kanlı eylemlerini" protesto etmek amacıyla yapıldığını belirttiler. Bu arada başka bir görüşe göre eylem, Çeçen lideri Cohar Dudayev'in öldürülmesinin beşinci yıldönümü münasebetiyle yapılmıştı.

İstanbul polisinin girişimlerinden sonra teröristler rehineleri serbest bırakarak teslim oldular. Rusya medyası bu eylemin Rusya vatandaşlarına ve çıkarlarına karşı yapılan ilk eylem olmadığına dikkatleri çekti. Mart ayında İstanbul-Moskova seferi yapan Rus uçağı kaçırılmıştı. Korsanlar yine Çeçenistan'daki savaşın durdurulmasını talep ederek uçağı Suudi Arabistan'a kaçırmışlardı. Suudi Arabistan güvenlik güçlerinin Medine Havaalanı'nda düzenledikleri operasyon sonucu 170 yolcu kurtarılmıştı. Çatışmalar sırasında biri Rus hostesi ve diğeri korsan olmak üzere üç kişi ölmüştü. Türk medyasında Suudi Arabistan güvenlik güçlerine yönelik suçlamalar yapılırken, teröristlerin uçağa sızmasına izin veren Türk güvenlik güçlerine dair tek bir kelime dahi edilmiyordu.

Bu olaylarla ilgili olarak BBC'ye atıfta bulunularak İstanbul'da yaklaşık 25 bin Çeçen'in yaşadığı, bütün Türkiye çapında ise Rusya'ya karşı yıkıcı faaliyetlerde bulunan çok sayıda örgütün bulunduğu belirtiliyordu. Rusya medyasında Türkiye'deki aşırı Çeçen çevrelerinin Türk güvenlik teşkilâtı ile yakın ilişkiler içinde olduğu pek çok kez yinelenmiştir. Açıktır ki, Türk yetkilileri Çeçen ayrılıkçılarını ve teröristleri destekleyen örgüt ve kişilere karşı yeterli çabayı göstermemektedir. Avrasya Feribotu'nu kaçıran Tokçan, 8 yıla mahkûm olmasına karşın geçen yılın Aralık ayında ansızın affedilerek serbest bırakılmıştır. Rusya yetkililerinin bütün taleplerine karşın, sahte belgelerle Türkiye'de bulunan Dağıstan Vahab hareketinin liderlerinden Tagayev, geçen yıl İstanbul'da serbest bırakılmıştır. Oysa terörizmle mücadele deklarasyonu iki tarafı da bağlamaktadır. Moskova birçok kez, Türkiye'de Movladi Udugov'un ve diğer ünlü Çeçen ayrılıkçılarının bulunduğuna, "Çeçen temsilciliği"nin Rusya karşıtı faaliyetlerine Türk yetkililerinin dikkatini çekmiştir. Rusya gizli servisindeki kaynaklar ayrılıkçı güçlerin eylemlerinin bazı Türk resmi kişilerince desteklendiği kanısındadır. Örneğin Türkiye'nin eski SSCB'deki Türki Cumhuriyetleri ile ilişkilerden sorumlu Devlet Bakanı Çay ve Başbakan Yardımcısı Bahçeli, geçen yıl açıkça Rusya karşıtı açıklamalarda bulunmuşlardır. Rusya gizli servisi, Türk vatandaşlarının Çeçenistan'da ayrılıkçı savaşçıların saflarında yer aldığını gösteren kanıtlar bulmuştur. Mevcut veriler, Türkiye'den Çeçenistan'a önemli ölçüde maddi ve askeri malzemenin transferini sağlayan kanalların faaliyetlerine devam ettiğini gösteriyor. Yaralı Çeçen savaşçılarının Türk hastanelerinde tedavi edildiğine dair bilgiler geliyor. Bütün bu olaylar teröristlerin Türkiye topraklarını geniş bir biçimde kullanma olanaklarına sahip olduğunu tüm dünyaya gösterdi.[19]

Haksızlık etmemek için belirtmek gerekiyor ki, Türkiye'de Avrasya işbirliği alanında olumlu örnekler, Rusya-Türkiye arasındaki ikili ilişkilere özellikle iş çevrelerinde realist yaklaşımlar da mevcuttur. Biz bilim adamlarının bu son toplantısı buna bir örnektir. Ancak ön-

[19] http://www.smi.ru 23.4.2001-08-26.

ceden de bu türden girişimler az yapılmamıştır. Örneğin TESEV'in girişimiyle 1997'de, Türkiye'de, *Türkiye'nin Orta ve Uzun Vadeli Ekonomik Çıkarları Açısından Türk-Rus İlişkileri* adlı ayrıntılı bir araştırma yayımlanmıştır. 1999'da TÜSİAD tarafından yayımlanan *Türkiye-Rusya İlişkilerindeki Yapısal Sorunlar ve Çözüm Önerileri* adlı araştırma da aynı ölçüde ayrıntılı ve ilginçtir. Bu araştırmada, 1997'de, yalnızca Antalya'ya Rusya'dan 238 bin turistin geldiği, üstelik teröristlerin tehditlerinin onları pek etkilemediği, aynı yıl Türk plakalı TIR kamyonlarının Rusya'ya 27.700 sefer yaptığı, Rusya şehirlerine her gün İstanbul'dan ortalama 55 çartır uçağının uçtuğu, son 10 yıl içinde Türkiye'nin "bavul ticaretinden" en azından 50 milyar dolar kazandığı belirtiliyor ve son olarak da Moskova'nın en büyük alışveriş merkezine Türk yatırımının yapıldığı hatırlatılıyor.[20]

Avrasya'da Rusya-Türkiye işbirliğinin yararlılığı fikrine *Perspektif* dergisi küçümsenmeyecek bir katkıda bulunuyor. Moskova'daki Türkiye Büyükelçiliği, Rusya'da, Rusça *Türk Habercisi* adlı ilginç bir aylık yayın organı yayınlamaya başladı. Ümit ederiz ki, bu türden yayınlardaki Avrasya işbirliği lehindeki yazılar aynı zamanda geniş Türk kesimlerine de ulaşır, dar bir okuyucu kitlesiyle sınırlı kalmaz, sözünü ettiğim ya da etmediğim negatif yayınların karşısında önemli bir rakip olurlar. Ancak o zaman pozitif Avrasyalılık temellerinde iki ülkenin yakınlaşması olanakları üzerine açık ve kapsamlı bir diyalog başlayacaktır. Ancak Swiss Otel eyleminden sonra bazı Türk gazetecileri, 5 yıl önce Avrasya feribotunu ele geçiren teröristlerin eyleminin Türk medyası tarafından onaylandığını kabul etmişlerdir. Gülay Göktürk, *Sabah* gazetesindeki yazısında bu konuya değiniyor. Göktürk, bütün televizyon kanallarının 3 gün boyunca fiilen eylemcileri desteklediğini hatırlıyor: "[...] Basın ve televizyon kanalları, 200 kişiyi 3 gün boyunca silah zoruyla rehin tutan teröristlerin 'ne kadar iyi niyetli çocuklar' olduğunu ispatlamak için yarıştaydı [...] Kimsenin dili varmıyordu terörist demeye [...] Sorarım size, siz dünya üzerinde bir tane,

20 *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Yapısal Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, 1999, s.174.

politik bir davayı savunmayan terörist eylem gösterebilir misiniz? [...] Eğer politik bir dava uğruna eyleme kalkanları terörist saymayacak olursak, geride sadece hiç sebepsiz katliam yapan üç beş akıl hastası kalır [...] Bugün basının havası oldukça değişmiş görünüyor. Ama şu andaki hiddetin de, hukuk devleti kavrayışından ya da hukuka saygılı bir toplum olmaktan kaynaklandığına pek emin değilim [...] Çeçenlere, böyle zor bir zamanda turizmimizi baltalayacak bir eylem yaptığı için öfkeleniliyor."[21]

Sonuç olarak bir kez daha belirtmekte yarar var: Yapıcı olan, kültürel ve ekonomik işbirliğini temel alan, halkları ve dinleri birbirinin karşısına koymayan, onları bizim ve yabancıların kavimleri diye bölmeyen her Avrasya konsepti, Avrasya işbirliği sistemindeki her birimin barış içinde bağımsız kalkınmasını, refah düzeyinin yükselmesini sağlayabilir ve sonuç itibariyle en yüksek dünya medeniyeti düzeyine erişmesine yol açabilir.

Rusya ve Türkiye'ye gelince, bizlerin görevi şunları tespit etmekten ibarettir: Avrasya'nın önde gelen iki ülkesinin seçkin çevreleri (politik, ekonomik, manevi çevreleri) ekonomik, politik, kültürel, manevi alanlarda yakınlaşmayı gerçekten istiyorlar mı, bunun için çabalıyorlar mı? Ekonomik, kültürel ve manevi entegrasyon ne derece mümkündür? Buna engel olan nedir? Ekonomik rekabet mi, politika mı, ideoloji mi?

[21] *Sabah*, 27.4.2001.

Türkiye ile Orta Asya'nın ve Kafkasya'nın Yeni Türki Devletleri Arasındaki Ekonomik İlişkilerin Durumu ve Perspektifleri

Y. İ. URAZOVA*

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda Orta Asya'da ve Kafkasya'da yeni devletlerin kurulması, Türkiye tarafından kendi bölgesel ve global pozisyonunun genişlemesi ve sağlamlaşması için reel bir şans olarak algılanmıştır. Türk yayılmacılığının temel doğrultusu Türkiye'nin ortak tarihi ve kültürel köklere sahip olduğu BDT'nin Türki Cumhuriyetleri, yani Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Azerbaycan olmuştur.

Cumhuriyet'in kurulduğu andan itibaren Türkiye Avrupalılaşma ve endüstrileşme yolunu, 80'lerin başından itibaren de neo-liberal kalkınma stratejisini izlemiş, 90'lara gelindiğinde ise bir dizi ekonomik göstergeye göre Orta ve Yakındoğu'da ileri konumlara gelmiş ve Güney ve Doğu Avrupa ülkelerinin yanı başına kadar yükselmiştir. Yeni kurulan Türki devletlere gelince, Türkiye'yle hemen hemen aynı nüfus yoğunluğuna sahip olmalarına rağmen (yaklaşık 60 milyon) bu ülkelerin toplam GSMH'leri yaklaşık olarak Türkiye'ninkinin üç katı daha azdır, kişi başına düşen ortalama gelir ise Türkiye'dekinden oldukça geridir.

(*) Dr., Rusya Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü.

Tüm bunlar Türkiye için, kendisini Türki Cumhuriyetlerin vasi-si, ağabeyi olarak ilan etmede temel oluşturmuştur. Türkiye'nin dış politikasındaki bu yeni doğrultu, 50. hükümetin 30.6.1993 tarihinde Türk parlamentosunda okunan programında aşağıdaki şekilde temellendirilmiştir: "Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra başta Rusya ve Türki Cumhuriyetler olmak üzere yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkması, Türkiye için olağanüstü önemli bir gelişmenin başlangıcı olmuştur. Türkiye 2000'lerde bu geniş bölgenin çekim merkezi olmalıdır. Türki Cumhuriyetler'le yakın ilişkilerle ilgili olarak, Türkiye, bu cumhuriyetlere karşı, onların dünyaya açılmaları ve dünya topluluğuyla entegrasyonları sürecinde özel yükümlülük ve sorumluluklara sahiptir."[1]

Türkiye'nin potansiyellerinin ve finansman imkânlarının sadece Türki Cumhuriyetlere yardım edilmesi için değil, Türk sermayesinin bu ülkelerin ekonomik kalkınmalarında katalizör olması ve bu ülkelerin ekonomilerinde önemli pozisyonlar elde etmesi için de tamamıyla yeterli olduğu çok doğal bir şey olarak kabul edildi.

Hükümet programının yukarıda belirtilen durumu diğer resmi dokümanlarda da tekrar edilmiş ve daha da geliştirilmiştir ve bu sadece bazen bahsedildiği gibi, SSCB'nin dağılmasından ve Türki Cumhuriyetler'in kurulmasından sonra Türk toplumunu saran coşkunun bir sonucu değildi.

90'larda izlenen Türki Cumhuriyetler'le her türlü ilişkinin ve işbirliğinin geliştirilmesi yolu Türkiye'nin temel jeopolitik ve stratejik amaçlarından birisi olmuştur. Görevinin sona ermesinin arifesinde, 2000 Mayıs'ında Türki Cumhuriyetler'in başkanlarının Bakü'deki toplantısında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, bayrağı haleflerine devrederken yaptığı konuşmada, SSCB'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan Türki topluluğunun "istifade edilmesi gereken tarihi bir şans" olduğunu ve "Türkiye'nin, Türki dünyasının lokomotifi olmaya hazır olduğunu" ilan etmiştir. Daha önceki Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından 1992'de ileri sürülen tezi tek-

1 *Turkish Review Quarterly Digest*, Ankara, 1993, c.7, no.31, s.96.

rarlayan Demirel'e göre Türki dünyası, Balkanlar'dan Çin Seddi'ne kadar Avrasya'da dominant faktör olacaktır."[2]

Ulusal ve jeopolitik çıkarlarını doğrudan ilgilendiren bu yayılmacı planlar, Rusya tarafından oldukça tedirginlikle ve menfi olarak değerlendirilse de, Rusya hem ekonomik açıdan hem de başka açılardan ciddi bir mukavemet gösterecek durumda değildi.

Türkiye'nin niyetleri Batı'nın çıkarlarıyla da çelişmemekteydi. Hattâ Batı, Türkiye'ye tam destek verdi. Müslüman, ancak laik ve Batılılaşan Türkiye'nin komşu İslâm rejimlerine karşı ağırlık oluşturması gerektiğini düşünen ileri Batılı devletlerin yöneticileri tarafından Türkiye'nin faaliyetlerinin belirli düzeyde yönlendirildiği ve koordine edildiğinin kabul edilmesi için temeller mevcuttur. Bundan başka, Türkiye, yeni kurulan devletlerin ekonomik politikalarının oluşturulması sırasında neo-liberal fikirlerin yayıncısı rolünü oynamalı, Batılı sermayenin bu ülkelerin pazarlarını ve hammadde kaynaklarını ele geçirmelerinde aracı olmalı, bunun sonucu olarak da Rusya'nın bu ülkelere girişinin sınırlandırılması sağlanmalıydı.

Tüm "Türki dünyası"nı Türkiye'nin önderliğinde birleştirme fikrini ileri süren Türk hükümeti, ülke içinde geleneksel olarak milliyetçi; ortak kök, din ve bazı ortak dil ve kültür öğeleriyle bağlantılı Türk dayanışması taraftarı olan kesimin desteğini sağladı. Önünde yeni ufuklar açılan Türk girişimciliği bu fikri heyecan ve şevkle karşıladı.

90'larda Orta Asya'ya ve Kafkasya'ya yönelen Türk ekonomik yayılmacılığını iki etaba ayırmak mümkündür: 1992-1994 ve 1995-2000.

Birinci etap boyunca Türkiye, Türki Cumhuriyetler'in önde gelen yabancı ticari ve ekonomik ortağıydı. Bu dönemde Türkiye eşsiz teşkilâtçı yeteneklerini sergileyerek ikili ilişkilerin kurulması, bu ilişkilerin hukuki temellere oturtulması, ticari ve ekonomik işbirliğinin temel biçim ve yönelimlerinin tespit edilmesi konularını çözdü. Kısa bir

2 "Vremya Novostey", 11.4.2000.

süre içinde her bir cumhuriyetle ticaret, yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması, çifte vergilendirmenin kaldırılması, direk uçuşların, haberleşmenin sağlanması ve diğer konularda anlaşmaların mutabakatı sağlandı ve imzalandı.

Sanayi ve Ticaret Odaları, Mal ve Menkul Kıymetler Borsaları, Türk Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) ve Türk Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK)[3] başkanlığındaki diğer kuruluş ve vakıflardan oluşan Türk özel sektörü, Türki Cumhuriyetlerle ilişkilerin oturtulmasına başından beri katılmışlardır. Türki Cumhuriyetler'in bağımsızlıklarını ilan etmelerinden hemen sonra, Aralık 1991'de DEİK'in inisiyatifiyle bu cumhuriyetlerin çoğunluğuyla iş kontakları kurulmuş, ortak yatırımların ve girişimcilik alanlarının öncelikli objelerinin belirlenmesine girişen "İş Konseyleri" kurulmuştur.

Türk devleti de yine aktif olarak bu alanda faaliyetler yürüttü: 1992'de Dışişleri Bakanlığı'na bağlı özel bir yapı, "Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı" (TİKA) kuruldu. TİKA, Türkiye'nin Türki Cumhuriyetlerle ve Türk ulusal azınlıkların yaşadıkları ülkelerle (Moldavya, Moğolistan, Tacikistan, Gürcistan, Ukrayna, bir kısım Balkan ülkesi ve Kıbrıs) ekonomi, kültür, eğitim, turizm ve diğer alanlardaki ilişkilerini yürütmektedir.

TİKA'nın ekonomi alanındaki temel faaliyet doğrultusu, "Türki devletlerin ve Türkiye'yle komşu olan ülkelerin kalkınmalarına yardımcı olmak, ortak proje ve programların geliştirilmesi, yasal, teknik, ekonomik, sosyal ve ekolojik işbirliği konularının düzenlenmesi" olmuştur.[4]

TİKA'nın önüne koyduğu önemli görevler arasında, bu devletlerdeki yapısal serbest piyasa dönüşümlerine katkıda bulunmak, onların dünya ekonomisi ile entegre olmaları için gereken koşulların oluşturulmasına yardımcı olmak yer almaktaydı. TİKA bu fonksiyonları yerine

3 DEİK-Türk özel sektörünün hükümet dışı örgütü. Dış ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve ülkenin dünya ekonomisine entegre olmasına yardımcı olmak amacıyla 9 önemli özel sektör kuruluşu tarafından 1986 yılında kurulmuştur.

4 *Ekonomik ve Politik Gözlem*, 2-8 Kasım 1992.

getirirken değişik projelere devlet bakanlıklarının ve bankaların katılımını sağlayabilir, Birleşmiş Milletler dahil çeşitli uluslararası kuruluşlarla ve yabancı ülkelerin değişik organizasyonlarıyla işbirliği yapabilir.

BDT üyesi Türki Cumhuriyetler'in Türkiye'nin yardımıyla, Türkiye'nin de üyesi olduğu bölgesel ekonomik birliklere (Ekonomik İşbirliği Örgütü, Karadeniz Ekonomik İşbirliği, İslâm Konferansı Örgütü) ve uluslararası finans kuruluşlarına (Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Asya Kalkınma Bankası) dahil olmaları gerçekleşmiştir. Bu sayede Türki Cumhuriyetler elverişli kredi kaynaklarına erişme imkânına sahip olmuşlar, uluslararası birlikte çalışma ve işbirliği şekillerini öğrenmişlerdir. Böylece, büyük oranda Türkiye'nin inisiyatifleri sayesinde, Orta Asya'da ve Kafkaslar'da eşzamanlı bölgesel ve global entegrasyon süreçlerinin temelleri atılmıştır.

Türkiye'nin her bir Türki Cumhuriyetle olan ticari ve ekonomik ilişkileri hızla gelişmiştir.

İnsani yardımla (gıda maddesi ve birincil ihtiyaç maddeleri) başlayan Türkiye, 1992'ye gelindiğinde Türki Cumhuriyetlere komünikasyon ve ulaştırma sistemlerinin modernleştirilmesi konularında yardımda bulunmaya başlamıştır. Bilindiği gibi, Türkiye, Azerbaycan'dan Ermenistan topraklarıyla izole edilmiş Nahçivan Özerk Bölgesi'ne ait 10 km.'lik sınır sayılmazsa, Türki Cumhuriyetler'le sınır komşusu değildir ve karşılıklı ticaret yapılmasında malların taşınması en aktüel sorunlardan birisidir. Daha başlangıçta Türkiye'nin demiryolu ve şoselerin inşaatı ve ileride Batı Avrupa ile Uzakdoğu arasındaki ulaşım koridorlarının temel kısmını oluşturacak olan "İpek Yolu" güzergâhındaki Karadeniz ve Hazar Denizi limanlarının yeniden donanımları alanlarındaki uluslararası projelere katılmaları konusunda prensip kararları alınmıştır. Hazar Denizi bölgesindeki ülkelerden çıkan petrol ve gazın Batı Avrupa ülkelerine taşınması için boru hatlarının döşenmesi konusu daha o zamanlarda başlamıştır. Türkiye boru hatlarının kendi topraklarından geçirilmesini sadece kendi iç enerji ihtiyaçlarının karşılanması için değil, aynı zamanda diğer ülkelere taşınmasında transit ülke olmak için iste-

mektedir. Bu ise, Türkiye'nin bölgesel enerji terminaline dönüşmesi anlamını taşımaktadır.[5]

Türki Cumhuriyetler'deki çok yaygın inşaat işlerini Türk inşaat-müteahhitlik firmaları (Alarko, Enka, Tekfen, Gama vs.) yürütmüşlerdir. Bu firmalar tarafından Türki Cumhuriyetler'in başkentlerinde ve büyük şehirlerinde idari binalar, yüksek kaliteli oteller, süper marketler, öğretim kurumları, hastaneler ve altyapı tesisleri kısa sürede ve iyi kalitede inşa edilmiştir.

Bir dizi Türk holding şirketi, Türki Cumhuriyetler'de, genellikle vergi ve gümrük indirimleri sağlanan ortak işletmeler şeklinde olmak üzere, kendi şubelerini açmışlardır. Bu tür işletmeler ağırlıklı olarak hafif ve işleme sanayiinde (gıda, tekstil, konfeksiyon vs.) kurulmuşlar ve yerel hammadde ve işgücü kullanımını hedeflemişlerdir. Türki Cumhuriyetler'in büyük çoğunluğu için karakteristik olan büyük işsizlik koşullarında buralardaki işgücü maliyetleri Türkiye'dekinin[6] yarısı ve daha da azını oluşturmaktaydı (Aslında Türkiye'deki işgücü maliyetleri gelişmiş ülkelerdekilerden çok daha düşüktür). Düşük nakliye ve enerji ücretleri ve yüksek tüketici talebi göz önünde bulundurulursa, bu durum, girişimcilere Türkiye'dekinden ortalama iki kat fazla kâr elde etmelerini sağlamıştır. Sermaye yatırımının yüksek risk taşımasına rağmen, Orta Asya'nın ve Kafkaslar'ın yeni ülkeleri 90'ların ortalarında yüzlerce orta ve küçük Türk girişimciyi kendilerine çekmişlerdir.

Türkiye, Türki Cumhuriyetler'in ulusal bankacılık sistemlerinin, ilk sırada da bu sistemin temel halkası olan merkez bankalarının güçlendirilmesine özel bir önem vermiştir. Adı geçen bankalar para sistemlerinin stabilizasyonuna, modern teknolojilerin ve döviz hesaplarının, dövizi düzenleme metotlarının uygulanması ve öğrenilmesine ve

5 Hazar Havzası'ndan petrol ve gaz taşınması imkânlarının görüşüldüğü *Davos Dünya Ekonomik Forumu*'ndan dönen Türkiye Cumhurbaşkanı Süeyman Demirel, Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'ın petrol ve gazını Türkiye toprakları üzerinden geçirerek dünya pazarlarına satacakları ümidini ifade etmiştir. Cumhurbaşkanının sözleriyle, bu durumda "Türkiye bölgesel enerji terminaline dönüşecektir", *Milliyet*, 1.2.1994.

6 "Turkish Review", 1993, no.7, s.22.

bankacılık sisteminin kontrolüyle ilgili fonksiyonların yerine getirilmesine yönelmişlerdi. Bu alanda teknik donanım ve personelinin eğitimi ile ilgili bir dizi proje gerçekleştirildi. Bunlarla eşzamanlı olarak, Türk bankacılık sermayesi, uluslararası normlara uygun olarak çalışan yeni bankaların kurulmasına aktif olarak katıldı. İnisiyatif, Türk devlet bankalarındaydı. Türkiye Ziraat Bankası tarafından Türki Cumhuriyetler'de ortak "Türk Azeri Bankası", "Türk Özbek Bankası", "Türk Kazak Bankası" ve Devlet Bankası'nın iştirakiyle "Kazakistan Uluslararası Bankası" gibi bankalar kuruldu. Bu dizi başka Türk devlet bankası ve özel banka Türki Cumhuriyetler'de şube ve temsilcilikler açtı.

Bu bankaların başlıca görevlerinden biri, Türk ve diğer yabancı şirketlerin operasyonlarını gerçekleştirmekti. Türk sermayesinin dış ekonomik faaliyetlerine kredi sağlayan Eximbank, Türki Cumhuriyetler'de faaliyet yürüten Türk ticari, sanayi ve inşaat firmalarına sağladığı imtiyazlı kredileri genişletti. Resmi verilere göre Eximbank, 1994 başında sanayi tesisleri kurulması için proje kredileri şeklinde olmak üzere, Türk firmalarına 596 milyon dolar, Türki Cumhuriyetler'e yapılacak ihracat için ise 389 milyon dolar tahsis etti. Yani bu, toplam 1 milyar dolar demekti.[7]

1994 ortasında Türkiye ile Türki ve Kafkas Cumhuriyetleri arasında yaklaşık 200 ticari ve ekonomik işbirliği anlaşması imzalanmış, yardım amacıyla devlet kanalıyla yaklaşık 1.5 milyar dolar tahsis edilmiştir.[8] Bu dönemde Orta Asya ve Kafkasya'daki cumhuriyetlerde, ağırlıklı olarak Türki Cumhuriyetler'de yaklaşık 1.500 Türk girişimci faaliyet yürütüyordu; bunların Türki ekonomilere yaptıkları direk yatırımların miktarı 800 milyon dolarla 1 milyar dolar arasındaydı.

Bu, Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki, bu kadar geniş kapsamlı ilk sermaye ihracıydı. Türk liderler, eskiden sadece borç alan Türkiye'nin borç veren ülkeler arasına girdiğini gururla söylüyorlardı. Ancak ödeme bilanço verilerinde, sürekli mali zorluklar yaşayan ve kronik bütçe açığı olan Türkiye için çok büyük rakamlar olan bu miktar-

7 *Finansal Forum*, 22.7.1997.

8 *Turtsiya mejdu Yevropoy i Aziey*, M.2001, s.431.

lar, "kardeş" Türki Cumhuriyetler'in en ivedi sorunlarının çözümü için bile kesinlikle yeterli değildi. Başka bir deyişle, Türkiye-Türki Cumhuriyetler arasındaki işbirliğinin daha başlangıç aşamasında ortaya çıkmıştır ki, Türkiye'nin sınırlı mali imkânları bu işbirliğinin derinleşmesinin önündeki aşılamaz bariyerdir. Bu durum ikinci etap olan 90'ların ikinci yarısında daha çarpıcı bir biçimde ortaya çıkmıştır.

Bu yıllar Türkiye için bir dizi iç ve dış nedenden dolayı çok verimsiz olmuştur. 1994'te ve 1995 başında Türkiye ekonomisini saran mali kriz sonucunda ülkenin eski görece istikrarlı kalkınması yitirilmiştir. Özellikle Necmettin Erbakan başkanlığındaki İslâmcı parti "Refah"ın ağırlığındaki koalisyon döneminde (Haziran 1996-Haziran 1997) yapısal ve pazar reformları frenlenmiştir. 1998'de Güney Doğu Asya'da ve Rusya'da yaşanan mali krizlerin etkisiyle ihracat sektörü dahil Türkiye ekonomisi ciddi bir inişe geçmiştir. Ağustos ve Ekim 1999'da meydana gelen depremler ülkeye çok büyük maddi kayıplar getirmiştir. Şubat 2001'de patlak veren yeni mali krizin işaretleri 2000 sonunda ortaya çıkmıştır. Türki Cumhuriyetler'e yardım edilmesi ve belirtilen ortak projelerin gerçekleştirilmesine katılım konularında Türkiye'nin imkânları sınırlıydı. Bu arada bu cumhuriyetlerin dış finansman kaynaklarına olan ihtiyacı daha da arttı. Ekspertiz değerlendirmelerine göre 90'ların ikinci yarısında bu ihtiyaç yıllık 9 milyar doları bulmaktadır.[9]

Yeni koşullarda Türkiye bir taraftan, Batı'ya ve "emperyalist yardıma" karşı negatif yaklaşımın karakteristik olduğu SSCB döneminde parti yöneticiliği yapmış olan Türk Cumhuriyetleri liderlerini ülkelerinin kapılarını Batılı yabancı sermayeye açmaları konusunda ikna etmek, diğer taraftan ise Batılı ülkeleri Türki Cumhuriyetler'e yardım etmeye inandırmak, Batılı yatırımcıları korkmadan bu ülkelerin ekonomilerine yatırım yapmaya çağırmak konusunda çaba göstermeyi Türki "kardeşlerine" karşı bir görevi ve borcu olarak görmekteydi.

90'ların ortalarından itibaren Orta Asya ve Kafkasya devletleri

9 *Tsentral'naya Aziya i Kavkaz*, 2000, no.5 (11), s.17.

ilk sırada ihracata yönelik yeraltı zenginliklerinin çıkartılması ve genel ekonominin ilerlemesi, sosyal sorunların çözümü için gerekli olan döviz girdisinin sağlanması amacıyla ulusal sanayiinin geliştirilmesi yolunu seçmişlerdir.

Sermaye yoğun ve pahalı yatırımların gerçekleştirilmesi için yetersiz olan iç birikim seviyesinin düşük olduğu şartlarda Türki devletler, son yıllarda ABD'li, İngiliz, İtalyan, Japon ve diğer gelişmiş ülkelerden büyük yabancı yatırımcıları yaygın olarak ülkelerine çekmektedirler. Maden yataklarının işlenmesi ve petrol, gaz, renkli metal cevheri, altın vs. çıkarımı alanlarında kurulmuş yeni pek çok ortak işletmede Türk sermayesinin genel olarak bulunmaması şaşırtıcı bir olgu değildir. Çünkü bu sektörler çoktan Türk devletinin tekelinden çıkmış olmasına rağmen, Türk özel sermayesi kendi ülkesinde yüksek masraf gerektiren ve geri dönüşü yavaş olan bu sektörlere ender olarak ve isteksizce yatırım yapmaktadır. Türkiye'nin çeşitli miktarlardaki yeraltı kaynağı rezervine rağmen, sonuçta maden çıkarım sektörüne yapılan yatırımın Türkiye'nin GSMH'si içindeki oranı son 10 yılda ortalama % 1,5 olmuştur.[10] Türki devletlerin maden çıkarım sektörlerindeki girişimcilik patlamasına katılmayan Türk şirketleri, daha önce ele geçirdikleri gıda, tekstil, ilaç ve montaj gibi hafif ve işleme sanayilerinde hem Batı Avrupalı şirketlerin hem de Güneydoğu Asya ve Pasifik Okyanusu bölgesi ülkelerinin (Çin, Japonya, Güney Kore vs.) artan rekabetiyle karşılaşmışlardır.

Türk basınında yer alan verilere göre 90'ların sonunda Türk girişimcilerinin Türki Cumhuriyetler'deki konumu, neredeyse yegâne yabancı yatırımcı oldukları başlangıç dönemine kıyasla önemli ölçüde kötüleşmiştir. Buna bağlı olarak Türkiye hükümetinin Orta Asya ve Kafkasya'da yürüttüğü ekonomik ve diğer politikalara yöneltilen eleştiriler artmıştır. Örneğin, *Finansal Forum* gazetesine göre, hükümet rekabet gücünü artırması için Türk girişimcisine gerekli yardımı göstermemiş ve Türki devletlerle daha sıkı bir yakınlaşmayı sağlayamamıştır: Gümrük Birliği kurulmamış, ortak bir standardizasyon gerçek-

10 *Türkiye Resmi İstatistik Yıllığı* ("T.C. İstatistik Yıllığı") verilerine göre hesaplanmıştır.

leştirilmemiş, yasal mevzuatların birbirlerine yakınlaştırılması sağlanmamıştır.[11] Hattâ Türk hükümeti zor şartlar altında çalışan Türk girişimcilerine iç ve dış kaynaklardan kredi sağlanması konusunda bile yardımcı olamamaktadır. Eximbank tarafından verilen krediler son zamanlarda ağır şartlarla verilmektedir ve son derece yetersizdir. Sonuçta "bir kısım Türk girişimci ve inşaat firması faaliyetlerine son vererek Türkiye'ye geri dönmek zorunda kalmış, bir kısmı da iflas etmişlerdir."[12]

Türk sermayesinin mali ve belli ölçüde teknolojik zayıflığı ivedilik arz eden bir dizi altyapı tesisinin inşa süresinin uzamasında da kendini göstermektedir. 2001 Nisan'ında Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov ile Türk hükümetinin Türki Cumhuriyetlerle işbirliği konularından sorumlu Devlet Bakanı Abdulhaluk Çay arasında yapılan görüşmede Türkmenbaşı, Türkmenistan-İran-Türkiye Boru Hattı'nın inşaat projesinin ilerletilmesinde Türk tarafının belli bir pasiflik içerisinde olduğunu söylemiştir. Bu güzergâhın adı geçen üç ülkenin ekonomileri için taşıdığı önemi vurgulayan Türkmenbaşı, kısa bir süre sonra bu projeye yatırım yapmayı düşünen Türk girişimcilerle görüşmeler yapılacağı konusunda Bakan Çay'ı bilgilendirmiş ve Türk devletinin bu şirket ve firmalara gerekli desteği vermesi gerektiğinin altını çizmiştir.[13] Kars ile Ahalkalaki'yi birleştirecek olan yeni demiryolu ve diğer bazı tesislerin inşaatları da uzamıştır. Bununla birlikte, bu cumhuriyetlerle ticari-ekonomik ilişkilerini geniş ölçüde koruyan Türkiye, Türki Cumhuriyetler'in ekonomilerinde 90'larda elde ettiği pozisyonu hâlâ genel olarak muhafaza etmektedir.

90'larda Türkiye ile Türki Cumhuriyetler arasındaki ticaretin sürekli artması bunun bir göstergesi olabilir. Aslında, Türkiye'nin gelişmiş sanayi ülkeleri ve Avrupa Birliği ülkeleri olan dış ticareti artarken, Türki Cumhuriyetler'in Türkiye'nin toplam dış ticaretindeki payı ihracatta % 2,5-3, ithalatta % 0,5-1,5 arasında değişmektedir. Türki-

11 *Finansal Forum*, 1.10.1999.
12 *A.g.y.*
13 *Nezavisimaya Gazeta*, 28.4.2001.

ye'nin genel mal değişiminde ise bu cumhuriyetlerin payı ortalama % 1,6'yı geçmemektedir.

TABLO 3.4
Türkiye ile BDT'nin Türki Cumhuriyetleri Arasındaki Genel Mal Değişim Dinamiği*

	İhracat		İthalat		Mal değişimi		
Yıllar	Milyon dolar	Türk ihr.daki payı (%)	Milyon dolar	Türk ith.daki payı (%)	Milyon dolar	Türkiye mal değişi-mindeki payı (%)	Toplam milyon dolar
1992	185	1.3	89	0.4	274	1.7	-96
1993	450	2.9	190	0.6	640	1.4	-260
1994	430	2.4	190	0.8	620	1.5	-240
1995	545	2.5	287	0.8	832	1.5	-258
1996	744	3.2	329	1.4	1073	1.6	-415
1997	908	3.5	399	0.8	1307	1.7	-509
1998	835	3.1	449	1.0	1284	1.8	-386
1999	573	2.2	457	1.1	1030	1.5	-116
2000 (10 ayl. dönem)	476	2.2	554	1.3	1030	1.6	+78

(*) Türk istatistikleri BDT'li Türki Cumhuriyetlerle olan toplam mal değişimini ayrı bir madde olarak almaktadır.
Kaynak: İş Bankası Ekonomi Raporu 1993, s.17, 1995, s.17, 18; 1996, s.15; İş Bankası Bülteni, 2000, no.3, s.11.

Temelini gıda maddeleri, tekstil, kimyasal maddeler, araba ve nakil araçlarının oluşturduğu Türkiye'nin Türki Cumhuriyetleri'ne yaptığı ihracat 1998'e kadar istikrarlı bir şekilde artmıştır. Son yıllarda ise Türk ekonomisindeki krizlerin etkisiyle azalmaya başlamıştır. Demir çelik ve demir dışı metalurji ürünlerinden, pamuk, deri hammaddesi ve başka birtakım hammadde ve sanayi mallarından oluşan Türki Cumhuriyetler'den Türkiye'ye yapılan ithalatta son yıllarda petrol ürünleri de eklenmiş olup, ihracatta olduğu gibi, 1998'e kadar istikrarlı bir şekilde artmıştır. Petrol-Gaz Boru Hattı'nın işletmeye açılmasından sonra bu düşüşün önüne geçilebileceği beklenebilir.

Türkiye'nin BDT'nin Türki Cumhuriyetleri arasındaki ana partnerleri içinde Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'ı sayabiliriz. Türkiye'nin 1999'da bu cumhuriyetlerle ticaret hacmi toplam ticaretinin sırasıyla % 38.5, % 28.5, % 17.0'sini oluşturmuştur. Ayrıca 90'ların sonunda toplam miktarı 2 ila 2.5 milyar doları bulan dolaysız yatırımların büyük kısmı da yine bu cumhuriyetlere yapılmıştır.[14]

Sonuç olarak, büyük girişimlere, Türk devleti ve özel sermaye tarafından Türki devletlere yapılan ve Türkiye'nin koşullarına göre büyük sayılacak sermaye yatırımlarına rağmen, Türkiye'nin, bu bölgeyi "kısa bir süre önce öngörüldüğü üzere" kendi etkisi altına alamadığını, yakın gelecekte de alamayacağını söyleyebiliriz.[15]

Daha 1993'te Türk bilim adamı, Prof. Bahri Yılmaz tarafından yapılan tahmin gerçekleşecekmiş gibi gözükmektedir: "Uzun vadeli gelecekte Orta Asya'nın Türki Cumhuriyetler'indeki reform hareketlerinin bize getirilebileceği ekonomik yararlar petrol ve gaz boru hatları hariç, çok sınırlıdırlar. Türkiye için alternatif olabileceklerinden bahsetmek bile imkânsızdır."[16]

Türkiye'nin bu bölgedeki ekonomik pozisyonunun güçlenmesine ve belki de genişlemesine yardımcı olacak önemli faktörlerden birisi 90'larda başarıyla gelişen ve günümüzde oldukça yüksek seviyelere ulaşan Rus-Türk işbirliğinin bu bölgeye yayılması olduğunu düşünmekteyiz. Buna bağlı olarak belirtmek gerekir ki, ticari ve ekonomik ilişkilerin (ithalat ve ihracat hacmi, direk yatırımların miktarı ve inşaat firmalarının imzaladıkları kontratların tutarı) tüm belli başlı göstergelerine göre, Türkiye için Rusya'nın anlamı, diğer tüm BDT'li Türki Cumhuriyetler'in toplamından çok daha fazladır. Ayrıca Rusya ile

---

14 "M. Jasıbayev Kazakistan Devlet Üniversitesi" çalışanının yazdığı bir makalede yer alan verilere göre sadece Orta Asya Cumhuriyetleri ekonomilerine 1994-1999 döneminde yapılan direk yabancı yatırımların tutarı 8.8 milyar dolardır. Bu rakamın % 77,1'i Kazakistan'a, % 8.4'ü Türkmenistan'a, % 8,3'ü Özbekistan'a, % 4.6'sı Kazakistan'a ve % 1.6'sı Tacikistan'a yapılmıştır (M. Jasıbayev, Orta Asya'ya yapılan direk yabancı yatırımlar. *Orta Asya ve Kafkasya*, 2000, no.6 (12), s.169.

15 Tsentral'naya Aziya i Kavkaz, 2000, no.6 (12), s.44.

16 *Turkish İktisat*, 1993, no.14, s.51.

BDT'li Türki Cumhuriyetler arasında ekonomik işbirliği alanında karşılıklı menfaatler bulunmaktadır. 90'lardaki düşüşe rağmen, yukarıda sayılan ülkeler arasında bir kısım üretim, ticari ve komünikasyon ilişkileri muhafaza edilmiş, bu ilişkiler gelecek yıllarda yeniden ele alınarak yeni pazar ve rekabet koşullarına uygun olarak geliştirilecektir.

Bizim düşüncemize göre, Rusya, Türkiye ve BDT'li Türki Cumhuriyetler arasındaki yapıcı işbirliği diğer yabancı ülke şirketlerinin ve sermayelerinin katılımını da öngören entegrasyon seçeneğiyle birlikte her bir taraf için faydalı olacaktır. Dünya ekonomisinde yaşanan globalleşme koşullarında uluslararası yardımlaşma ve işbirliği süreçlerinin özellikle böylesi bir gelişme yolu izlemesi görüldüğü kadarıyla kaçınılmazdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Türkiye ile Rusya Arasındaki Ekonomik İlişkilerin Alt Bölümleri

Yeni Dönem Türk-Rus İlişkileri (1994-2000): Ticaret ve Yatırım Trendleri

ELİF HATUN KILIÇBEYLİ*

GİRİŞ

Son dönem Türkiye-Rusya ilişkilerinde en önemli ekonomik gelişme, 1984'te imzalanan doğalgaz anlaşması çerçevesinde 1987'den başlamak üzere SSCB'den döviz karşılığında doğalgaz alımıyla başlamıştır. SSCB buradan elde ettiği dövizin % 70'ini Türkiye'den mal almayı taahhüt etmiş; bu şekilde ikili ticari ilişkiler yasal bir ortamda başlatılmıştır. Ayrıca Türk Eximbank kredilerinin Türk müteahhitlik firmalarına kullandırılması yine önemli bir pazar kapısının açılmasını sağlamıştır. Birçok Türk firmasının bu kredileri kullanmak amacıyla Rusya, Kafkasya ve Urallar'da olası iş potansiyellerini araştırarak yeni iş olanaklarına ulaşmışlardır. Planlanan düzeyde tüm projelendirmelerin ve teknoloji transferlerinin gerçekleşmemesine rağmen, bu krediler, Türk firmalarına BDT sınırlarında iş yapmanın cazibesini

(*) Yrd. Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü. Bu araştırmada yardımlarını esirgemeyen T.C. Moskova Büyükelçiliği Ticaret Müşaviri Necdet Eser'e, önerileri ile destek veren RTİB Başkanı Ali İhsan Akıskalıoğlu'na ve RTİB Yönetim Kurulu'na, bilgilerini açık ve ayrıntılı olarak dile getiren Garanti Bankası Moskova Müdürü Murat Ağabeyoğlu'na, özel bilgileri için RAM Store Müdürü Mustafa Sağlam'a, SSC Joinex Sekreteri Ludmilla'ya büyük sabrı nedeniyle teşekkürlerimi sunmak isterim.

göstermiştir. 1990'larda kredi garantisiyle tamamlanan pek çok proje, yerini yüksek riskli ve yüksek kârlı, yeni ancak belirsiz bir iş ortamına bırakmıştır. Rusya'nın bağımsızlığından sonra SSCB'nin verasetini üstlenen ve dünyanın en önemli yeraltı kaynaklarından oluşan bir zenginlik demetini kontrol eden Rusya Federasyonu, henüz kapitalist dünya koşullarını ve uluslararası iş ve çalışma sistemini bilemediği için, mevcut nakit kaynaklarını bir yandan da renovasyonda (kentlerde altyapıyı tamamlama ve tarihi eserlerin korunumu gibi), diğer yanda kapitalist dünyanın lüks tüketim ürünlerinde kendi iç ödemelerinin net hesabını çıkarmadan kullanmıştır. Ancak emisyon hacmi ve diğer finans araçları, sosyal hizmetler hariç, pek çok alanda genişletilerek kontrolsüz olarak kullanıldı. SSCB üretim sisteminde, Birliği oluşturan tüm bölgelerin eşit paylaşımı, çalışma koşulları ve ekonomik kalkınma için gelirin de eşit dağılımı amacıyla, SSCB'nin bulunduğu büyük coğrafik alanda hemen her bölgede üretime katılım söz konusuydu. Üretim maliyetlerinin özellikle taşımada ek yük getirmesine rağmen, ucuz ulaşımın sağlanması ile bu sorun çözümlenmişti.

Endüstriyel üretimde ise Doğu Bloku'na üye diğer ülkelerin mevcut kaynakları ve ürünleri de kullanılabiliyor ve SSCB bunu karşılıklı değişim anlaşmaları çerçevesinde hammadde veya yan sanayi ürünü olarak veriyordu. Tüm bu kaynakları kullanım ve üretim şekli 1990'ların başında sona erdiğinden, Rusya, başta gıda olmak üzere günlük yaşamdaki gereksinimlerinde önemli sıkıntılar yaşamaya başladı. Bu dönemde Türk girişimcilerinin cesaretleri dikkat çekicidir.

Türk firmalarının kendi çabalarıyla yaptıkları işler, bir yandan çok önemli döviz getirileri sağlarken, bunların yurt dışına transferleri konusundaki bilgi eksiklikleri nedeniyle bir yandan döviz kaybına yol açıyordu. Rusya'da faaliyet gösteren Türk şirketleri, tarafların "Çifte Vergilendirmeyi Önleyici" ve "Gümrük Mevzuatı" anlaşmalarının yapılamaması nedeniyle başta İtalya olmak üzere diğer Avrupa ülkeleriyle ve off-shore şirketleriyle çalışmaya başlayarak elde ettikleri dövizleri rahatlıkla bu ülkelere çıkardılar. Aynı dönem Türk işadamlarının Rusya dışına transfer ettikleri tutar, sadece 1993 rakamlarıyla 2 mil-

yar Amerikan Doları'nın üzerindeydi.[1] Ve yine gereksinimleri gereği Türk tekstilcileri, başta deri ve yünlü giysiler olmak üzere, gümrük-dışı veya gümrükten muafiyet gibi çeşitli yollarla (parça taşıma ve kargo kullanımlarıyla) Rusya'ya mal getirmeye devam ettiler. Bu dönemde Rusya, Çin Halk Cumhuriyeti, Hindistan ve Pakistan ile bir dizi Barter Anlaşması yapmıştı.[2] Yine aynı dönemde Türkiye, Barter Anlaşması'na girmemiştir.

1997 VE 1998 YILLARI RUSYA EKONOMİSİNDE VE SİYASETİNDE GENEL DURUM

Siyasi karar, kabul edilen 1998 bütçesinde yine ekonomiden daha etkin bir rol oynamıştı.[3] Enflasyon oranında düşme devam etmiş ve Ruble göreceli olarak istikrarını korumuştu, nominal vergi gelirleri Ocak ayından itibaren göreceli olarak artmıştı. Hükümet her şeye rağmen enflasyonun artmasını engelliyor, ancak diğer yandan da uygulamakta olduğu sıkı para ve bütçe politikasında ödün vermiyordu. Aynı zamanda Ocak verilerine göre sanayide çok da önemli olmayan oranlarda üretim artışı devam etmekteydi.

Optimizm, sosyoloji enstitüsü tarafından yapılan bir anketle de ortaya konmuştu.[4] Bu dönemki pek çok olumsuz gelişmeye karşın optimizm beklentilerinin nedeni, Başbakan Yevgeni Primakov'un kişiliğinden -SSCB dönemi başarılı bir akademisyen, sakin ve anlayışlı bir yönetici hem de gelecekteki başkan adayı olmasından- kaynaklanmaktaydı. Bir yıl önceye göre sosyal yaşam kalitesinin düşeceği ve sosyal hizmetlerde olumsuz değişimlerin yapılacağı uyarılarına rağmen halkın büyük bir bölümü başbakanın açıklamalarına inanmakta, kendilerini zorlamak-

1 T.C. Moskova Büyükelçiliği Aylık Çalışma Raporu, Şubat 1994, Moskova.

2 Hindistan'la yapılan anlaşmada çay ve şeker ambalajlı olarak; Çin Halk Cumhuriyeti'nden ise tekstil ve tekstil yan ürünleri belirlenen sayılar üzerinden ambalajlı olarak alınırken, karşılığında kömür başta olmak üzere linyit, nikel, polietilen ürünler hammadde olarak sağlanacaktı. Bu anlaşmalar yıl sonu itibariyle sona erecek ve yeni anlaşma tarafların isteğiyle yenilenebilecekti. *Indrya Persktivi*, no.148, N.Delhi-India.

3 A.N. Bikov, *Miravay Finansaviy Krizis: Uroki dilya Rassii*, Moskova, 1999, str.64-66.

4 *Agonyok*, no.25, s.12, Moskova, 1997.

taydı. Olumlu politik kişiliği ile ekonomik ve toplumsal istikrarı sağlayabilecek kişi olarak Başbakan Yevgeni Primakov'u bekleyen başlıca üç sosyo politik sorun vardı. İlk olarak, dış finanslamada sorunun çözümü ve uluslararası finans kurumlarıyla anlaşmaların sağlanması gerekiyordu. İkinci olarak, enflasyonun istenilen düzeyde düşük olarak seyri ve son olarak ise, politik çevrelerden ve toplumdan gelecek her türlü baskılara rağmen politik iradeyi korumak ve direnmek gerekiyordu.

IMF ve diğer yabancı finansal kurumlarla yapılan anlaşmalar hükümeti tedirgin etse de, prensipte, politik bir başarı gibi halka sunmak da hükümeti rahatlatıyordu. Yeniden yapılanma için sağlanan krediler ve perspektifleri Rusya'yı umutlandırıyordu. Dünya Bankası, hükümetin talepleri dışında kredi arz listesini hazırlamıştı bile. Burada eski enerji santrallerinin rehabilitesi, ulaşım ve kentlerdeki çevre temizliği ile benzer altyapı projeleri yer almaktaydı. Hükümeti kararsızlığa düşüren konu ise borç yükünün yaklaşık % 30-35 oranında artmasıydı.

Her şeyden önce, hiçbir kurum, IMF'nin sıkı kontrolüne karşın yeniden politik bir hata yapma riskine giremezdi. Bu nedenle IMF ile varılan anlaşmadan ve özellikle sıkı para politikasında kullanılan araçlardan vazgeçilemezdi. Hükümet, Mayıs ayına dek, mevcut anlaşma ve görüşmelerde memnuniyetini devam ettirdi.

Finansal destablizasyon yaratmamak ve elde edilen dış kredileri IMF ile anlaşma dışında kullanmama kararı hükümetler tarafından uygulandı, ancak, başkan tarafından uygulanamadı.[5]

Yevgeni Primakov[6] kendi prensiplerine ve ekonominin gereklerine uymadığı fikriyle toplu iş sözleşmelerinde talep edilen oranlarda ek ücret ödenmesine ve sosyal güvenlikte yapılması düşünülen reform çalışmalarının gelecek döneme bırakılmasına karar verdi. "Purneftegaz"ın özelleştirilmesi için değil, rehabilite edilmesi için dış kredi kullanılması kararı ise

5 Bank of New York'a B. Yeltsin'in kızı adına havale edilen 800 milyon ABD Doları ile ilgili haber Eylül 1999'da çeşitli yayın organlarında yer aldı. Bu haber üzerine IMF, SPW ile Rusya Merkez Bankası'nda bir soruşturma başlattı ve kullandırılacak kredi dilimi soruşturma sonuna ertelendi. Ancak sonrası belirsiz kaldı. *The Moscow Times*, 17.9.1999.

6 Ocak 1996 yılından Nisan 1998 tarihine dek Dışişleri Bakanı olarak görev yaptı.

Yevgeni Primakov'u ulusal kahraman yaptı. Bu kararlarla Boris Yeltsin'le ters düştü ve 17 Şubat'ta istifasını sundu. Ancak Boris Yeltsin, şubat sonuna dek Yevgeni Primakov'un görevine devam kararı verdi.[7]

Yevgeni Primakov'un görevi bırakması birçok eleştiri almasına neden oldu. 1993'ten bu yana devam edilen özelleştirmelerde yasal olmayan işlemlerin açığa çıkarılması, rüşvet başta olmak üzere kamu mülkiyetinin illegal yollarla el değiştirilmesi için soruşturmaların açılması ve şirketlerin mali yapılarının gerçekliği gibi konularda başlatılan cesur girişimler de yarıda kalmış oldu. Üstelik de emeklilerin maaşlarının artırılması, sıkı bütçe politikası uygulamasına ters düştüğü gerekçesiyle reddedildi.

Bunlara rağmen ihraç kalemlerindeki hammaddelerin yüksek fiyatlarından elde edilen getirilerle bütçe açığı % 6'ya indirilebilmişti. Yabancı yatırımlarda ise bir yıl öncesine göre önemli bir farklılık gözlenmiyordu. Ve GSYİH, 1989'dan 1997'ye kadar düşüş yaşamış, sadece 1997'de % 0,8 oranında bir artış sağlayabilmişti.[8]

Mart 1998'de, Viktor Çernomırdin hükümeti bırakırken birçok sorunu da beraberinde devrediyordu. 20 Nisan 1998'de Boris Yeltsin tarafından atanan Sergei Kriyenko, uygulanması zor kararları titizlikle incelerken, diğer tarafta, iç borçlanmada, GKO[9] ve OFZ[10] bonolarının yüksek bir iç borç sarmalı haline geldiğini farkedemiyordu.

Boris Yeltsin bu arada bir başkanlık kararı yayımlayarak, 1 Ocak 1998'den başlamak üzere 31.12.2002 tarihine dek gerçekleştirilecek denominasyon haberini veriyordu. IMF, denominasyona ihtiyatlı yaklaşmış, RF Merkez Bankası ve Finans Bakanı Anatoli Çubays desteklemişti. IMF'nin şüphesi enflasyon'u uyandırmaktı.[11] Başbakanlık dışında onaylanmış olan para politikası çeşitli sıkıntılar doğurarak devam etmekteydi. Yıllık getirisi ortalama % 50'lerde olan GKO ve

7 Interfaks, 17.2.1997.

8 1997 yılı GSYİH 624 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. TC Moskova Büyükelçiliği Raporu, *RTİB-Post*, Mayıs 1999.

9 GKO (Gasudarstvenni Kratkosroçni Obligatsii): Kısa vadeli devlet tahvili.

10 OFZ-12 ay ile 36 aylık olarak arz olunan orta vadeli devlet tahvili.

11 *Finansal Forum*, s.2, İstanbul, 31.10.1997.

OFZ'ların parasal dönüşümünde Temmuz 1998'den itibaren ödeme güçlüğü başlamıştı.[12] Bu tarihten itibaren, özellikle "sıcak para", ülkedeki finans sistemine güvenini yitirerek ülke dışına çıkmaya başlamıştı.[13] RF hükümeti acilen IMF'den ve diğer uluslararası finansal kuruluşlardan ek mali yardım istedi. IMF'den 11 milyar dolar, diğer uluslararası kurumlardan da yaklaşık 11 milyar dolar dış kaynak garantisi almasına rağmen ödemelerini vadelerinde yapamayınca, 17 Ağustos'da moratoryum ilan etmek zorunda kaldı. Ve hemen ardından ısrarla uygulanan döviz koridorundaki parametrenin[14] değişimi ve GKO'ların ödenmesini ise 3 ay askıya aldığı açıklandı.

Özellikle bankacılıkta ve mali reformlarda hukuki altyapının olmaması nedeniyle piyasa ekonomisi de uygulanamamıştır. Doğu Asya krizi ve Rusya'daki piyasanın anlaşılmaz, çarpık ve eksik yönlerinin açığa çıkması ile oluşan kriz, ilk aşamada finansal görünse de zaman içinde ekonomik krize neden olmuştur.

Moratoryumun ilanıyla ellerinde yüklü miktarlarda GKO bulunan bankalar, birden nakit sıkıntısına düştüler; bu arada mevduat sahipleri de rublesini bir an önce dövize çevirmek amacıyla bankalardaki mevduatı çekince ödemeler sisteminde çöküş ve ekonomik kaos başladı. Bankalar iflas etmeye veya şubelerini kapatmaya başladılar. Ödemeler sistemindeki çöküş, var olan likidite sorununu içinden çıkılmaz hale getirmişti. Hükümet ve Merkez Bankası bazı bankalara çok az miktarda likidite sağlamaya çalışmışlarsa da yine çareyi çok kısa vadeli bir tahvil çıkarmakta bulmuşlardır. OBR ile GKO ve OFZ'ler takas edilmek istenmiştir. Bu arada Moskova Menkul Kıymetler Borsası'nın işlem hacmi aniden düşerek işlem tutarı günlük 200 milyon dolardan 250 bin dolara gerilemiştir.

Kriz, ticaretle uğraşan kişi ve firmaları da önemli ölçüde sarstı.

12 RF'nin dış borcu dönem başı itibariyle 149 milyar dolardır. Özel sektör borçları ise 30 milyar dolar'ın üzerindedir. Sıkı para politikası uygulamasının bu koşullar altında devam edilmiştir.

13 Doğu Asya krizinden de ders alan "sıcak para", G. Kore, Malezya ve Endonezya'dan da kriz öncesi hızla çıkmıştır.

14 İlk etapta rublenin devalüasyonu piyasaya bırakıldı, ancak hemen ardından rublenin % 70'lik devalüasyonu kararı alındı.

Türk firmaları incelenecek olursa, Türkiye'den ithal ettiği malı 1-3 ay arası konsiyye verdiği kişi, firma veya mağazalarda bu değer -üstelik satış fiyatı ruble olarak hesaplanmıştır- hemen bir hafta, on gün içerisinde % 70 reel olarak değer kaybetmiştir. Bu şekilde piyasaya mal veren yüzlerce Türk firması, büyük zararlara uğramışlardır. 1997 krizinin hemen sonrasındaki 30 gün içinde, mikro-firmaların en düşük zararı yaklaşık olarak 10 bin dolarlarda olurken orta ölçekli bir firmanın zararı ortalama 100 bin dolarlarda ve Türkiye'de holding düzeyindeki firmaların ortalama zararları ise 2 milyon dolar civarında gerçekleşmiştir.[15] Krizin zararları çok yönlü ve çok boyutlu olmuştur.

Rusya'daki finansal kriz politik değişimi de gündeme getirdi. Tecrübesiz ve yanlış karar almakla suçlanan Sergei Kriyenko, 23 Ağustos 1998'de Başbakanlık görevinden istifa etti.[16] Yeltsin Duma'dan iki kez onay alamayan eski Başbakanlardan Viktor Çernomırdin'i geçici olarak tekrar Başbakanlığa atadı. Çernomırdin bu görevi 10 Eylül 1998'de Duma'nın adayı Yevgeni Primakov'a devretti. Ağustos krizi sonrasında Eylül 1998-Aralık 1998 döneminde yüksek devalüasyon nedeniyle ihracatta azalma % 20-21 aralığındadır. Yevgeni Primakov, 1 Eylül 1998'den 12 Mayıs 1999'a kadar Başbakanlık görevi yaptı. 2000 yılında yapılacak olan devlet başkanlığına aday olan Yevgeni Primakov hayatına aktif bir politikacı olarak devam etme kararı aldı.

Federal bütçede yer alan vergilerden elde edilen gelirlerin bir kısmında önemli bir büyüme göstermiştir (Bir ay öncesindeki % 8,2 ve % 10 değerlerine oranla, GSYİH'ye oranı % 8,9 ve % 11,4 olarak gerçekleşmiştir). Ancak IMF'ye verilen yüzde ve rakamsal tutara ulaşılamamıştır. Bunda özellikle özel yönetime sahip kamu kurumlarının ver-

---

15 Kriz öncesi RTİB'e üye firma sayısı 400'ü geçmekte iken Ağustos 2000'de bu sayı 250'lere gerilediği T.C. Moskova Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği'ne kayıtlı 150 Türk firması görünmekte, ancak 115'i fiilen işine devam etmektedir. Ağustos-Eylül 2000 tarihlerinde yapmış olduğum anketlerin sonuçlarına dayanarak bu bilgiyi aktarmaktayım.

16 Eski başbakanlardan Yegor Gaydar, Sergey Krijenko'nun devalüasyon kararını daha erken almamakla büyük hata yapıldığını; Yevgeni Primakov ise böylesi bir para programının uygulanmasının zorluğunu, yanlılığını ve finansal araçların genişletilmesinin gereğini belirtti. 25.9.1998. http://www.polit.ru

gi ödemekten kaçınmalarının payı vardır. Gerçek kişilerden de vergi toplamada başarılı bir sonuç alınmadığı Tablo 4.1'den de anlaşılmaktadır. İlk olarak açıklanması gereken aralık ayına ilişkin özelliklerdir; bu da bütçeden ödenmesi gereken, zorunlu ödemeler, bütçede yer alan alacaklara karşılık ayrılan tutar ve "gizli ödenekler"dir.

Aylık olarak hesaplanan ve uygulanan Federal Bütçe Aralık 1998'de, Kasım 1998'ine göre büyük bir artış göstermiş ve bu şekilde de sabitlenmiştir. Böylece, gelirler ortalama iki kat artmış görünerek GSYİH'de % 26,6 oranına ulaşmıştır. Vergiden elde edilen gelirler de artarak GSYİH'de % 16,7 oranına ulaşmıştır. Giderlerde ise Aralık 1998 itibariyle GSYİH'nin % 29,9'una karşılık gelmiştir.[17] İş ödemelerdeki birikim giderek artmakta ve hangi kaynaktan ödeneceğine karar verilememektedir.

DIŞ TİCARET

Irak ile BM arasında varılan "Gıda Karşılığı Petrol Satışı" anlaşması Kasım 1999'da yapılmıştı ve 6 aylık bir süreci kapsamaktaydı. Bu dönem petrol fiyatlarının düşmesi üzerine Rusya bundan olumsuz etkilendi. Rusya'nın ihraç ettiği en kaliteli petrol Urallar'dan çıkarılıyor ve Irak petrolü kalitesine eşdeğer kabul ediliyordu. Dünyanın en kaliteli petrol yataklarına sahip olan Irak'ın, eski teknolojilerle çalışan rafinerileri nedeniyle elde ettiği petrol ürünleri düşük kaliteli oluyordu. Bu nedenle Ural petrolleri, Irak petrolüne tercih edildi. Irak yine de sattığı petrolden elde ettiği gelire ihtiyaç duyduğu için kısa dönem de olsa fiyatlara itiraz etmedi.

Petrol kalitesi kaygısına rağmen gelen yüksek talep Rusya'yı memnun etmişti. Ve işlenmiş petrolün Ural petrollerinden varil başına 1-1.5 dolar farkla satılması önemli sayılmamıştı.

1999 yılını Rusya ekonomisi için olumlu değerlendirmek gerekir. Öncelikle yaşanan Ağustos 1998 krizi sonucu rublenin yüksek devalüasyonundan kaynaklanan depresyon ve yabancı sermayenin ülkeyi terk etmesinin ardından biriken yüksek oranda iç ve dış borç soru-

17 Batkibekov S., Ins. Eko. Uzmanı. *Institut Perehodni Period*, Moskova http://www.jet.ru

TABLO 4.1
RF Tarafından Uygulanan Federal Bütçe'nin Aylara Göre Dağılımı
(% Aylık GSYİH)

	1.2.98	1.3.98	1.4.	1.5.	1.6.	1.7.	1.8.	1.9.	1.10.	1.11.	1.12.	1.1.
	98	98	98	98	98	98	98	98	98	98	98	99
Gelir												
Gelir vergisi	0.9	0.9	1.7	2.0	1.5	1.1	1.1	1.4	0.8	1.0	1.5	3.0
KDV, hisse senetleri ve hizmetlerden alınan vergiler	6.4	6.0	6.2	5.8	5.5	5.8	6.1	4.5	3.8	4.9		12.7
Dış ticaretten ve dış ekonomi işlemlerden alınan vergiler	1.0	1.3	1.2	1.2	2.1	1.3	1.2	0.9	1.0	1.1	1.2	3.0
Diğer vergiler	0.2	0.3	0.4	0.2	0.1	0.2	0.1	0.4	0.3	0.2	1.0	
Vergi gelirleri	8.5	8.5	9.5	9.2	9.2	8.4	8.6	6.9	6.0	7.3	8.5	16.7
Vergi dışı gelirl.	1.7	2.0	2.1	1.6	2.1	2.1	1.8	2.7	1.9	1.7	1.4	10.0
Gelirler topl.	10.2	10.5	11.5	10.8	11.3	10.5	10.4	9.5	7.9	8.9	9.9	26.6
Giderler												
Kamu giderleri	0.3	0.3	0.4	0.4	0.2	0.4	0.3	0.3	0.2	0.3	0.3	1.7
Hakların korunması ve adli.	1.1	1.5	1.3	1.2	1.1	0.9	1.4	1.0	0.7	0.9	1.2	8.0
Ulusal savunma	2.0	2.0	1.8	1.9	1.2	2.3	1.1	1.6	2.1	2.1	2.9	1.6
Ekonomide sağlanan hizm.	0.4	1.0	0.5	0.8	0.7	1.5	0.9	0.5	0.6	0.7	0.8	2.4
Sosyal hizm.	1.6	2.0	2.3	2.0	1.7	1.9	2.2	1.1	1.1	2.7	2.4	5.1
Kamu borcu ödemeleri	2.7	3.8	8.3	4.6	6.7	5.0	6.2	3.2	1.0	1.0	3.2	4.4
Diğer giderler	2.4	2.4	3.4	3.5	2.6	3.2	1.8	1.7	1.4	0.9	1.8	3.4
Toplam giderler	10.5	13.0	18.0	14.4	14.2	15.2	13.9	9.4	7.1	8.6	13.7	32.7
Bütçe gelirlerinden toplam giderler	14.9	9.3	18.3	14.9	14.8	15.7	14.3	10.2	8.2	12.4	13.9	29.9
Bütçe açığı (-)	4.7	-1.2	6.8	4.1	3.5	5.2	3.9	0.7	0.3	3.4	4.1	4.6
Finanslama	4.7	-1.2	6.8	4.1	3.5	5.2	3.9	0.7	0.3	3.4	4.1	4.6
İç	1.2	-1.1	7.1	3.0	2.5	-6.5	-9.7	-2.1	-1.1	1.5	1.9	2.0
Dış	3.5	-0.1	-0.3	1.1	1	11.7	13.6	2.8	1.4	1.9	2.2	2.6
GSYİH	186	182	198	205	206	207	214	226	257	265	280	222

Not: Tablo 4.1 ve Tablo 4.3 Federal bütçe uygulamasında kullanılan gerçek verilerdir. İlgili olduğu Finans Bakanlığı'ndan alınmıştır.

TABLO 4.2
Kasım 1999 Petrolde Ortalama Dünya Fiyatları

	1966	1997	1998	1999
Benzin (Brent), USD/varil	22.8	17.8	11.5	24.1
Doğalgaz, USD/1 mln. BTE	3.093	2.393	2.251	2.558
Petrol, USD/gallon	0.6691	0.5648	0.3739	0.6986
Bakır, USD/t.	2273.3	1834.7	1601.6	1748.1
Alüminyum, USD/t.	1459.9	1535.45	1305	1470.7
Nikel, USD/t.	6920	6099	4202	7984.2

Kaynak: Londra Metal Borsası, New York Borsası verileri baz alınarak oluşturulmuştur.

nunu en azından kendi kaynaklarıyla karşılaması, güven ortamını kısmen de olsa sağlamıştır. 1999'da rublenin devalüasyonu tüketici fiyatlarında ve ithal sanayi ürünlerinde düşüşe neden olmuştur. Ülke içinde zaten yetersiz olan üretim, bundan zarar görerek ithal ürünlerin ülke içinde artmasına neden olmuştur.

Ocak-Eylül 1999 döneminde, ihracatta bir önceki yıla oranla % 3,1 azalma olmuş ve 64.8 milyar dolarlık gelir elde edilmişti. 24-25 Ocak 1999'da Moskova'da yapılan BDT liderleri zirvesinde Serbest Ticaret Bölgeleri Anlaşması, çeşitli vergi muafiyetleri, yatırım indirimleri ve yabancı yatırımcıya teşvikler getirilmişti. Rusya'nın bu anlaşmaya imza koymasının nedeni gümrüklerde yaşanan rüşvet ve yolsuzluklardan kaybettiği geliri, daha kontrollü hale getirmekti. Anlaşma ilk etapta 5 yıl geçerli olacak ve bu bölgelerdeki enerji gereksinimini Rusya karşılayacaktır.

BDT dışında diğer bir önemli anlaşma Rusya-ABD Ticaret Bakanlıkları arasında beş yıl geçerli olmak üzere imzalandı; anlaşma, Rusya'da üretilen soğuk-sarmal çelik ürünlerinde anti-damping uygulanmamasına ilişkindi. Rus ihracatçılarının bu tür çelik ürünlerinde 1998'de yaptıkları ihracat 6.480 gross ABD tonudur. ABD'nin beş yıl için tahmini ithal gereksinimi 340 tondan fazladır.[18]

18 N. Volovik, N. Leonova, "Russian Foreign Trade (1998-2000)", *Ins. of Transition Economies*, Moscow, 2000.

KRİZ SONRASI RUSYA'DAKİ DEĞİŞİM VE TÜRK SERMAYELİ RUS ŞİRKETLERİ

Ağustos 1999'da Vladimir Putin, Sergei Stepaşin'in yerine Başbakanlığa atandı. Yeltsin hakkındaki usulsüzlüklerin ve kaybolan milyar dolarların hesabının sorulmaması, soruşturma açılmaması koşuluyla devlet başkanlığı görevini 26 Mart 2000'de yapılacak Başkanlık seçimlerine kadar vekaleten Vladimir Putin'e devretti. Putin, Leningradlı, Ortodoks inancı olan bir işçi ailesinin çocuğuydu ve hukuk öğreniminin ardından KGB'de uzun yıllar görev yapmıştı. Leningrad Belediye Başkanı Sobchak ile politikaya atılmış ve belediye başkanlığı yardımcısı görevinde iken "Dış İlişkiler ve Yatırımlar", "Dış politika" ve "liberal ekonomi sistemi" konusu ile ilgilenmişti.

Kriz sonrası Rusya ekonomisi zorunlu olarak dışarıya kapanmış ve bir anlamda, piyasa mekanizmasını çalıştıran dinamikler tamamen devre dışı kalmıştı. Bu da "ithal ikâme etkisi" yaratmıştı. Diğer bir gelişme, Tablo 4.3'ten görüleceği gibi, geniş bir ihracat çeşitliliği olan Rusya ekonomisinde, hammaddelerin girdi fiyatlarının artmasıyla ihracat gelirlerinde küçük oranlı düşüşleri de beraberinde getirdi. Dış talep esnekliği neredeyse sıfır olan ihracat kalemlerinden olan ham petrolün varil başına yıllık ortalama 10 dolar'a kadar gerilemesi ile yıllık ihracatta yaklaşık % 38-41 aralığında azalmaya neden olmuştur.

1994'lerden itibaren hem vergi gelirlerini artırmak, hem yabancı yatırımcıyı kontrol etmek amacıyla yabancıların Rusya içinde şirket

TABLO 4.3
Temel İhracat Sektörleri

Sektörler	Toplamdaki pay (%)
Enerji ve petrol	40.1
Metal, demir-çelik	15.7
Makine-teçhizat	10.5
Orman-kâğıt	3.4
Kimyasal üretim	3.2

Kaynak: Goskomstat, Moskova.

kurmaları kategorize edilmişti. Bunların içerisinde Türk firmalarının tercihi % 100 yabancı sermayeli Rus şirketi kurmak ve burada sermaye oranlarına göre uygun bir tercih yapmaktı. Bu nedenle Rusya'da ticaret yapan Türk şirketleri, Türkiye'den götürmüş oldukları sermayelerinin bir kısmını Rus bankalarında munzam karşılık şeklinde tutma zorunluluğuna uyarken, diğer yandan herhangi bir uluslararası bankacılık işlemi yapan ve RF Merkez Bankası tarafından onaylanan yabancı (ki Moskova'da fiilen bankacılık hizmeti veren beş Türk bankası bulunmaktadır) bir bankada sermayesini istediği döviz cinsinden tutma hakkına sahiptir. Türk bankalarının (Yapı Kredi Moscow, Rus Türk Bankası, FinansBank, GarantiBank Moscow, İktisat Bank Moscow) 1998 krizinden sonra Rusya'ya transfer ettikleri tutar 48 milyon dolardır.[19]

Ağustos 2000 itibariyle Türk sermayeli Rus şirketleri sayısında azalma gözlenmektedir. T.C. Ticaret Müşavirliği'nin 1997 ile 2000 yıllarındaki kayıtlı Türk şirketleri karşılaştırıldığında yaklaşık olarak 1/3 oranında azalma olduğu; 1997 sonlarında kurulan ve merkezi Moskova'da bulunan Rus-Türk İşadamları Birliği'nde (RTİB) ise 1997-1998 yılı kayıtlı üye sayısı 400'ün üzerindeyken, yine Ağustos 2000'de bu sayının 270'lere indiği görülmektedir. Bu arada henüz şirket kurma aşamasında veya Rusya'da başka bir işkolunda çalışan tanıdıklarıyla işbirliği yapan veya Rus ortaklarıyla küçük ve orta ölçekli ticareti olan girişimler bulunmaktadır. Buna bir tür "gölge ekonomisi" demek de olasıdır.

TÜRK-RUS İŞ İLİŞKİLERİ ÜZERİNE BİR ANKET ÇALIŞMASI

1987'den başlamak üzere, yeni başlayan Türk-Rus iş ilişkilerinin Moskova'daki durumu üzerine hazırlanan anket, 27 Temmuz ile 8 Eylül 2000 arasından yaklaşık 80 firmanın temsilcileri veya sahipleri ile karşılıklı görüşme sonucu tamamlanmıştır. Bu anket çalışmasının amacı, 1987'den başlayarak Rusya'da gelişen iş ilişkilerinde Türk sermayeli şirketlerin payı, genel durumu, çalışma koşulları ve bunları etkile-

19 RTİB Yayın no.5, s.17, Moskova, 1999.

yen/etkileyebilecek olan koşul ve durumlarını açığa çıkarmaktır. 1980'lerin sonunda başlayan çok yönlü Rusya ve Türkiye ilişkileri coğrafi açıdan "yakın" ama "soğuk ve yabancı"; bazı bölgelerdeki yaşam anlayışları kültürel yapı açısından ise "yakın ve sıcak" olmasına rağmen iki ülkenin iş anlayışı ve çalışma sistemleri tamamıyla "yabancı ve uzak"tı. Bu ilişkilerin gelişimi için gerekli temel koşullar belki de aynıydı: Rusya'ya gelmeden Rusya'yı ve halklarını tanımak, aynı şekilde Türkiye'yi görmeden Türkleri tanımak zor olacaktı.

Bu anket çalışmasının yapılma nedeni tüm bu gelişmeleri izleyebilmektir. Bu konuda ilk kez yapılan bu anket, birtakım hata paylarını da barındırmaktadır. Anketin yapıldığı Temmuz-Eylül ayları, istihdam edilen işgücünü ortaya çıkarma, ciro ve iş kapasitesi gibi konularda hata paylarına neden olacaktır; net olarak belirlenmesi güçtür. Ancak konuya ilişkin eğilimi gösterecek niteliktedir.

Anket çalışmasında; T.C. Moskova Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği'nde kayıtlı olan Türk şirketleri listeleri ile Rus-Türk İşadamlarının Birliği'ne (RTİB) üye olan şirket bilgileri de birleştirilmiştir. Önce telefonla randevular alınmış, bir kısmına da görüşme üzerine anket formu elden veya faks ile iletilmiştir.

T.C. Büyükelçilik Ticaret Müşavirliği'nde kayıtlı şirket sayısı 149'dur. Bu listede işadamları birlikleri gibi ticari olmayan bilgiler de yer almaktadır.

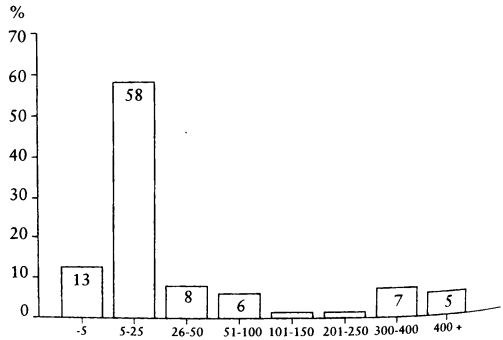
Bu kayıtlar 250 civarındadır. Her iki kaynakta da yer alan çok sayıda ortak şirket bulunmaktadır. Görüşülen şirket elemanları ve şirketlere ait tüm bilgiler isim açıklanmamak kaydıyla saklı tutulmuştur. Tüm bu listelerden ulaşılan 115 şirket ile görüşerek, bunlardan 79'u ile karşılıklı görüşme yoluyla anket yapılmıştır. E. Posta ve faks ile ulaşan diğer 18 şirket bilgileri de anketin temelini oluşturan veri tabanına eklenmiştir. Bu veriler SPSS 10.0v de düzenlenerek bunların bir kısmı aşağıda sonuçlandırılmıştır. Diğer veriler ise daha çok şirketlerin ölçekleri, teknolojiye yakınlıkları gibi özel bilgileri içerir. Tüm verilerin aynı anda açıklanmasının ek fayda sağlamayacağı düşüncesiyle konu daraltılmıştır.

Ulaşılan sonuçlara gelince:

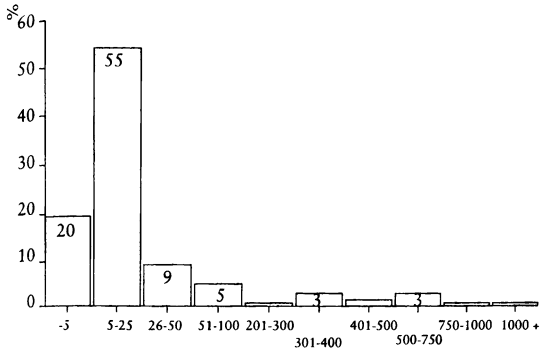
1. Türk sermayeli Rus şirketleri, Türkiye'deki KOBİ sınıflamasında yer almaktadır. Bu şirketler Türkiye'deki KOBİ'lerin tanımlanmasında dikkate alınan nitel ve nicel özelliklere uygun olmakla birlikte, sermaye ve ciro tutarları incelendiğinde elde edilen yıllık ciro bazında üst sınırlardadır. Ayrıca inşaat sektöründe çalışan işçi sayısı, mevsimlik bir artış sağlamakta, çalışanların sayısı süreklilik arz etmemektedir. Bilindiği gibi, KOBİ tanımlaması hemen her ülkenin kendi gelişmişlik düzeyine göre farklıdır. KOBİ kavramı ve tanımı, her ülke ve her siyasi topluluk (AB, BDT gibi) tarafından farklı yapılmaktadır. Örneğin, gelişmiş ülkelerde "çevreyi koruyan üstün teknolojiler" ifadesi ilk özellik olarak dikkate alınırken, gelişmekte olan ülkelerde elde edilecek ürünlerin miktarı önemli bir özellik olabilmektedir. Rusya Ticaret ve Sanayi Odası bilgilerine göre henüz KOBİ tanımlaması net olarak ifade edilmemekte, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) tanımına uygunluk hedef alınmaktadır.

Rusya'daki Türk sermayesi ile kurulan Rus şirketlerinin kuru-

GRAFİK 4.1/A
Şirket Kuruluşundaki Eleman Sayısı

GRAFİK 4.1/B
Eleman Sayısı (Ağustos 2000)

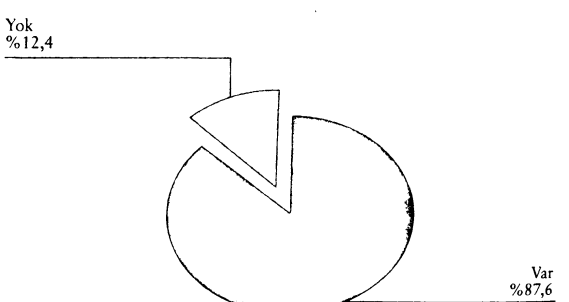
luş tarihindeki eleman sayısı ile Ağustos 2000'de şirkette çalışan eleman sayısı arasında geçen en fazla 8 yıllık bir zaman dilimidir. Bu dönemde Rusya ekonomisi iki önemli büyük ekonomik kriz yaşamıştır. Birincisi, 1994 yılının ikinci çeyreğinde, diğeri ise 1998 yılının üçüncü çeyreğindedir. Bu krizler sonrasında uluslararası finans kurumlarının desteğiyle 2001-2002 dönemlerinde yeni bir kriz beklentisi olmayan Rusya'da, uluslararası finans kuruluşlarının nakit akış desteği ve dünya finans piyasasındaki güven unsuru Türk sermayeli şirketlerin çalışan eleman sayısı açısından önemli bir değişime neden olmamıştır.

Şirketler, AB'ye göre küçük ölçekli KOBİ tanımına, Küçük ve Orta Ölçekli Sanayii Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB) ve Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'ne (TOBB) göre KOBİ tanımına, DİE ölçütlerine göre orta ölçekli tanımına uygundur. Türk şirketleri kullandıkları ve yatırdıkları sermaye oranlarına göre ise RF'nin şirket kategorisine göre sınıflanmaktadırlar. RF'de Türk sermayeli şirketler Türkiye'de adi şirket, limited şirket sınıflamasında denk gruplarda daha çok yer almakta; sadece büyük yatırım projeleri olan ve Türkiye'de hol-

ding veya şirket grupları olarak tanımlanan şirketler, Rusya'da da anonim şirket statüsünde yer almayı tercih etmektedirler.

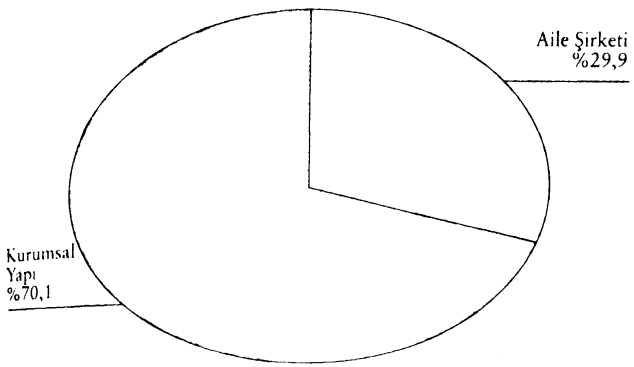
2. Şirketler, çok ortaklı ve uluslararası şirket konumundadır. RF'de kurulmuş olan bulunan Türk sermayeli Rus şirketlerinin ortak yapılarına gelince, RF'de tek şubeli veya merkezli şirket olmadığı anlaşılmakta. Özellikle mikro ve küçük ölçekli Türk sermayeli Rus şirketleri Türkiye başta olmak üzere BDT ülkelerinde de başka bir şirketle ortaklık kurmuş durumdalar.

GRAFİK 4.2
Şirketin Başka Bir Ülkede Şubesinin Varlığı

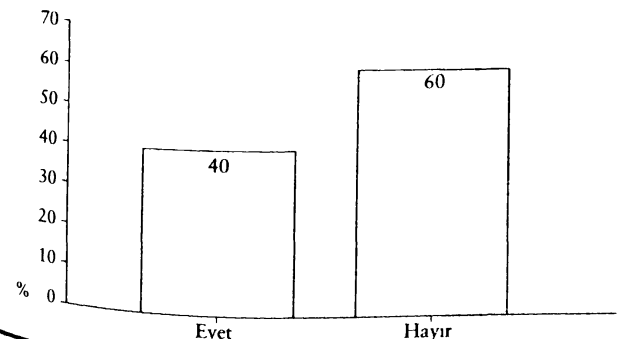
3. Yönetim yapısı kurumsal düzeydedir. RF'de faaliyet gösteren Türk sermayeli şirketlerde dikkati çeken bir durum; KOBİ olmalarına rağmen (% 55-58) yönetim yapısının kurumsal bir kimlikte olmasıdır. Grafik 4.3'ten görüldüğü gibi, kurumsal yapıya sahip şirket sayısı % 70'e ulaşmış iken aile şirketi olarak yönetimine devam eden şirket sayısı % 30 civarındadır. Bu durumu, uluslararası pazar koşullarının getirdiği bir tür zorunluluk olarak da değerlendirmek gerekir. Diğer yandan ise, şirketler ve pay sahipleri, yeniden oluşturdukları "uluslararası kurum" anlayışı ile daha kalifiye ve daha profesyonel bir yönetim anlayışı benimsemişlerdir.

GRAFİK 4.3
Şirket Yapısı

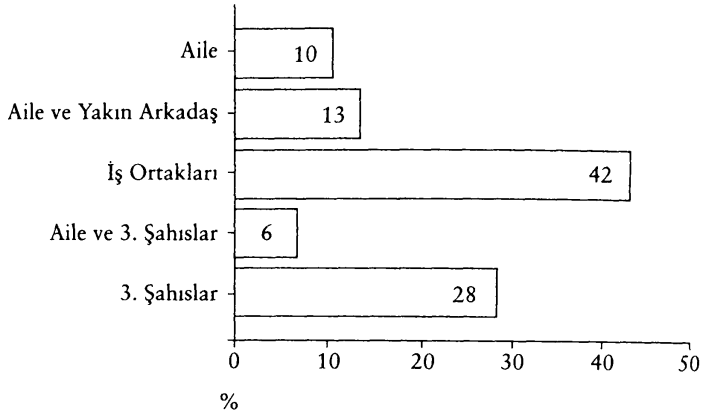

4. Şirket yöneticisi aynı zamanda girişimcidir. Şirket yöneticisinin Türk sermayeli şirketlerde % 60 oranında ortak olması, yöneticinin şirket kararlarında özel bir sorumluluğu taşıdığını ve hem kendi hem de şirket çıkarları için karar verdiğini göstermektedir. Bu da daha

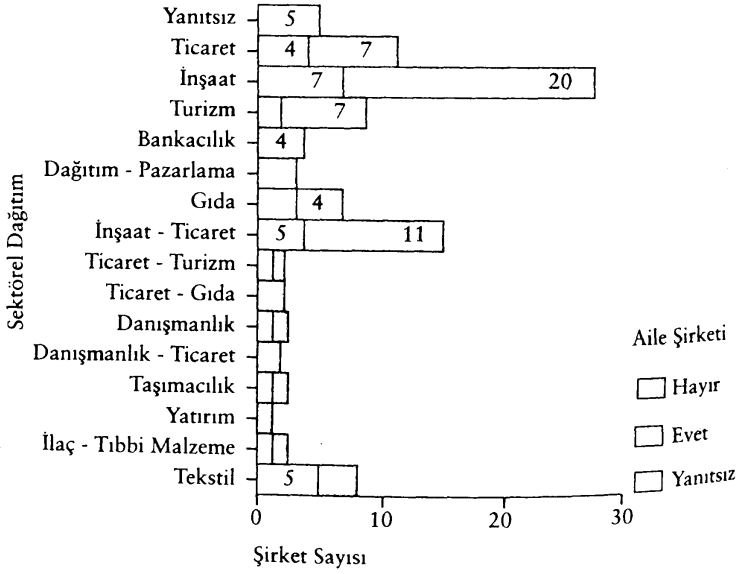
GRAFİK 4.4/A
Yönetici Aynı Zamanda Şirket Ortağı

GRAFİK 4.4/B
Şirket Paylarının Dağılımı

GRAFİK 4.4/C
Sektörel Dağılımda Aile Şirketlerinin Yeri

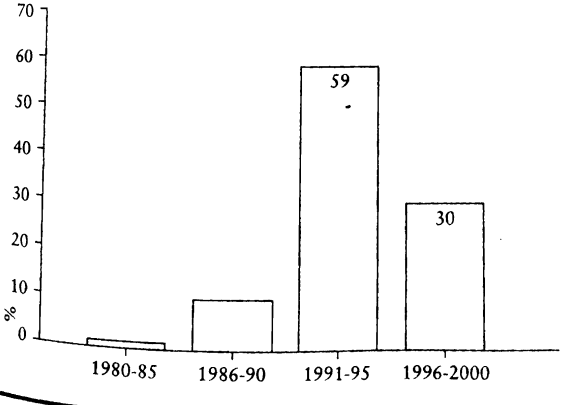
atak ve daha hızlı bir karar alma mekanizmasını sağlamaktadır. Ancak diğer bir yandan da, yöneticinin kendi çıkarları söz konusu olduğu için risklerin oranı daha fazla olabilecektir. Sonuçta, daha etkin ve hızlı çalışan bir yönetim kurulu söz konusudur.

Yönetimin kurumsal yapıda olduğunu destekleyen diğer bir grafik ise üsttedir. Ailelerin şirket ortaklıklarında % 20-25 oranında payları bulunsa da, bu, yönetimi ve şirketin çalışma alanlarını, kararlarını direkt etkilememektedir. Kâr ve iş yapma temelinde iş ortaklıkları kurulmuştur.

Grafik 4.4/C, Türk sermayeli Rus şirketleri içinde ailenin payını incelemektedir. İnşaat sektörü % 20 ile birinci sırada yer alırken, bunu % 11 ile inşaat ve inşaat malzemeleri ticareti izlemektedir.

5. RF'de Türk sermayeli şirketlerin kuruluşu 1991-1995 yılları arasında en fazladır. Şirketlerin bu yıllar arasında kurulmasının nedenleri çeşitli ve çok yönlüdür. 1980'lerin sonunda başlayan iş ilişkileri sonucu Türk şirketleri öncelikle Türkiye'den ithalat ve ihracata devam etmişler; ancak RF'de bir türlü çözümlenemeyen gümrük ve karayol-

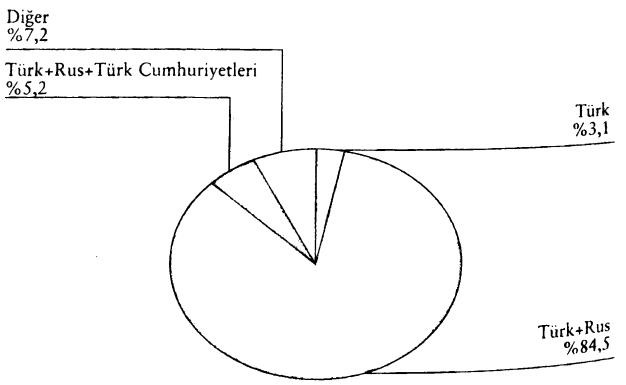
GRAFİK 4.5
Şirket Kuruluş Tarihi

ları sorunları ile ulaşımdaki pürüzlerin giderilememesi, 1994'te Türkiye'de önce finansal sonra ekonomik krizin oluşumu sonucu artan döviz gereksinimi, başta İstanbul -özellikle Laleli piyasası- olmak üzere BDT'ten gelen "Chelnaki"lerin (Bavulcular) başka ülkelere -Malezya, Endonezya gibi- yönelmesi, RF'de büyük inşaat ve yatırım projelerinin yapılması kararları, Türk şirketlerinin başta Moskova olmak üzere RF'de fiilen şirket olarak bulunma kararlarının nedenidir.

6. RF'de kurulmuş Türk sermayeli şirketler çok-uluslu personele sahiptir. RF % 100 yabancı sermayeli şirketler yasasında yer alan koşullardan birisi de, şirket sermayesine sahip minimum ve maksimum kişi sayılarının belirli olmasıdır. Bu yasada yer alan şirket sınıflamasına göre minimum 1, maksimum 3 kişi -sermaye sahibi veya ortağı varsa aileleriyle birlikte- şirkette fiilen çalışabilir. Şirkette çalışacak diğer şahıslar ise bulunduğu kentte yaşama ve oturma izin belgelerinin ilgili bölge yönetimlerinden onayı alındıktan sonra çalışabilirler. Ve RF pasaportuna sahip çalışan elemanların aylık ücretlerinin ruble üzerinden verilmesi yasal koşuldur. Bu nedenle de, bu şirketlerde çalışan T.C. pasaportuna sahip

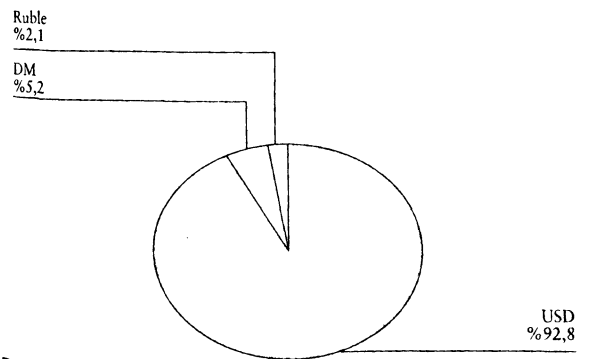
GRAFİK 4.6
Yönetici Aynı Zamanda Şirket Ortağı

kişiler, şirket tarafından alınan 6 aylık veya 1 yıllık davetli vizesiyle geçici görevlendirmelerle çalışmalarına devam etmektedirler. Bu işlem, inşaat şirketlerinde şirket müdürü, koordinatörü dışında saha şefleri, mühendisler, kalfa, taşeron firmalar ve işçiler için yapılmaktadır.

7. Malın üretim, maliyet hesapları ve satış işlemlerinde Amerikan Doları esas alınmaktadır. RF'ye ithal veya ihraç edilen mal veya hizmetin değerlendirilmesinde kullanılan tüm hesaplamalar Amerikan Doları'na göre hesaplanmakta; ancak RF'deki ödemelerin bir rısmı Ruble, Türkiye'den alınan mal veya hizmetin bedeli ise ya TL'ye çevrilerek veya Amerikan Doları olarak ödenmektedir. Aşağıda Grafik 4.7'de de görüleceği gibi, şirket sahiplerinin % 100'e yakın bölümü Türkiye vatandaşı olsa da uluslararası pazarlarda kullanılan para birimi değişmemektedir. Bu da, Amerikan Doları'nın gücünün ve uluslararası pazarların ona güveninin bir göstergesidir.

GRAFİK 4.7
Üretim-Maliyet-Satışta Baz Alınan Döviz Cinsi

8. İnşaat, RF'deki Türk sermayeli şirketler içinde lokomotif sektör durumundadır. Bunu ticaret, taksit, gıda sektörleri izlemektedir. SSCB'de 1987'de başlayan inşaat şirketleri faaliyetleri bugün incelen-

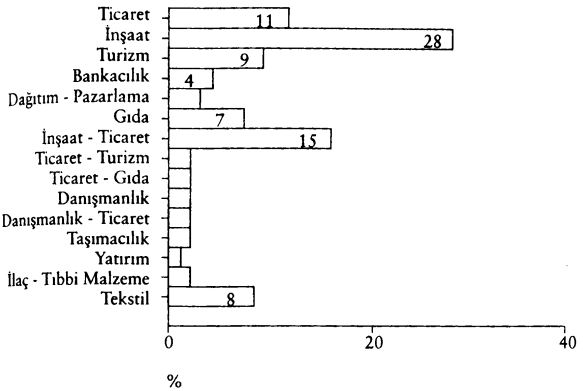
diğinde, şirketlerin sayısının daha fazla, ancak daha küçük yapılarda olduğu ve alınan işlerin proje bedellerinin en fazla 20-25 milyon ABD Doları, ancak ortalama olarak 4-8 milyon ABD Doları, aralığında kaldığıdır. Oysa başta Türkiye'de holding bünyesinde bulunan dev ve büyük inşaat şirketlerinin 1990-1995 döneminde aldıkları ve tamamladıkları inşaat projelerinin her birinin bedeli 15-65 milyon ABD Doları aralığındadır.

TABLO 4.4
Sektörlere Göre Dağılım (Eylül 2000)

	Şirket sayısı	%
Ticaret	11	11,3
İnşaat	27	27,8
Turizm	9	9,3
Bankacılık	4	4,1
Dağıtım ve pazarlama	3	3,1
Gıda	7	7,2
İnşaat ve ticaret	15	15,5
Ticaret ve turizm	2	2,1
Ticaret ve gıda	2	2,1
Danışmanlık	2	2,1
Danışmanlık ve ticaret	2	2,1
Taşımacılık	2	2,1
Yatırım	1	1,0
İlaç ve tıbbi malzeme	2	2,1
Tekstil	8	8,2
Toplam	97	100,0

SSCB'nin dağılmasının ardından RF'de de kontrol ve karar mekanizmaları dağıldığı için yapılması planlanan pek çok proje -altyapı, üretime yönelik teknolojik değişimler gibi- çeşitli nedenlerle ya kısmen gerçekleştirilmiş, ya tamamen iptal edilmiştir. Bozulan plan ve kararların ardından başlayan yasadışı ilişkiler, rüşvet ve "karupsiya" sonrası inşaat başta olmak üzere hemen hemen tüm sektörlerin büyük öl-

GRAFİK 4.8
Sektörel Dağılım

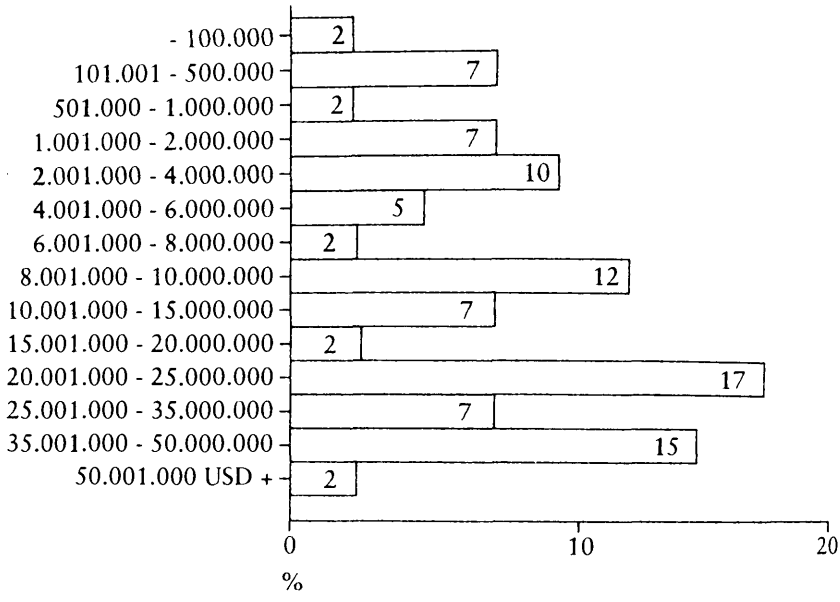
çekli işleri sona erdirmiştir. Bunlara ek olarak önemli diğer bir neden ise RF'de 1992'lerden itibaren yaşanan finansal sıkıntılar ve büyüyen döviz gereksinimidir.

9. 1994'ten başlayarak toplam cirolarda döviz girdilerinin başta inşaat, turizm, tekstil ve gıda sektörlerinden karşılandığı görülmektedir. 1994 yılı cirosunda 20-25 milyon ABD Doları'nın % 7,2, 35-50 milyon ABD Doları'nın ise % 6,2 oranının denk geldiği görülmekte. Elde edilen ciroların diğer oranları ise daha düşük düzeydedir. Bunun yine farklı ekonomik ve politik nedenleri vardır.

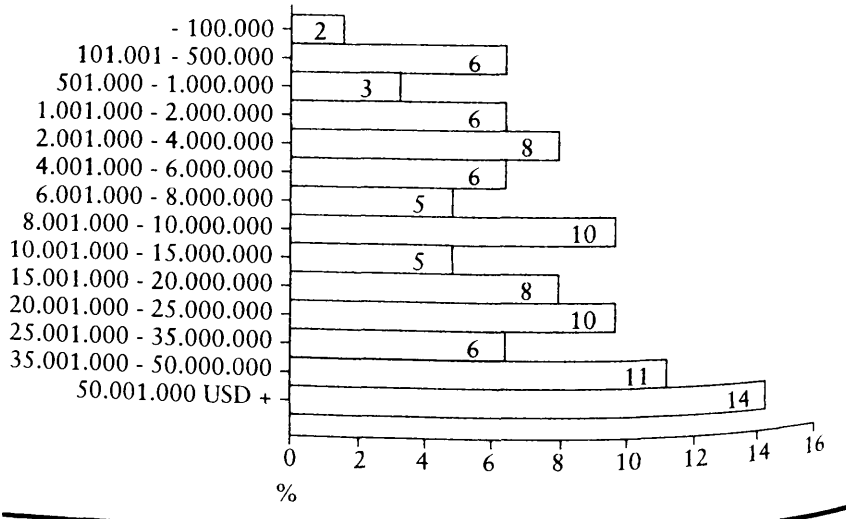
Büyük döviz gelirlerinin ülke içinde devam eden inşaat dışında, tekstil ürünleri ve inşaat malzemeleri ticareti ile turizm sektörlerinden olduğu tahmin edilmektedir. "Gölge Ekonomi" de denen yasadışı veya yasaların açıklarından faydalanarak vergi, resim, harç ödemelerini yapmadan ülkeye girişi yapılan inşaat malzemesi ve tekstil ürünlerinin bu yüksek tutarlara ulaştığını tahmin ediyoruz.

1995'te elde edilen toplam cirolarda 50 milyon ABD Doları ve

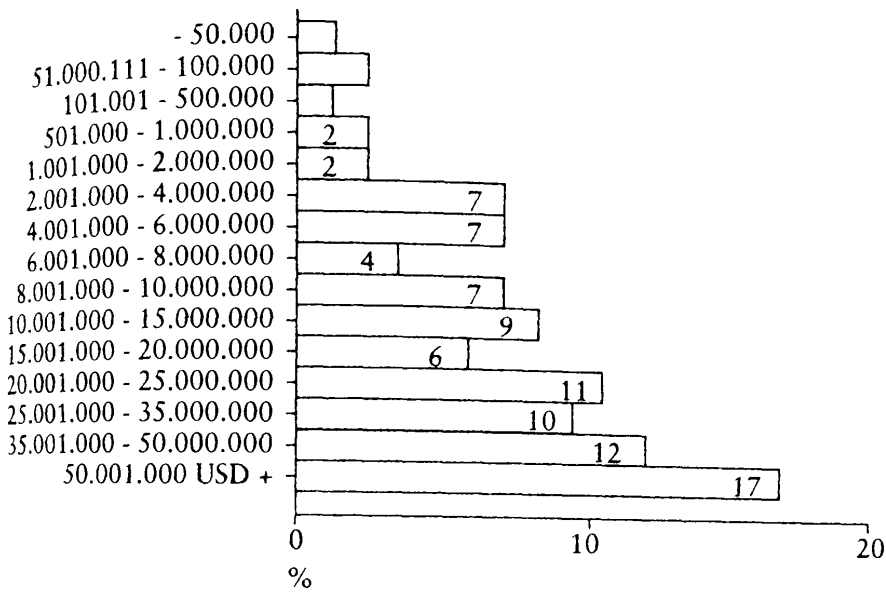
GRAFİK 4.9/A
Ciro Toplamı (1994)

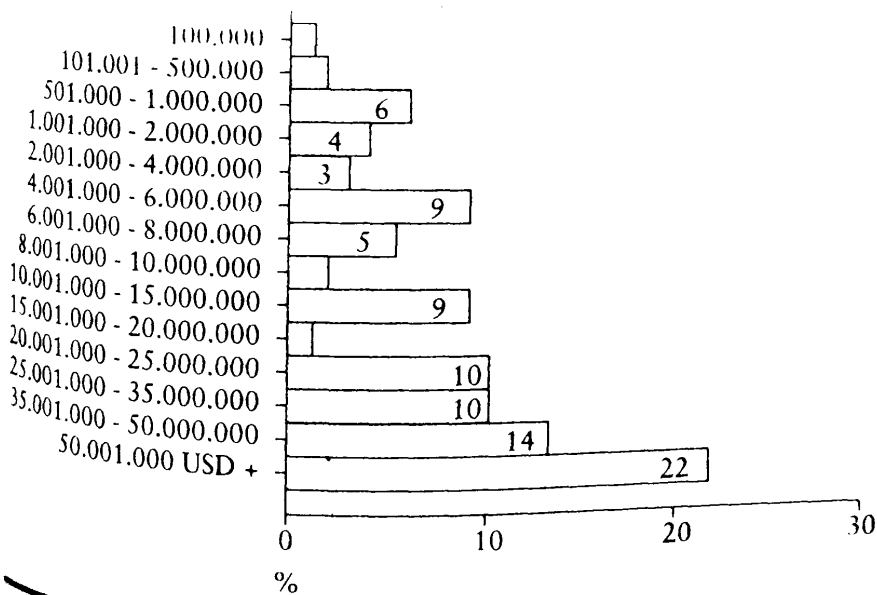
GRAFİK 4.9/B
Ciro Toplamı (1995)

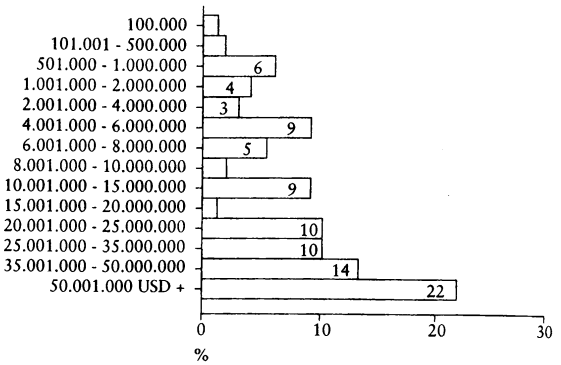
GRAFİK 4.9/C
Ciro Toplamı (1996)

GRAFİK 4.9/D
Ciro Toplamı (1997)

GRAFİK 4.9/E
Ciro Toplamı (1998)

üzeri olan şirket ciroları % 14'lük bir paya ulaşmıştır. Burada ortaya çıkan, şirket yıllık cirolardaki yükselmedir. Şirketlerin kendi dağıtım ve satış ağlarını kurması da bu döneme denktir.

1996'da yaşanan yüksek enflasyon oranlarının da cirolardaki kâr marjlarını artırdığı hesaplanmalıdır. Yüksek kârlar karşılığında riskler de yükselmektedir. Yine aynı yıl, devam eden inşaat projeleri, bedel olarak azalsa da sayı olarak artmaktadır. Tekstil ve gıda ticareti RF piyasasında yerini ve alıcısını bulmuştur. Moskova merkezinde bulunan inşaat "yarmarka"larında (pazar) ise % 60-70 oranında Türkiye'de üretilen malzemeler yer almaktadır. Türk tekstil ürünleri, Rusya pazarında "İkinci sınıf" olarak bilinirken, Türk malı inşaat malzemeleri "birinci sınıf" konumundadır.

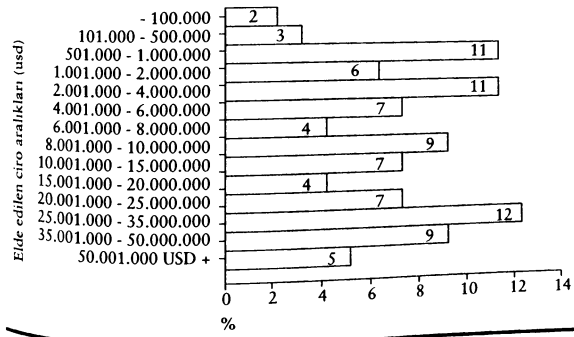
1997 ve 1998 yıllarında ise Türk sermayeli şirket sayısında bir artış söz konusudur. Bu kez şirket yapılanmalarında Moskova merkez olmaya devam etmekle birlikte RF içindeki küçük kentlerde küçük işletmeler ve yatırıma yönelik yeni ortaklıklar oluşturulmaya başlanmış-

tır. Yekaterinburg gibi sanayi bölgesi ve Kuzbass gibi önemli hammadde üreten bölgelerde Türk girişimcilere rastlanması yine bu dönemlerdir. Yine bu dönemlerde şirketlerin geleceğe ilişkin planları çeşitlenmeye ve vadeler uzamaya başlamıştır; şirketler artık çeşitli yollarla "kalıcı" olduklarını vurgulamakla ve buna ilişkin yapılanmalar oluşturmaktadırlar. Buna en iyi örnek, Rus-Türk İşadamları Birliği (RTİB)'dir.

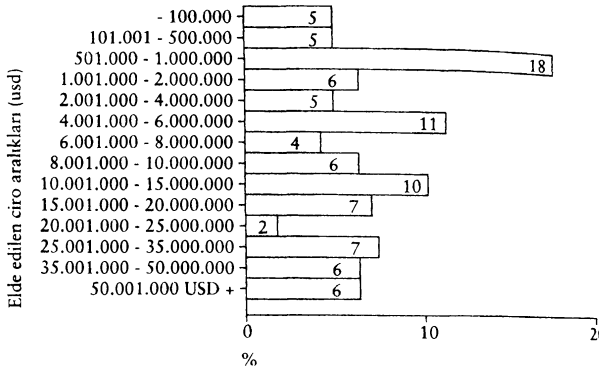
Şirket cirolarında yine "şişirilmiş fiyatlar" ve burada yüksek kârlar söz konusudur. Bu da şirketlerin diğer dünya ülkelerinde kolay bulamayacakları bir fırsattır. Türk sermayeli şirketler bu nedenle çalışma konularını çeşitlendirmeye, küçük çapta üretim ve montaj atölyeleri kurmaya bu dönem başlamışlardır. Türk holding şirketleri de bu dönem yatırım, bankacılık gibi hizmet sektörlerinde hızla yerlerini alırken ve yapılarını/kadrolarını güçlendirirken, üretim ve satışa yönelik yatırımlarda da projelendirilen çalışmalar hızlı gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bazı sektörlerde başta Çin malı ürünlerle rekabet artmış olsa da, Türkiye sermayeli şirketler piyasadan genel olarak hoşnutturlar.

10. Ağustos 1998 krizi tüm şirket gruplarını etkilemiştir. Ba, mikro ve küçük ölçekli Türk sermayeli işletmeleri Rusya'yı terk etm

GRAFİK 4.10/A
Ciro Toplamı (1999)

GRAFİK 4.10/B
Ciro Toplamı (2000)

ye zorlamışsa da, orta ve büyük ölçekli şirketler sadece, personel azaltma veya genel giderleri kısma yoluyla tasarruf sağlayarak Moskova merkezli çalışmalarına devam etmişlerdir. Perakende veya toptan satışla uğraşan tüm sektörlerin şirketlerinde önemli maddi kayıplar olmuştur. Ticaret, turizm, tekstil, ilaç sektörleri ilk etapta en büyük darbeyi almışlar ve hemen ardından bir kısmı Moskova merkez ofislerinde ya 1-2 eleman bırakılarak işe devam etmişler veya tamamen boşaltarak ülkeden ayrılmışlardır. İlk etapta akreditif açtırarak veya banka kanalıyla çalışan şirketler, maddi zarara uğramamışlardır. Ancak 1999'da moratoryumun olumsuz etkisinin piyasada devam etmesi ve yatırımların neredeyse tamamının durması üzerine bu şirketlerin cirolarında önemli düşüşler görülmüştür.

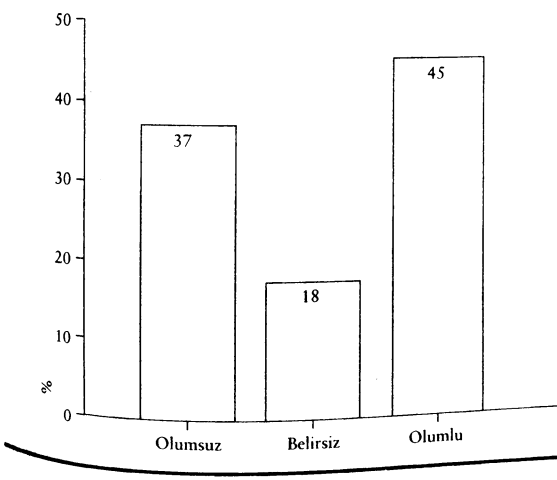
Yine 1998 krizi sonrasında T.C. Moskova Ticaret Müşavirliği'nde ve RTİB üye kayıtlarında önemli azalmalar olduğu görülmüştür. RTİB'in kayıtlı üye sayısı 400'den 1999'da 250'lere düşmüştür. Sonuç olarak, sektörlerin hemen hepsinde bir zarar meydana gelmesine karşın, bir kısım şirketler, uzun vadeli planlamalarını gerçekleştir-

mek umutlarını kaybetmeden daha küçük çaplı da olsa işlerine devam etme kararı almışlardır. Buna en büyük neden, Türkiye piyasalarına güvensizliğin Rusya piyasalarına oranla daha büyük olmasıdır.

2000'de, ciro düzeylerinin yaklaşık olarak 1999 yılındakine benzer durumda olduğu görülmektedir. 1997-1998 yıllarında Çin ve Güneydoğu Asya ülkelerindeki malların ucuz fiyatlarla RF piyasasına girmesi, RF piyasasında kalmakta direnen tüm satış şirketlerinin pazar kayıplarının büyümesine neden olmaktadır. Üretim-dışı şirketler, bu kararlarından vazgeçmek zorunda olduklarını kabullenerek eldeki sermaye ile RF içinde üretime yönelik çalışmalara başlama eğilimindedirler.

11. Rusya'daki Türk sermayeli şirketler, politik istikrardan olumlu etkilenmekteler. Şirketler, ekonomik istikrar için politik istikrarın zorunlu olduğu fikrinde oldukları için, Boris Yeltsin sonrasında, henüz vaat ettiği hiçbir reformu henüz gerçekleştiremeyen Vladimir

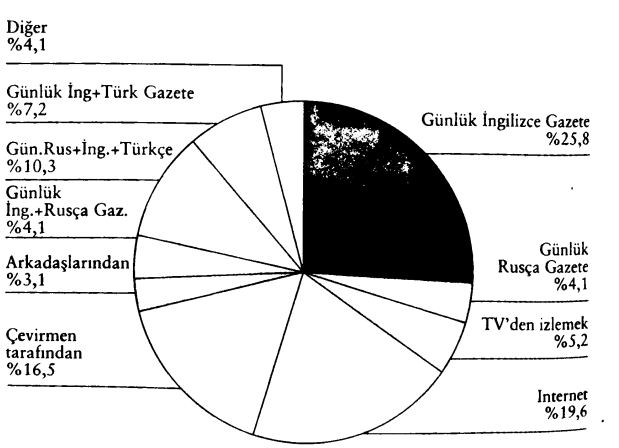
GRAFİK 4.11
Rusya'daki Politik Değişimlerin Şirkete Etkisi

Putin'in her şeye rağmen güçlü ve kararlı kişiliğinin tüm RF piyasasını olumlu etkileyeceği konusunda hemfikirler.

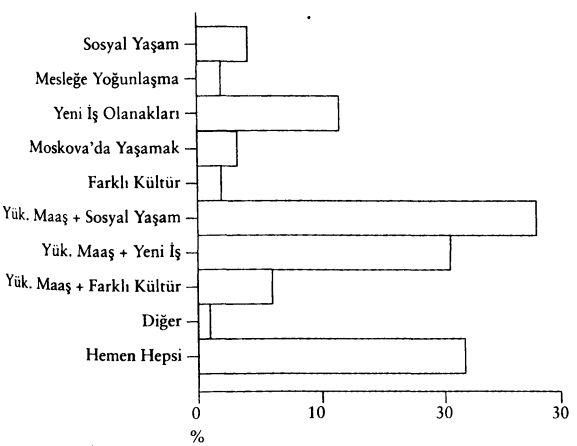
12. **RF'de yaşayan ve Türk sermayeli şirketlerde çalışan Türkler ülkedeki gelişmeleri İngilizce gazetelerden öğreniyorlar.** RF'de çeşitli dillerde yayın yapan süreli/süreksiz yayın organları bulunmaktadır. Ancak merkezi Moskova'da bulunan ve Hollanda sermayeli iki gazete İngilizce yayın yapmakta ve ülkeyi Batı gözüyle objektif olarak değerlendirmektedir. Moskova'da bulunan pek çok Türk sermayeli şirket bu gazetelere abonedir. Bunun dışında aşağıdaki grafikten de görüleceği gibi şirket çalışanları internet üzerinde yayın yapan gazete ve yayınlardan günlük gelişmeleri izlemekte ve % 16,5'i şirkette çevirmen tarafından hazırlanan haberleri dinlemekte veya okumaktalar. Grafikte yer alan "diğer" seçeneği ise şirkete danışmanlık hizmeti veren şirket raporları veya bazı yabancı bankaların yayınladıkları bültenleri kapsar.

GRAFİK 4.12
Rusya'daki Gelişmeleri İzleme

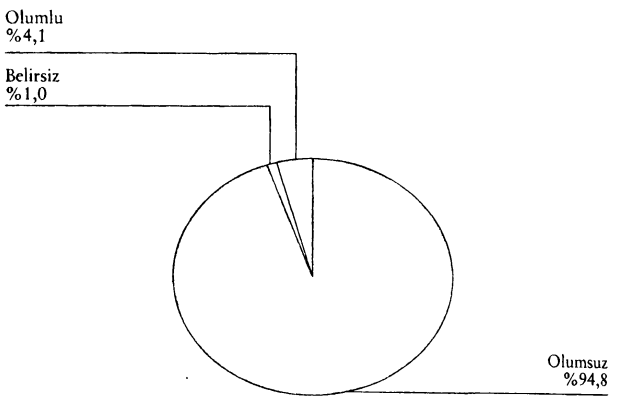
13. RF'de Türk sermayeli şirketlerde çalışanların tek hedefi "yüksek kazanç" değildir. Grafikten de anlaşılacağı gibi, çalışanlar yaşadıkları kentten, sosyal çevreden de hoşnutlar. Özellikle çalışan gençler, toplumsal baskının olmaması ve rahat davranış özelliklerine sahip kişilerle tanışmaktan hoşnutlar. Çalışanlar yine yeni iş fikirleri ve fırsatları yakalama umuduyla çalışmalarına devam etmekteler. Tüm bu sonuçlara göre, gelecekte, genç, dinamik Türk girişimcileri daha fazla görme olasılığı da artmaktadır. Seçenekler arasında yer alan "diğer" kategorisinde askerlik, Türkiye'de işsiz kalmak yerine RF'de çalışmayı kabul edenleri içerir.

GRAFİK 4.13
Rusya'da Çalışma Nedenleri

14. Küreselleşme olgusu, RF'de şirketleri olumsuz etkilemektedir. Çokuluslu şirketler ve büyük sermaye gruplarına ait şirketlerin, dünya piyasalarında tekelleşmesi, KOBİ sınıflamasında bulunan Türk

GRAFİK 4.14
Küreselleşmenin Şirkete Etkisi

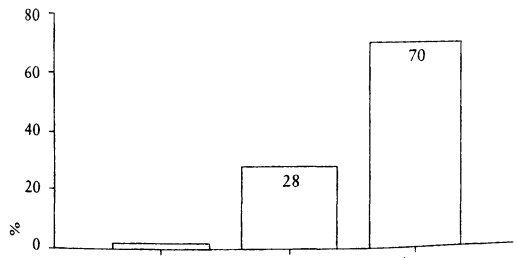
sermayeli şirketlerin pazar paylarının küçülmesine neden oluyor. Kullandıkları teknoloji ve ucuz işgücü ile dağıtım ağlarını istedikleri şekilde oluşturabilen bu şirketler, uzun vadeli büyük sermaye yatırımlarına devam ediyorlar. Buna karşın bazı şirketler, uzun vadeli büyük sermaye yatırımlarına devam ediyorlar. Buna karşın bazı şirketler, sektör değiştirmekle, bazıları ise daha ucuz üretimin ve dağıtımın yolunu aramakla çözüm bulmayı amaçlıyorlar. Küreselleşmenin etkisiyle uzun dönemde küçük sermayeli şirketlerin rekabet edebilme özelliklerini kaybedecekleri kaygısı yaratıyor. Bu nedenle şirket faaliyetlerinde yapılabilecek değişiklikler araştırılıyor. Şirketler kendi sektörleri için bu sorunu ayrı ayrı ele almaktalar. Reel sektörde olan şirketler ve sadece satışla ilgili şirketler ilgili oldukları mal veya mal gruplarını RF içerisinde kısmen veya tamamen üretmeyi planlamaktalar.

Küreselleşmenin olumlu sonuçlara neden olduğu şirketler ise, gelişmiş ülke şirketlerinin üretmedikleri malları üreten veya satışını ya-

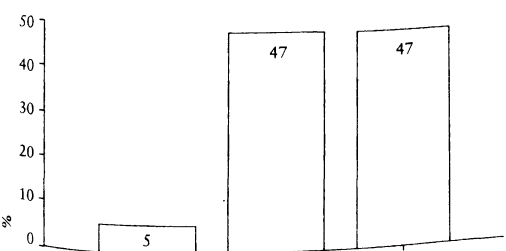
pan şirketler ve bankacılık sektörüdür. Moskova merkezli Türk sermayeli bankalar, kendi hizmetlerinin Batılı gelişmiş ülkelerin bankacılık hizmetlerinden farkı olmadığını ve uluslararası finans piyasasında rekabet edebileceklerini belirtmekteler.

15. Şirketler, uzun dönemde önemli gelişmeler beklemektedir. Şirketler, uzun dönemli varsayımlarında, cironun artacağı beklentisine karşılık satış fiyatlarında aynı farklılıkta bir artış beklemiyorlar. Bu da

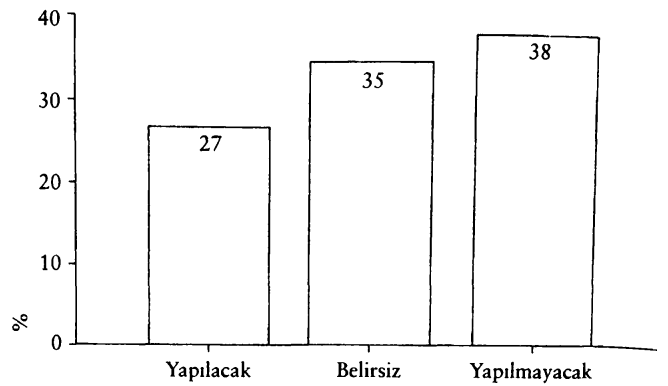
GRAFİK 4.15/A
Ciro Beklentisi

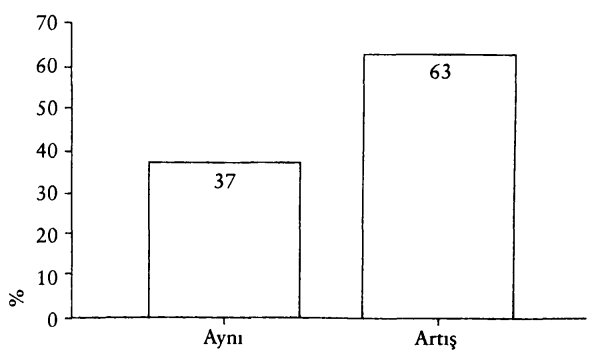
GRAFİK 4.15/B
Satış Fiyatlarında Beklentiler

GRAFİK 4.15/C
Ekipman Yatırımı

GRAFİK 4.15/D
İstihdam Beklentisi

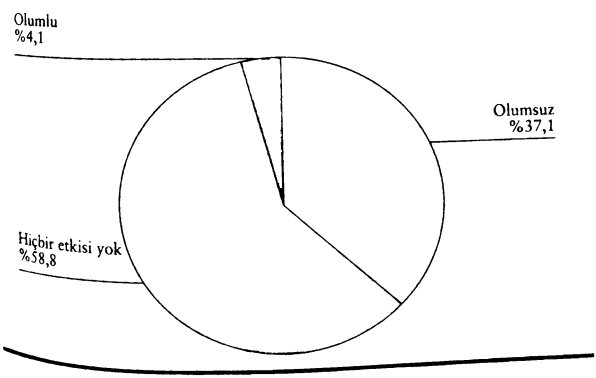
RF'de gittikçe düşen satın alma gücünün tekrar kolay kolay artmayacağı ve Rus halklarının yoksulluk oranının daha da artması Türk sermayeli Rus şirketlerini kaygılandırmaktadır.

Grafik 4.15/C'de görüldüğü gibi, şirket kararlarında bina ve ekipman yatırımlarının yapılması, kısa dönemli bina ve ekipman yatı-

rımından daha iyimser bir orandadır. Buna karşın, şirketin uzun dönemli beklentilerini etkileyecek gelişmelerin başında politik ve ekonomik istikrar ve bunların sonrasında yabancı yatırımcılar için özel yasaların, sektörleri özendirme programların kabul edilmesi de yer almaktadır. Şirketler diğer yandan, RF'nin, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) ile vardığı anlaşmalar sonucu özellikle endüstriyel yatırımların yenilenmesi, kentlerdeki altyapının modernizasyonu gibi orta vadeli ve özel kredili projelerin gerçekleştirilmesinde yüklenici firma olabilecekleri beklentisini de sürdürmekteler.

16. Türkiye'nin AB'de aday ülke statüsüne alınması Türk sermayeli şirket yöneticilerini etkilememektedir. Birinci neden, Türkiye'nin AB'nin istediği dönüşümleri mevcut politikacılarla yapamayacağı inancı; ikinci neden, çok uzun bir süreyi -10 yıldan fazla- içermesi; son olarak kendi iş alanlarını direk etkilemediği ve tüm Türk şirketleri için Avrasya pazarının daha az kurallı ve henüz yasal açıkları bulunan bir pazar özelliğine sahip ama aynı zamanda daha riskli olduğudur. Grafik 4.16'da da görüleceği gibi % 59'a yakın bir bölüm, şu andaki iş potansiyellerini etkilemeyeceği düşüncesindeyken, % 37'lik bö-

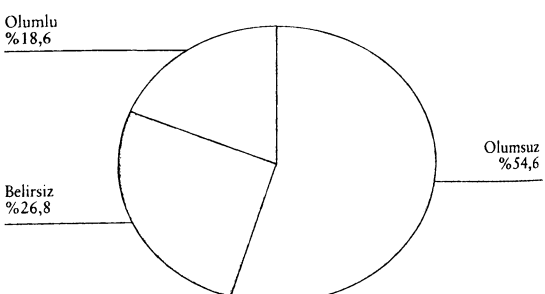
GRAFİK 4.16
Türkiye'nin AB ile Entegrasyonun Şirkete Etkisi

lüm bunun olumsuz olduğu ve olacağı düşüncesindedir; çünkü bu durumda Türkiye, tüm iç ve dış politikalarında ve çalışmalarında AB'ye kitlenerek Avrasya ve Rusya pazarını iyice ihmal edeceği fikrinde. Türkiye'nin sadece komşuları ile değil, ilişkili olabilecek tüm dünya ülkeleri ile serbest ticaret yapabilecek şekilde tüm anlaşmaları tamamlaması diğer bir istem olarak ortaya çıkmaktadır.

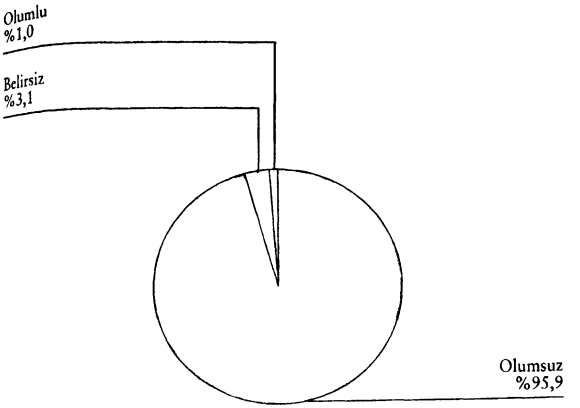
17. Türk sermayeli Rus şirketleri, Türkiye'nin Avrasya politikası bulunmadığı düşüncesindedirler. Aşağıdaki grafikten de görüleceği gibi, Türkiye'nin başta Türk Cumhuriyetler olmak üzere Kafkasya, Orta ve Kuzey Asya'daki Türk kökenli özerk bölge ve cumhuriyetlerle net bir işbirliği politikası ortaya koymamasını eleştirerek, bir an önce ekonomik gelişime yönelik ve fiilen ilgili şirketleri de kapsayan bir dizi çalışma yapılması isteniyor. Bunu kısmen kendi çabasıyla yapmaya çalışan RTİB, bu nedenle Türk sermayeli Rus şirketleri açısından özel bir önem taşıyor.

GRAFİK 4.17
Türkiye'nin Avrasya Politikalarının Şirkete Etkisi

18. Türkiye'nin dış politikası, RF'deki Türk şirketleri tarafından eleştirilmektedir. Beklenenden farklı olarak, % 97 oranında, Türkiye'nin dış politikası olumsuz değerlendiriliyor. Bu sonuç aslında bir

GRAFİK 4.18
Türkiye'nin Dış Politikasının Şirkete Etkisi

tür özeleştiri olarak algılanabilir. Bu olumsuzluğu hem kendi şirketleri açısından hem de Türkiye'nin geleceği açısından değerlendirerek, bu "uyku"nun daha uzun süreli olmamasını diliyorlar. RF ile T.C.'nin birçok konuda ikili anlaşmalar imzalaması ve Türk hükümetinden mevcut "resmi" görüşmeler dışında özellikle ihracata yönelik girişimlerde bulunması istenmektedir.

Sonuç olarak,

1. Türk sermayeli şirketler bazında sayısal olarak azalsa dahi ticaretten ve taahhütlük hizmetlerinden elde edilen toplam tutarların dolar bazında önemli oranda azalmadığı,

2. Türk firmalarının bundan böyle uzun erimli çalışmalara ve yatırımlara gireceği,

3. Doğrudan tüketiciye ulaşmak amacıyla satış ağı oluşturmak, satış noktaları ve satış mağazaları (gıda, tekstil gibi) olmak üzere doğrudan yatırımların artacağı sonuçlarına ulaşmak olasıdır.

SONUÇ

Küreselleşmenin de etkisiyle siyasal değişimlerin hızla yaşandığı 20. yüzyıl, bölgeselleşmenin de hızlı bir devinimine neden olmuştur. Bölgesel güçler ve dengeler, dış politika üzerindeki önemini daha da artırmıştır. SSCB varisi olan Rusya Federasyonu'nun yeni Başkanı Vladimir Putin, askeri, savunma ve ekonomik hedefli politikalarını öncelikli olarak uygulamaya koymuştur. Bu politikalara uygun olarak, öncelikle Avrasya coğrafyasında Çin, İran, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile çok yönlü ilişkiler geliştirmektedir.

Rusya'nın yeni dış politikasında ise Türkiye, öncelikli veya özellikli bir statüye sahip değildir. Türkiye'nin dış politikasında ise Rusya, henüz "ekonomik ve ticari partner" konumuna alınmamaktadır; ekonomik ve ticari işbirliklerinde Avrupa veya ABD merkezli (orijinli) şirketler, yasal statülerini ve altyapılarını sağlam yasalarla oluşturduklarından, istikrarlı bir ekonomi ile dış ticaretin korunmasından dolayı 'partner' olarak nitelenmektedirler. Ancak her iki ülkenin resmi makamları 'Dış Ticarette İşbirliği'ni telaffuz etmese de, Türk girişimciler ve Türkiye orijinli şirketlerdeki sermaye sahipleri, Rusya piyasası ile yakından ilgilidir. Özellikle 'ihracat hedefi üretim' amacında faaliyetlerini devam ettiren KOBİ'ler, Bağımsız Devletler Topluluğu ve özellikle Rusya ile ticari ve ekonomik ilişkilerin artmasından yanadırlar.

DİE verilerine göre Türkiye'nin en çok ihracat yaptığı 50 ülke arasında 7. sırada yer alan Rusya, 2000 Ocak-Kasım döneminde 569 milyon ABD dolarlık gelir payına sahiptir. Ancak 1994-1998 yılları arasındaki toplam ihracat tutarı, bu oranın 4-5 katı büyüklüğüne ulaşmıştır. Bu büyük oranlardaki ve yüksek kâr marjları içeren gelirler, Rusya'daki mali yapı ve vergi sisteminin kontrol dışı olması nedeniyle tespit edilememiştir. 1998'de Rusya'da yaşanan finansal kriz nedeniyle de elde edilen ihracat gelirlerinde önemli bir düşüş yaşamıştır.

Rusya'dan Ocak-Kasım 2000 döneminde yapılan ithalat ise 3.500 milyon ABD Doları'dır. Bu oranla Rusya ithalat yapılan ülkeler

arasında 4. sırada yer almaktadır.[20] Hiç de önemsenmeyecek oranlarda olan bu rakamların dikkatle değerlendirilmesi gerekir. Mevcut dış ticaret uygulamalarında birçok Türk girişimci, kendi özkaynaklarını kullanarak kendi hedeflerine ulaşmaktadırlar. Türkiye'deki bürokratik işlemlerin çokluğu ve sürelerin uzun olması sonucu devlet mekanizmalarından sağlanan bilgi ve destekler gecikmeli olarak ulaştırılmaktadır.

Türkiye, tüm dış politikalarını kapsayan konuları sadece ABD veya Avrupa kaynaklı algılamakla ve onlara yanıt vermekle "coğrafik" bir hata yapmaktadır. Uzun erimli çıkarlar temelinde Rusya, önemli bir 'ekonomik ve ticari partner' olarak düşünülmelidir. Bu 'ortaklık anlayışı' çerçevesinde, Türkiye de dinamik ve hızlı üretim için mevcut işletmelerindeki yüksek kapasite kullanım oranlarını kullanmanın hesabını yaparak Rusya'nın zengin ve çok çeşitli hammaddelerini işleme fırsatını kaçırmamalıdır. Bu oluşumların ve anlayışların olgunlaşması gerçeğini ortaya koymak için ise Meslek Örgütlerinin (Kuruluşlarının), Sivil Toplum Kuruluşlarının ve ilgili resmi kurumların önemli katkılarına gereksinim duyulmaktadır.

20 *Yeni Adana* gazetesi, 31.1.2001, Adana.

Türkiye ve Rusya Arasındaki İktisadi İlişkilerde Gönüllü Bir Kuruluş: Türk-Rus İş Konseyi

GÜL GÜNVER TURAN*

GİRİŞ

Türkiye'nin kendi coğrafi ekseni etrafındaki ülkelerle gelişmekte olan ilişkilerini anlamak ve incelemek için artık geleneksel açıklama metodlarının ötesine gitmek gerekmektedir. Türkiye'nin dış ilişkileri incelenirken, meseleye genellikle devletin bu ilişkilerin oluşmasında ne gibi bir rol üstlendiğine bakılarak yaklaşılırdı. Bu yaklaşım çerçevesinde, devletin öncülüğünde ikili ya da çoklu ilişkilerin nasıl geliştiği, hedefleri devlet tarafından saptanmış siyasi, sosyal ve ekonomik politikaların nasıl oluştuğu ve uygulandığı araştırılırdı. Neticede bu siyasaların çeşitli ülkelerle, ülke gruplarıyla oluşmuş ilişkilerin yönünü ve yoğunluğunu nasıl belirledikleri vurgulanmış olurdu. Örneğin Türkiye'nin iktisaden dışa açılması, liberal bir ticaret ve kur politikası uygulaması, piyasa ekonomisine geçişi hızlandırması konularında devletin attığı adımlar, ülkenin dış dünya ile ilişkilerinin çeşitlenmesi, güçlenmesi ve bu ülkelerle ara bağımlılıklarının kaçınılmaz biçimde artmasıyla sonuçlanmıştır. Bu ilişkilerin yoğunlaşması yeni kurumsal olu-

(*) Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İktisat Bölümü.

şumlara yol açmıştır. Bu nedenle bugünün sosyal bilimcileri, önemini hâlâ koruyan "Devlet"i incelemekle yetinmeyip, bu yeni oluşum sonucunda ortaya çıkan kamu ve özel kuruluşların ve bunların yürüttükleri faaliyetlerin, bu ilişkilerin gelişmesinde ne gibi katkı sağladığını, sağlayabileceğini araştırmaya başlamışlardır. Kimisi gönüllü olan bu kuruluşların faaliyetleri önem kazandıkça, bu konuları irdeleyenler, bu kuruluşların nasıl ve niçin ortaya çıktıklarını, hangi alanlarda faaliyet güttüklerini inceleme alanları içerisine almışlardır.[1]

Türkiye ve Rusya tarihi incelendiğinde, klasik devletten-devlete ilişkilerin her dönemde çok yoğun olduğu görülür. Bu durum bugün için de hâlâ geçerlidir. 20. yüzyılda ve Cumhuriyet döneminde imzalanmış antlaşma, anlaşma ve protokoller, bu ilişkinin yoğunluğunu göstermektedir. Anlaşmaların türüne bakıldığında, bir zamanlar ortak sınırlara sahip iki ülke arasında mevcut olması beklenen sınır anlaşmalarına, yakın ilişkide bulunulan komşu ülkelerle ilgili siyasaların koordine edilmesini sağlayan ve bunların yanı sıra siyasi ve kültürel yakınlaşmayı temin edecek türden anlaşmalara rastlanmaktadır. İlişkilerin salt ekonomik yönüne bakıldığında ise ticaret, yatırım, müteahhitlik hizmetleri, ulaştırma, doğalgaz, petrol gibi konu başlıkları altında toplanan çeşitli anlaşmalar bulunmaktadır. Demek oluyor ki, bu iktisadi ilişkilerin düzenlenmesinde öncü kuvvet yine "devlet"tir. Bu çerçeve içerisinde devleti temsil eden Dışişleri Bakanlığı, Hazine Müsteşarlığı ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Maliye gibi devlet kuruluşlarının önemi büyüktür. Bu arada eski Sovyetler Birliği'ni, bugünkü adıyla Bağımsız Devletler Topluluğu'nu oluşturan ülkeler ve çevresindeki Balkan ülkeleriyle varılmış olan Karadeniz Ekonomik İşbirliği gibi bölgesel anlaşmalar çerçevesindeki ilişkilerin önemi de yadsınamaz. İlişkiler ikili; sadece devletten devlete olmayıp, devletlerin kurdukları bölgesel kuruluşlar çerçevesinde de yürütülmektedir.

Bu tebliğde amaç, Türkiye'nin Rusya ile gelişmekte olan iktisa-

1 Anthony Judge, *NGOs and Civil Society: Some Realities and Distortions*, the challenge of "Necessary-to-Governance Organizations" (NGOs) Published in *Transnational Associations*, 47, 1995, 3, s.156-180.

di ilişkilerini kurumsal bir yaklaşım benimseyerek incelemek olacaktır. Başka bir ifadeyle, ilişkilerin irdelenmesinde özel ve kamusal kuruluşların ne gibi bir etkinliği olduğu üzerinde durulacaktır. İki ülke arasındaki iktisadi ilişkilerin zaman içerisinde geçirdiği evrim, Karadeniz Ekonomik İşbirliği çerçevesinde gerçekleşenler gibi konular başka araştırmalarda irdelenmiş olmaları sebebiyle bu tebliğin kapsamı dışında bırakılmıştır. Daraltılan bu çerçeve içinde temel hedef, gönüllü kuruluş olarak faaliyet gösteren ve doğrudan Türkiye Cumhuriyeti-Rusya Federasyonu arasındaki iktisadi ilişkiler üzerinde etkinliği olan kuruluşlardan biri olan Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu'nu (DEİK) ve onun bünyesinde yer alan Türk-Rus İş Konseyi'ni incelemektir. Türkiye'nin dışa açılmaya başladığı dönemde kurulan DEİK'in, bir gönüllü özel ihtisas kuruluşunun; neden, nasıl kurulduğu açıklanacak; DEİK'in şemsiyesi altında bulunan Türk-Avrasya İş Konseyi bünyesi içindeki Türk-Rus İş Konseyi'nin faaliyetleri incelenecek ve bu Konsey'in Rusya ile daha yoğun ilişkilerin oluşmasına ne ölçüde imkân verdiği ve gelecekte başka ne gibi roller üstlenebileceği tartışılacaktır.[2]

DEVLETİN VE ÖZEL KURULUŞLARIN TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİNDEKİ ROLÜ

Türkiye'nin 80'ler sonrasında dış dünya ile ilişkilerinin kapsamlı bir analizi, Türkiye'nin ticaretinde ve cüzi olarak da yatırımlarında meydana gelen ürün ve ülke çeşitlenmesinin sadece serbest piyasa ekonomisine geçilmesiyle açıklanamayacağını göstermektedir. Belirli bir kalkınma düzeyine varılmış olması, sanayi ve tarım sektörlerinin belirli bir kapasiteye ulaşması, insan gücü kaynaklarının gelişmesi gibi faktörlerin de hesaba katılması gerekmektedir. Ayrıca devletin, devleti temsil edenlerin ve onları takiben özel sektörün dünya pazarını daha iyi tanımak üzere fuarlar düzenlemeleri, bunlara katılmaları, mukayeseli piyasa incelemelerine girişmeleri ve bu arada dış dünyanın da Türk pazarlarına girmeye başlamaları da bu değişime önayak olmuştur.

2 Bkz. http://www.deik.org.tr.

Türk ekonomisinin hangi ülkelere açılacağı, devlet tarafından belirlenen strateji ve tercihler doğrultusunda şekillenmiştir. Bu ara ilişkilerin hangi kurumsal çerçeve içerisinde oluşacağı, ilişkilerin yoğunluğu, ülkeler ve ülke grupları arasında ne tür bir ara ilişki olacağı ise aşağıdaki faktörlerce belirlenmiştir:

- dışa açıklık oranı,
- ülkelerin ideolojik olarak birbirlerine yakınlığı ve ayrıca,
- ilişkide oldukları hakim güçlerden, bölgesel ve/veya uluslararası kuruluşlardan bağımsız olarak tek başlarına ne ölçüde hareket edebilme serbestisine sahip oldukları.

Neticede, aralarında ortak çıkarlar mevcut ise ve ülkeler bu çıkarlar doğrultusunda hareket edilebiliyolar ise, bu ülkelerin kendi aralarında bir anlaşmaya varmaları, işbirliği yapmaları ve yakın siyasi, iktisadi ve sosyal ilişki içinde bulunmaları kolaylaşır.

Klasik devletten devlete veya başka bir ifadeyle, geleneksel hükümetlerarası ilişkiler sonucunda Türkiye ve Rusya arasında çeşitli siyasi içerikli anlaşma ve protokoller imzalanmıştır. Ayrıca iki ülke arasında ticari ilişkileri geliştirmek, iktisadi ve teknik işbirliğini teşvik etmek, karşılıklı yatırımları sağlamak ve karşılaşılan ulaştırma sorunlarının çözümüne yönelmek üzere çeşitli anlaşma ve protokoller de bulunmaktadır. Gerçekleşen ikili görüşmeler sırasında bu iki ülke birbirlerini daha yakından tanıma imkânına sahip olmuştur. Ayrıca bu görüşmeler aralarındaki bilgi noksanlığından ortaya çıkan pürüzlerin ortadan kalkmasına da fırsat vermiştir. Neticede anlaşmaya varılan politikaların uygulanması ve koordine edilmesi sırasında ortaya çıkan sorunlar, kimi zaman tamamen kimi zaman kısmen çözümlenmiştir. Her yıl en yüksek düzeyde bürokrat ve teknokratların Karma Ekonomik Komisyon toplantıları çerçevesinde buluşmaları, resmi düzeydeki ilişkilerin yoğunluk kazanmasına imkân vermiştir.

Bu geleneksel resmi ilişkilerin yanı sıra daha enformel ama yine yoğun ilişkilerin kurulması gereği karşısında, bazı özel kuruluşların, iki ülke arasındaki iktisadi ilişkilerin irdelenmesi konusuna eğildikleri görülür. Bu özel kuruluşları iki başlık altında toplayabiliriz:

1. Kendi bünyeleri içerisinde Türkiye-Rusya ilişkilerine bakan bölümlere, dairelere sahip kuruluşlar;

2. Salt Türkiye-Rusya konusuna bakmak üzere kurulmuş, oluşmuş kuruluşlar.

Genel kapsamlı kuruluşlar arasında TOBB (Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği), İstanbul Ticaret Odası, TÜSİAD (Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği), YASED (Yabancı Sermaye Derneği), KOSGEB (Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı), Türk Trade (Türkiye Dış Ticaret Derneği) sayılabilir. Salt Türkiye-Rusya ilişkilerini çalışma alanı olarak kabul eden kuruluşlar arasında en önemlisi DEİK bünyesi içindeki Türk-Avrasya İş Konseyi ve bu iş konseyinin bünyesi içerisinde yer alan Türk-Rus İş Konseyi'dir. Üniversitelerin bünyesinde siyasi tarih çalışmaları yürütmek ya da Rus dilini ve edebiyatını öğretmek üzere kurulmuş bölümler bulunuyor ise de bunların bugünkü şekliyle faaliyetlerinin önemi sınırlı kalmaktadır. Aynı sonuç elçilikler bünyesi içerisinde kurulmuş dostluk dernekleri, kültürel merkez ve enstitüler için de geçerlidir.

DEİK: KURULUŞU, AMAÇLARI VE YAPISI

DEİK kendini aşağıdaki gibi tanımlamaktadır. "DEİK 1986 yılında Türk özel sektörünün 9 kuruluşu tarafından oluşturulmuş bir organizasyondur. DEİK'in kuruluş amacı Türk iş aleminin dış dünya ile ilişkilerini geliştirmek ve Türk ekonomisinin dünya ekonomisine, entegrasyonuna katkıda bulunmaktır. DEİK bu amaca ulaşmak için sınai işbirliği başta olmak üzere dış ticaret ağının genişletilmesi ve hizmet sektörlerinin yurt dışına açılması gibi iş dünyasına yeni pazar olanakları sağlayacak imkânları değerlendirmektedir."[3] Kâr amacı gütmeyen bu iş dünyası kuruluşu, gönüllüdür. Dileyen her firma bu kuruluşa üye olabilmektedir.

DEİK'in kurucu üyeleri TOBB, TÜSİAD, İKV (İktisadi Kalkınma Vakfı), Türk Trade, TMB (Türkiye Müteahhitler Birliği), TİSK

[3] http://www.deik.org.tr.

(Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu), TZOB (Türkiye Ziraat Odaları Birliği), YASED ve TİM (Türkiye İhracatçılar Meclisi)'dir.

İş Konseyleri

DEİK'in şemsiyesi altında 59 iş konseyi kurulmuştur. Bu iş konseyleri Türkiye'nin halihazırda ve gelecekte iktisadi ilişkilerini daha da yoğunlaştıracağı ülkelerdeki kuruluşlarla doğrudan ilişki içinde olmak ve böylece birbirlerini daha iyi tanımak ve bir masa etrafında karşılıklı oturarak yeni olanaklar bulmak, var ise sorunları karşılıklı olarak çözümlemek amacını taşır. Bunlar: Türk-Avrasya (Türk-Azerbaycan, Türk-Belarus, Türk-Estonya, Türk-Gürcü, Türk-Kazak, Türk-Kırgız, Türk-Letonya, Türk-Litvanya, Türk-Moldova, Türk-Moğol, Türk-Özbek, Türk-Rus, Türk-Tacik, Türk-Türkmen, Türk-Ukrayna), Türk-Alman, Türk-Avusturya, Türk-İngiliz, Türk-İrlanda, Türk-İtalyan, Türk-İspanyol, Türk-Portekiz, Türk-Fransız, Türk-Belçika, Türk-Hollanda, Türk-Yunan, Türk-Mısır, Türk-İsrail, Türk-Ürdün, Türk-Filistin, Türk-Suriye, Türk-Kuzey Afrika (Türk-Fas, Türk-Cezayir, Türk-Tunus), Türk-Güney Afrika, Türk-Kuzey Amerika (Türk-ABD, Türk-Kanada), Türk-Güneydoğu Avrupa (Türk-Arnavut, Türk-Bosna Hersek, Türk-Bulgar, Türk-Hırvat, Türk-Makedon, Türk-Romen), Türk-Orta Avrupa (Türk-Çek, Türk-Macar, Türk-Polonya, Türk-Slovak, Türk-Sloven), Türk-Fin, Türk-İsveç, Türk-Danimarka, Türk-Çin, Türk-Kore, Türk-Hindistan, Türk-Pakistan, Türk-Asean (Türk-Endonezya, Türk-Malezya), Türk-Tayvan, Türk-Japon iş konseyleridir.[4] DEİK çatısı altında farklı bölgelerde ve farklı ülkelerde kurulmuş iş konseyleri aynı şemsiye altında toplanmış bulunmaktadır. Bu, konseylerin faaliyetlerini daha iyi koordine etmelerine imkân verdiği gibi, başka bölge ve ülkelerdeki gelişmeleri daha iyi takip etmelerini ve değerlendirmelerini mümkün kılmaktadır.

İş konseylerine katılmak isteyen firmalar DEİK'e üyelik için başvurarak hangi iş konseyi ya da konseylerine ilgi duyduklarını bildirir-

4 *A.g.k.*

ler. İş konseylerine ilgi duyanlar dilerlerse tam üye statüsünde iş konseyine katılırlar, dilerlerse bir süre için gözlemci üyeliği yeğleyebilirler. Her üye, üyesi bulunduğu konsey için bir aidat öder. DEİK çalışmalarını bu üyelerden ve DEİK'in kurucularından sağladığı aidat ile yürütür.[5]

İş konseyleri iki taraflı işlemektedir. Bir tarafta iş konseyinin Türk kanadına üye olan firmalar, öbür tarafta ise diğer ülkenin kanadına üye olanlar bulunmaktadır. Yani her konseyin bir Türk kanadı ve bir de yabancı kanadı vardır. Her kanat kendi başkanını seçer. Böylece örneğin Türk-Amerikan İş Konseyi'nin Türk kanadının başında kendi üyelerince seçilmiş bir başkanı vardır. Aynı şekilde ABD kanadının bir başkanı vardır. Türkiye'deki başkanlar Türk özel sektörünün tanınmış işadamları arasından üyelerce seçilmektedir. İş konseyleri senede bir toplanabildikleri gibi gerekli gördüklerinde daha sık biraraya gelirler.

DEİK'in Üyeleri

Bugün DEİK'in üyeleri sadece büyük merkezlerden gelmemektedir. Bugün DEİK Anadolu'ya ve küçük ve orta ölçekli işletmelere (KOBİ) de açılmıştır. Bu yeni çerçeve içerisinde DEİK'in üyeleri arasında Türkiye'nin çeşitli bölgelerindeki 29 ticaret ve sanayi odası bulunmaktadır. Bunlar: Adana Ticaret Odası, Adapazarı Ticaret ve Sanayi Odası, Ankara Sanayi Odası, Antalya Ticaret ve Sanayi Odası, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, Çorum Ticaret ve Sanayi Odası, Denizli Ticaret Odası, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, Ege Bölgesi Sanayi Odası, Eskişehir Sanayi Odası, Gaziantep Sanayi Odası, Gaziantep Ticaret Odası, İstanbul Marmara Ege Akdeniz Karadeniz Bölgeleri Deniz Ticaret Odası, İstanbul Sanayi Odası, İstanbul Ticaret Borsası, İzmir Ticaret Borsası, Kahramanmaraş Ticaret ve Sanayi Odası, Kayseri Sanayi Odası, Kocaeli Sanayi Odası, Konya Sanayi Odası, Malatya Ticaret ve Sanayi Odası, Manisa Ticaret ve Sanayi Odası, Mersin Ticaret ve Sanayi Odası, Van Ticaret ve Sanayi Odası'dır.[6]

---

5 *A.g.k.*
6 *A.g.k.*

Diğer üyeler ise firmalardır. Üye olan kuruluş ya da firma sayısı ise 2000 sonu itibariyle 462'dir. Her kuruluş dilerse ilgi alanına giren birden fazla iş konseyine üye olabilmektedir. Bu nedenle DEİK bünyesi içindeki toplam üye sayısı yine 2000 sonu itibariyle 892'yi bulmaktadır. Bu firmaların gösterdikleri özelliklere gelince % 43'ü sanayi kesimini, % 22'si dış ticaret firmalarını, % 15'i inşaat, % 10'u finans, % 5'i turizm, % 3'ü taşımacılık ve yine % 3'ü danışmanlık kesimini temsil etmektedir.[7]

DEİK'in İdari Yapısı[8]

DEİK'in idari yapısına bakıldığında bir genel kurul (divan), bir yönetim kurulu, bir icra kurulundan oluştuğu görülür. Ayrıca iş konseylerinin yürütme organları vardır. Tüm bu kurulların çalışmaları ise tam zamanlı personele sahip DEİK Direktörlüğü tarafından düzenlenmektedir.

DEİK Divanı: DEİK'in dokuz kurucu üyesi, çeşitli üye odalarının temsilcileri ve 59 iş konseyi başkanından oluşmaktadır. Kurul yılda bir kez toplanır.

DEİK Yönetim Kurulu: DEİK Divanı tarafından iki yıllığına seçilir. DEİK Yönetim Kurulu başkanlığını otomatik olarak TOBB Yönetim Kurulu Başkanı üstlenir. 22 kişilik Yönetim Kurulu'nun 11 üyesi TOBB ve diğer oda ve borsa temsilcilerinden oluşmaktadır. Bunlar Yönetim Kurulu'nun otomatik üyesidir. Geri kalan 10 üye ise DEİK Divanı'nm olağan kurul toplantısında 2 yıl için seçilirler. Bu kurul ise Yönetim Kurulu üyeleri arasından yine 2 yıl görev yapan sekiz kişilik DEİK İcra Kurulu'nu seçer. Geleneksel olarak bu kurulların başkanlığını ve başkan yardımcılığını TOBB başkanı ve başkan yardımcıları üstlenmişlerdir. Bu kuruluşların DEİK içindeki ağırlığının büyük görünmesine rağmen, uygulamada bu kurulların çok önemli fonksiyonları olmaması sebebiyle işler daha çok iş konseyleri ve DEİK Direktörlüğü tarafından üstlenilmiştir.

---

7 *A.g.k.*

8 *A.g.k.*

Direktörlük: Bir direktör ve yardımcısı ile bölge koordinatörü ve yardımcılarından oluşmaktadır. İş konseylerinin bütün idari işleri, toplantıları, ülke araştırmaları ve yayınları, bilgi sağlama işleri DEİK Direktörlüğü tarafından yürütülmektedir.

DEİK'in şemsiyesi altındaki iş konseylerinin Türk kanadının her birinde, bu konseylere katılmış üyelerden oluşan bir genel kurul, bu kurulun seçtiği bir yürütme kurulu ve yürütme kurulunca seçilen bir konsey başkanı bulunmaktadır.

TÜRK-RUS İŞ KONSEYİ

Kuruluşu

İlk şekliyle Türk-Rus İş Konseyi 1988 başlarında Türk-Sovyet İş Konseyi adı altında kurulmuştur. İlk kurulduğu andan itibaren büyük ilgi gören bu konseyin Türk kanadı, kurulmuş iş konseyleri arasında üye sayısı bakımından en büyük olanıydı. Bu ilgi iyi tanınmayan, mevzu-

TABLO 4.5
İktisadi Nitelikli Anlaşma, Protokol ve Benzeri Uygulamalar

- Ticaret ve Seyrisefain Muahedenamesi (1937)
- Ticaret ve Tediye Anlaşması (1937)
- İnşaat ve Sanayi Projeleri Karşılığında Yürütülen Ticaret Anlaşması (1926)
- Doğalgaz Anlaşması (17 Eylül 1984)
- Uzun Vadeli Çerçeve Anlaşması (1984)
- 1986-1990 Mal Mübadele Anlaşması (1984)
- Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (5 Şubat 1992)
- Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması (15 Aralık 1997)
- Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması (15 Aralık 1997)
- Türkiye ve Rusya Arasında Uzun Vadeli Ekonomik İşbirliği Programı
- BOTAŞ ve Gazeport Arasındaki Ticari Anlaşma
- Karadeniz'deki Deniz Alanlarında İşbirliği Anlaşması
- Karma Ekonomik Komisyon Toplantılarının Protokolleri
- Eximbank Kredileri ile İlgili Anlaşmalar
- Çeşitli Teknik ve İşbirliği Anlaşmaları

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı, Ankara.

atı bilinmeyen, kiminle nasıl ve nerede irtibata geçileceği konusunda belirsizlik taşıyan ama daha yakından tanınmasında fayda görülen, gelecekte büyük potansiyeli olması beklenen bir pazara duyulan ilginin bir göstergesiydi. Türk-Sovyet İş Konseyi bünyesinde her bir cumhuriyet ile ilişkileri düzenlemek üzere alt komiteler kurulmuştu. 1991'de Sovyetler'in dağılmasıyla konseyin ismi Türk -Bağımsız Devletler Topluluğu İş Konseyi'ne dönüştürülmüş ve alt komitelerin yerine eski Sovyet Cumhuriyetleri'nden oluşan 12 ülke ile karşılıklı iş konseyleri faaliyete geçmiştir. Türk-Rus İş Konseyi bu çerçeve içinde 1991'de oluşturulmuştur. DEİK 1998'de çalışmalarının kapsamını genel olarak genişletmesinin bir parçası olarak Türk-BDT İş Konseyi'nin de kapsamını genişletmiş ve konseyin adını da Türk-Avrasya İş Konseyi'ne dönüştürmüştür. Bugün Türk-Rus İş Konseyi bu daha geniş şemsiyenin altında bulunmaktadır (bkz. Tablo 4.6).

1991'de Türk-Rus İş Konseyi adıyla kurulan bu iş konseyinin

TABLO 4.6
Türk-Avrasya İş Konseyi (Kuruluş: 1998)

Konseyin ismi	Kuruluş tarihi
Türk-Azerbaycan	(1991)
Türk-Belarus	(1992)
Türk-Ermenistan	(kurulmadı)
Türk-Estonya	(1998)
Türk-Gürcistan	(1992)
Türk-Kazak	(1991)
Türk-Kırgız	(1991)
Türk-Letonya	(1997)
Türk-Litvanya	(1993)
Türk-Moldova	(1993)
Türk-Özbek	(1993)
Türk-Rus	(1991)
Türk-Tacik	(kurulmadı)
Türk-Türkmen	(1991)
Türk-Ukrayna	(1991)

Kaynak: http://www.deik.org.tr.

Türk kanat başkanı hep özel sektörün tanınmış simaları arasında seçilirken, Rus kanadı ise hep Rusya İktisadi Gelişme ve Ticaret Bakanlığı tarafından temsil edilmiştir. Bir taraftan Rusya Cumhuriyeti'nin yapısal olarak güdümlü bir karaktere sahip olması, diğer taraftan yeniden yapılanma süreci sırasında muhatap bulmakta çekilen zorlukların telafisi açısından, Rus kanadının bir hükümet temsilcisi tarafından temsil edilmesi Türk tarafı için faydalı sayılmıştır. Türk kanadının özel firmalardan oluşması, başkanının özel kesimden gelmesi ise bu tür bir düzene alışık olmayan Rus tarafınca ilk başlarda pek anlamlandırılamamıştır. Konsey'in işlevi ve ne gibi bir güce ve yetkiye sahip olduğu konusunda tedirginlik yaratmıştır. Türk kanadını muhatap almanın önem taşıyıp taşımadığı konusunda şüpheleri olmuştur. Ancak yapılan ortak toplantılarda alınan kararların uygulanmaya konulduğunun görülmesi, özel ve resmi ziyaretlerin hepsinde Türk kanat başkanının ağırlığını göstermesi üzerine, Rus kanadının resmi temsilcileri gözünde Konsey'in itibarı zaman içinde artmıştır.

Türk-Rus İş Konseyi'nin Faaliyetlerinin Türü

Çeşitli şemsiyeler altında 1988'den beri iş gören Türk-Rus İş Konseyi'nin faaliyetleri şu başlıklar altında özetlenebilir:

1. İki kanat arasında gerçekleştirilen faaliyetler:

i. İş Konsey'inin ortak toplantıları.

ii. Ortak toplantıların hazırlanması ile ilgili iki taraflı görüşmeler.

iii. Üye firmalar arasında yapılan toplantılar.

iv. Konsey'in iki kanadı için düzenlenen seminer, sempozyum, konferanslar.

2. Türk-Rus İş Konseyi Türk kanadının kendi kanat üyeleri için gerçekleştirdiği faaliyetler:

i. Konsey Genel Kurulu toplantıları.

ii. Konsey Yürütme Kurulu toplantıları.

iii. Görüş alma, strateji oluşturma toplantıları.

iv. Araştırmalar yürütmek ve dokümantasyon merkezi olarak faaliyette bulunmak.

3. Türk-Rus İş Konseyi Türk kanadının T.C. resmi yetkilileriyle beraber yürüttüğü faaliyetler:

i. Karma Ekonomik Komisyonu'nun hazırlık çalışmalarına ve nihai toplantılarına katılım.

ii. Türkiye'yi ziyaret eden Rusya Federasyonu'nun resmi heyetleri için düzenlenmiş toplantılarına katılmak, onlar için yemek vermek, gezi tertiplemek, konferanslar düzenlemek.

iii. Rusya'ya giden resmi Türk heyetleri için düzenlenen ziyaretlere, toplantılara katılmak.

iv. Karma Ekonomik Komisyonu'nun hazırlık çalışmalarına ve nihai toplantılarına katılmak.

v. Türkiye-Rusya Ortak Sektörel Çalışma Grupları'na katılmak.

4. TOBB ve Ticaret ve Sanayi Odaları'nın faaliyetlerine iştirak ve ortak faaliyette bulunmak:

i. Sergi, fuarlar düzenlemek.

ii. Ortak araştırma projeleri düzenlemek.

iii. Ortak ziyaretler tertiplemek.

5. Uluslararası ve bölgesel kuruluşlar ile toplantılar tertiplemek, onlara katılmak.

6. Rusya-Türk İşadamları Birliği, YASED, İKV gibi başka gönüllü kuruluşlarla ilişkiler yürütmek, ortak faaliyetler düzenlemek.

Bu çerçeve içerisinde iki ülke arasındaki ilişkileri farklı dönemler itibariyle ele almak mümkündür.

Sovyetler Birliği Döneminde Türk-Sovyet İş Konseyi: Temel Taşların Oluşturulması Dönemi: 1988-1991

1988'de kurulan Türk-Sovyet İş Konseyi 35 kuruluş ile çalışmalarına başlamış, yıl sonuna doğru Konsey'e duyulan ilgi üye sayısını 69'a yükseltmiştir. 1991 sonuna gelindiğinde üye sayısı 180'i bulmuştu. 1988-1992 arasında iki kanat arasında dört ortak toplantı düzenlenmiştir. O dönemde bankacılık ve finans sorunları, iki ülke arasında sınır ve kıyı ticaretinin alabileceği şekil, ticarete konu olabilecek malların tanıtımı çerçevesinde fuar düzenlenmesi gibi konular günde-

min önemli maddelerini oluşturuyordu. Türk-Sovyet Ekonomik İşbirliği Karma Komisyonu'nun 11., 12. ve 13. toplantılarında (KEK Toplantıları) iki ülke arasındaki yatırım, ticaret, ulaştırma ilişkileri düzenlenmiştir.

Gerek KEK, gerek Ortak İş Konseyi toplantılarında ticaretin özel anlaşmalar yoluyla yapılan ticaretin ötesinde bir gelişme gösterebilmesi için yeni yolların bulunulmasına çalışılmıştır. O günlerde dış ticaret üç yoldan gerçekleşmekteydi. Bunlardan ilki 1984'te imzalanan Uzun Vadeli Çerçeve Anlaşması ve 1986-1990 Mal Mübadelesi uyarınca yürütülen normal ticaretti. Buna göre ticaret yıllık ticaret protokolleriyle düzenlenmekte, hangi malların ticarete konu olabileceği ise yol gösterici niteliği olan listelerde belirtilmekteydi. İkinci bir ticaret yolu ise Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden sağladığı proje kredilerine bağlanmıştı. Varılan bu anlaşmaya göre Türkiye, Sovyetler Birliği'nden aldığı proje kredilerini mal olarak geri ödeyebilmekteydi. Hangi malların mübadeleye konu olacağı ve bu malların hangi değerler üzerinden borç karşılığında teslim edileceği ise yine KEK toplantılarında belirlenmekteydi. Üçüncü ticaret yolu ise 1984'te imzalanan ve 1987'de yürürlüğe konan Doğalgaz Anlaşması çerçevesinde yürütülen ticaret idi. Buna göre Türkiye satın aldığı doğal gazının bedelini dolar ile ödeyecek, Sovyetler Birliği ise bu doğalgaz gelirinin bir bölümünü yine KEK toplantılarında saptanan malların alımına tahsis edecekti.[9]

İki kanat arasındaki görüşmeler sırasında Türk tarafı, KEK tarafından hazırlanan bu listelerin daha esnek olmasını, yıl içinde listelere eklemeler ve tespit edilen miktarlarda değişiklikler yapılabilmesini istemiştir. Ticaret açığının yani ihracat ve ithalat arasındaki farkı kaldıracak biçimde ticari ilişkilerin düzenlenmesi üzerinde durulmuştur. Bu arada bu bölgeye yeni açılmakta olan müteahhitlik firmalarının faaliyette bulunabilecekleri alanların kapsamının geniş tutulmasının sağlanması, başka bir ifadeyle bu firmaların çalışmalarının otel, hastane, restorasyon işleriyle sınırlı kalmaması ve sınai tesislerin yapı-

9 G.G. Turan, *Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri*, DEİK, 1988, s.1-3.

mının kapsam içerisine alınması arzulanmıştır.[10] Bu dönemde sınır ticaretinin geliştirilmesi kapsamında Sarp Kapısı'nm açılması, iki ülke arasında kara, deniz, hava ulaştırmasının iyileştirilmesi ve iki ülkenin ticaretinin ve diğer iktisadi ilişkilerinin finansmanını kolaylaştıracak bankacılık hizmetlerinin düzenlenmesi gibi konulara açıklık getirilmesine başlanmıştır.

Türk-Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ve Türk-Avrasya İş Konseyleri Dönemlerinde Türk-Rus İş Konseyi: Gelişme ve Duraklama Dönemi: 1992-2000

Sovyetler Birliği'nin dağılması üzerine eski Sovyet Cumhuriyetleri ile tek tek iş konseyleri kurulmuş ve bunların hepsi Türk BDT iş konseyleri bünyesinde toplanmışlardır. Bu iş konseyleri geleneksel işlevleri yanı sıra bilim ve teknolojide işbirliğini sağlamak, bu yeni cumhuriyetlerin yöneticileri için lisan, yönetici yetiştirme kursları düzenlemek, Türkiye'nin enerji alanında karşılaştığı darboğazları aşmaya yönelik planlar oluşturmak gibi amaçlar edinmişlerdir. Estonya, Litvanya gibi ülkelerle iş konseylerinin kurulması üzerine Türk-BDT İş Konseyi 1998'de adını Türk Avrasya İş Konseyleri'ne dönüştürmüştür.

11 Aralık 1991'de kurulan Türk-Rus İş Konseyi'nin 1992-2000 arasında tek başına, ortaklaşa, devletten-devlete ilişkiler ve çeşitli bölgesel ya da yerel özel ya da kamu kuruluşlarıyla gerçekleştirdiği faaliyetlerin dökümü Tablo 4.7'te gösterilmiştir. Türk-Rus İş Konseyi kurulalı beri 8 ortak toplantı düzenlenmiştir (bkz. Tablo 4.8). KEK toplantıları ise aralıklı olarak sürdürülmüştür. Devlet başkanları ve üstdüzey bürokratlar arasında ziyaretler tertiplenmiştir; fuarlar açılmış ve şirketlerarası ilişkilerin yoğunlaştırılmasına çalışılmıştır. Ayrıca Konsey, bölgesel işbirliği komiteleri düzenleyerek spesifik coğrafi alanlarda ihtisaslaşmayı teşvik etmiştir. Zaman geçip de Konsey'in faaliyet alanı geliştikçe Konsey'in Türk kanadı, Rus pazarının büyüklüğü karşısında

10 G.G. Turan, *Türk-Sovyet İş Konseyi Türk Kanadı Üyeleri: Firma Yapıları ve Beklentileri*, DEİK, 1988, s.15-30.

TABLO 4.7
Türk-Rus İş Konseyi Faaliyet Listesi

Toplantı tarihi	Faaliyetler	Toplantı yeri
Yıl 1992 / Üye sayısı 291		
25-28 Eylül	Türk-Rus İş Konseyi 1. ortak toplantısı	Antalya
Toplantı sayısı: 1		
Yıl 1993 / Üye sayısı 271		
10 Mart	Karadeniz Derneği Başkanı ile toplantı	İstanbul
3 Nisan	Moskova Büyükelçisi Ayhan Kemal ile toplantı	İstanbul
3 Nisan	Rusya Federasyonu Yüksek Sovyet Başkanı R. Hasbulatov ile toplantı	İstanbul
16-17 Ekim	Türk-Rus İş Konseyi 2. ortak toplantısı	Soçi
1 Kasım	Başkortostan Başbakanı ile Toplantı	İstanbul
Toplantı sayısı: 5		
Yıl 1994 / Üye sayısı 269		
20-28 Ocak	Moskova çalışma gezisi	Moskova
10 Şubat	Türk-Rus Ekonomik İşbirliği Toplantısı	İstanbul
9-10 Mart	Krasnodar Proje İnceleme Gezisi	Krasnodar
5 Nisan	Türk-Rus Karma Ekonomik Komisyon Toplantısı	Moskova
6 Nisan	Ural Ticaret ve Sanayi Odası Heyeti ile toplantı	İstanbul
23-28 Nisan	R.F. Müteşebbisleri Birliği Başkanı Arkady Volsky'nin İş Konseyi konuğu olarak Türkiye Seyahati	İstanbul
6-12 Mayıs	Rusya Federasyonu Ticaret ve Sanayi Odası Ziyareti	İstanbul
15-20 Temmuz	Rusya Federasyonu Başbakan 1. Yardımcısı Oleg Soskovets'in Ziyareti	İstanbul
6-9 Ekim	Türk-Rus İş Konseyi 3. Ortak Toplantı	Antalya
27-30 Kasım	Türk-Rus KEK Toplantısına Katılım	Novorosiisk
Toplantı sayısı: 10		

TABLO 4.7 (devamı)
Türk-Rus İş Konseyi Faaliyet Listesi

Toplantı tarihi	Faaliyetler	Toplantı yeri
Yıl 1995 / Üye sayısı 284		
27-29 Mart	Türk-Başkort İş Komitesi Ortak Toplantısı	Ufa
27 Nisan	Rusya Dış Politika Vakfı Başkanı ve Beraberindeki Heyet ile Toplantı	İstanbul
30-31 Mayıs	Moskova Bölgesinin Tanıtım Toplantısı	İstanbul
16 Haziran	TOBB'un Kazan ve Moskova Toplantılarına Katılım	Kazan, Moskova
31 Ağustos-2 Eylül	Moskova Türk İş Haftasına Katılım	Moskova
20-22 Kasım	Türk-Rus İş Konseyi Ortak Toplantısı	St. Petersburg
Toplantı sayısı: 6		
Yıl 1996 / Üye sayısı 278		
31 Mayıs	Rusya Federasyonu Maliye Bakan Yardımcısı ile toplantı	İstanbul
11 Haziran	Rusya Federasyonu İnşaat Bakanı ile toplantı	İstanbul
11 Temmuz	Rusya Federasyonu Parlamento Başkan Yardımcısı ile toplantı	İstanbul
20-24 Ekim	Türk-Rus İş Konseyi 5. Ortak Toplantısı	Antalya
Toplantı sayısı: 4		
Yıl 1997 / Üye sayısı 284		
20-21 Şubat	CIS Partenariat Moskova Toplantısına Katılım	Moskova
26-27 Mart	Türk-Tatar İş Komitesi Ortak Yürütme Kurulu toplantısı	Kazan
22-23 Nisan	Türk-Başkort İş Komitesi Ortak Yürütme Kurulu toplantısı ve Ufa Yatırım İmkânları Toplantısına katılım	Ufa
28-31	7 Cumhurbaşkanı'nın katılımı ile "Karadeniz'de Yeni Fırsatlar" Konferansı	İstanbul
16 Haziran	Türk-Tatar İş Komitesi Ortak Yürütme Kurulu toplantısı	Bodrum
23-24 Eylül	Türk-Rus İş Konseyi 6. Ortak Toplantısı	Nijni Novgorod
8 Kasım	Türk-Rus 3. Dönem Karma Ekonomik Komisyon Toplantısı'na katılan Rus heyeti ile toplantı	İstanbul
16 Aralık	Rusya Federasyonu Başbakanı Viktor Çernomindin toplantı	İstanbul
Toplantı sayısı: 8		

TABLO 4.7 (devamı)
Türk-Rus İş Konseyi Faaliyet Listesi

Toplantı tarihi	**Faaliyetler**	Toplantı yeri
Yıl 1998 / Üye sayısı 294		
4-7 Mayıs	Devlet Bakanı Ahat Andican'ın Tataristan ziyaretine katılım	Kazan
5 Mayıs	Saratov Bölgesi Heyeti ile toplantı	İstanbul
21-23 Mayıs	Cumhurbaşkanı'nın Ukrayna ziyaretine katılım	Kiev
27 Mayıs	Rusya Duma Heyeti ile toplantı	İstanbul
5 Haziran	Rus İş Konseyi Bölgesel Toplantısı ve Devlet Bakanı Ahat Andican'la toplantı	İstanbul
22 Temmuz	Rusya Federasyonu Duma Başkanı ile toplantı	İstanbul
24 Ağustos	Rus şirketleri üstdüzey yöneticilerine brifing	İstanbul
10 Eylül	Devlet Bakanı Güneş Taner ile toplantı	İstanbul
18 Eylül	Rusya Federasyonu Ankara Büyükelçisi Aleksandr Lebedev ile toplantı	İstanbul
22-24 Eylül	Moskova Bölgesi ile tıp toplantısı	İstanbul
Toplantı sayısı: 10		
Yıl 1999 / Üye sayısı 275		
9 Şubat	Dışişleri Bakanlığı'nın Rusya Federasyonu'nda iş yapan firmalar ile koordinasyon toplantısı	Ankara
2-4 Mart	Türkiye-Rusya Sanayi Çalışma Grubu Toplantısına katılım	Moskova
8 Mart	Rusya'da ticaret finansmanı imkânları İstanbul toplantısı	Bartering
17-23 Mart	DEİK ve TOSYÖV Heyeti'nin St. Petersburg seyahati	St. Petersburg
23 Mart	Ural Ticaret ve Sanayi Odası heyeti ile toplantı	İstanbul
20-26 Mayıs	Moskova Bölgesi işadamları heyeti ziyareti	İzmir
7-13 Haziran	St. Petersburg işadamları ile toplantı	İzmir
7-13 Haziran	St. Petersburg işadamları ile toplantı	İstanbul, Antalya
26-28 Temmuz	Türk-Rus İş Konseyi ve TOSYÖV uzmanlarının Arkangelsk ziyareti	St. Petersburg-Arkhangelsk
10-13 Ağustos	Türk-Rus İş Konseyi toplantısı hazırlık ziyaretleri ve basın toplantısı	Moskova
2-4 Eylül	Moskova Yatırım Seminerine katılım	Moskova

TABLO 4.7 (devamı)
Türk-Rus İş Konseyi Faaliyet Listesi

Toplantı tarihi	Faaliyetler	Toplantı yeri
6-13 Eylül	Rusya Ticaret Başkanlığı yetkilileri ile Anadolu gezileri	Kayseri, Konya, Gaziantep, Eskişehir, Samsun
11 Eylül	Türk-Rus İş Konseyi basın toplantısı	Ankara
14-16 Ekim	Türk-Rus İş Konseyi 7. ortak toplantısı	Antalya
20-21 Ekim	Türk-Rus Ulaştırma Çalışma Grubuna katılım	Ankara
1-3 Kasım	Türk-Rus 4. Dönem KEK toplantısına katılım	Moskova
4-6 Kasım	Başbakan Bülent Ecevit'in Rusya ziyaretine katılım	Moskova
22 Aralık	Başkortostan işadamları heyeti ile toplantı	İstanbul
Toplantı sayısı: 17		
Yıl 2000 / Üye sayısı 268		
18 Ocak	Türk-Rus İş Konseyi; Rusya F. Dışişleri Bakan Yrd. ile toplantı	İstanbul
14-17 Şubat	Türk-Rus İş Konseyi Yekaterinburg ziyareti	Yekaterinburg
23 Şubat	Başkortostan işadamları heyeti ile toplantı	İstanbul
1 Haziran	Rusya Federasyonu eski Ekonomi Bakanı Yevgeni Yasin ile Rusya Devlet Başkanlığı seçimlerinden sonra yatırım ve iş ortamı semineri	İstanbul
28-31 Ağustos	"Büyük Volga Yolu" Konferansı'na katılım ve Türk-Rus İş Konseyi ortak toplantısı ile ilgili hazırlık toplantısı	Kazan, Moskova
9-10 Ekim	Türk-Rus İş Konseyi Güney Rusya ve Volga Bölgesi Heyeti ile toplantı	Antalya
20-23 Ekim	Türk-Rus 5. Dönem KEK Toplantısına katılım	Ankara
24 Ekim	Rusya Başbakanı Mikhail Kasyanov ile çalışma yemeği	İstanbul
30 Ekim	Kalmikya Cumhurbaşkanı ile Çalışma Yemeği	İstanbul
8-15 Kasım	Rusya Ticaret Bakanlığı ve Moskova Ticaret ve Sanayi Odası Heyetleri ile Anadolu Gezisi	Trabzon, İzmir, Bursa, Kayseri, Ankara

TABLO 4.7 (devamı)
Türk-Rus İş Konseyi Faaliyet Listesi

Toplantı tarihi	**Faaliyetler**	Toplantı yeri
10 Kasım	Türk-Rus İş Konseyi Ortak Toplantısı ve Rusya ihraç ürünlerine ilişkin Rusya Büyükelçisi ile basın toplantısı	Ankara
21 Kasım	Yekaterinburg ve Başkortostan heyetleri ile toplantılar	İstanbul
23-25 Kasım	Rusya İhraç Ürünleri Fuarı	İstanbul
22 Kasım	Türk-Rus İş Konseyi 8. ortak toplantısı	İstanbul
Toplantı sayısı: 13		
Yıl 2001 / Üye sayısı 191		
16-17 Ocak	Türkiye-Rusya Ortak Ulaştırma Grubu 6. Dönem Toplantısı'na Katılım	Moskova
15-17 Şubat	Türk-Rus İş Konseyi Moskova Yürütme Kurulu Toplantısı ve RTİB ile ortak toplantı ve Moskova temasları	Moskova
Şubat	RF İstanbul Başkonsolosu'nun üyelere tanıtımı için kokteyl	İstanbul
28-31 Mart	Türkiye-Rusya Turizm Çalışma Grubu çalışmalarına katılım	Moskova
Nisan	Moskova Sanayi ve Ticaret Odası İşadamları Heyeti'nin Bursa toplantısı	Bursa
22 Mayıs	Rusya Yatırım İmkânları Semineri TOSYÖV ile KOBİ ziyareti	Moskova
12-16 Haziran	St. Petersburg Ekonomik Zirvesi'ne katılım	St. Petersburg
Eylül	TOSYÖV ile İşbirliği Çerçevesinde Türk-Alman-Rus İşbirliği Semineri	Moskova
Ekim	Türk-Rus İş Konseyi 9. Ortak Toplantısı	Kazan veya Moskova
	Türk-Rus 6. Dönem KEK Toplantısı'na Katılım	Moskova
	Bölgesel İş Komiteleri Çerçevesinde Geziler	Ufa, Nijini, Novgorod, Krasnodar, Yekaterinburg
Toplantı sayısı: 13		
Toplam: 84 etkinlik.		

Kaynak: DEİK.

TABLO 4.8
Türk-Rus İş Konseyi Ortak Toplantılar

Tarih	Yer
25-29 Eylül 1992	Antalya
16-17 Ekim 1993	Soçi
6-7 Ekim 1994	Antalya
20-23 Kasım 1995	St. Petersburg
20-27 Ekim 1996	Antalya
23-24 Eylül 1997	Nijni Novgorod
14-16 Ekim 1999	Antalya
23 Kasım 2000	İstanbul

Kaynak: DEİK.

bünyesinde bölgesel iş komiteleri kurma gereğini duymuştur. Neticede Dağıstan (1994), Başkortostan (1994), Tataristan (1995), St. Petersburg (1995), Novgorod (1997), Moskova (1999) ve Yekaterinburg (2000) gibi bölgelerde iş komiteleri kurulmuştur (bkz. Tablo 4.9).

Ne var ki tüm bu görüşmeler, bu toplantılar, bu çabalar hâlâ istenilen sonuçları vermekten uzaktır. Son KEK toplantısı 20-23 Ekim 2000 tarihleri arasında Ankara'da gerçekleşmiştir. Toplantı sonunda imzalanmış olan protokolün içeriği incelendiğinde her iki tarafın da ilişkilerindeki bu duraklamanın telafisine yönelik yeni yollar aradıkları görülmektedir. Metinde bugüne dek imzalanan anlaşma ve protokollerin tam olarak uygulanmadığı ve ilave tedbirlere gerek olduğu vurgulanmıştır.[11] İlişkilerin her iki ülkede yaşanan krizlerden etkilendiği açıktır. Bu toplantıda ticari ilişkiler, enerji alanında işbirliği, Karadeniz'in altından Rus doğalgazı sevkiyatını öngören Mavi Akım Projesi, Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan üzerinden Türkiye'ye Rus doğalgaz sevkiyatı (Batı Hattı Projesi), elektrik enerjisi, nükleer enerji, kömür sanayii alanında işbirliği gibi konulara eğilinmiş, sanayi, inşaat, sağlık konularında yeni işbirliği çalışmaları başlatılmıştır. Türk-Rus

11 *Türk-Rus Hükümetlerarası Karma Ekonomik Komisyonu Beşinci Dönem Toplantısı Protokolü*, s.1.

TABLO 4.9
Bölgesel İş Komiteleri

Bölge	Muhatap kuruluş	Karşı kanat başkanı
Moskova şehri	Moskova Ticaret ve Sanayi Odası	Yuri Kotov (Oda Başkanı)
Moskova bölgesi	Moskova Bölgesi Valiliği	Yeni seçilen yönetim tarafından henüz atama yapılmadı
St. Petersburg	Asya ve Pasifik Ülkeleri ile İşbirliği Merkezi	Vladimir Barişnikov (Devlet Başkanı, Kuzeybatı Rusya Özel Temsilcisi'nin Danışmanı)
Başkortostan	Türkiye-Başkortostan İşadamları Dostluk Vakfı	Ayrat Saitgareev (işadamı)
Tataristan	Tataristan Ticaret ve Sanayi Odası	Şamil Ageev (Oda Başkanı)
Sverdlovsk Bölgesi	Ural Ticaret ve Sanayi Odası	Yuri Matuşkin (Oda Başkanı)
Nijni Kovgorod	Bölge İdaresi	İvan Evlampiev (Vali Birinci Yardımcısı)

Kaynak: DEİK.

İş Konseyi çerçevesinde gerçekleşen son iki ortak toplantının gündemine bakıldığında ise benzer konuların işlendiği görülmektedir. Ayrıca Türk-Rus İş Konseyi'nin çalışma programı ve tarzı incelendiğinde Konsey'in Türk kanadının iki ülke arasında oluşabilen siyasi anlaşmazlıklardan uzak bir tutum sergilemeye çalıştığı görülmektedir. İki kanadı temsil eden gruplar meselelerin salt iktisadi yönüne bakarak, firmalar arasında karşılıklı güven duygularını pekiştirmeye çalışmışlardır. Son iki yıl içerisinde gerçekleşen bu yoğun ilişkilere rağmen henüz somut sonuçlar elde edildiğini söylemek ise mümkün değildir.

SONUÇ

Rusya ve Türkiye'de yaşanan ekonomik krizler, ortaya çıkan siyasi belirsizlikler çalışma ortamını istikrarsız kılmaktadır. İki ülke arasındaki yatırım ve ticaret rakamlarının yıllar itibariyle gösterdiği seyir de bunu göstermektedir. Rusya'ya ilgi gösteren firmaların sayısında da

önemli düşüşler yaşanmaktadır. 2000 sonunda üye sayısı 268 olan Türk-Avrasya İş Konseyleri'nin üye sayısı 2001 Mart'ında 191'e düşmüştür. Bu Konsey üyelerinin kaç tanesinin sadece Türk-Rus İş Konseyi üyesi olduklarını kesin olarak öğrenmek mümkün olmamıştır. Zira DEİK, Türk-Avrasya İş Konseyleri üyelerini alt başlıklar altında ayırmamıştır. Ancak yapılan görüşmelerden, ayrılan firmaların daha ziyade ufak ve orta çaplı, piyasaya geçici olarak ilgi gösteren kuruluşlar olduğu anlaşılmıştır.

İki ülke arasındaki ilişkilerin istenilen yönde gelişmesini engelleyen faktörler arasında her iki ülkede gözlemlenen altyapı eksikliklerini de unutmamak gerekir. Bunlar kısa sürede çözümlenemeyecek kadar önemlidir. İki ülkenin gelir düzeyine bakıldığında bunların orta gelirli ülke statüsünde oldukları görülür. Her iki ülkenin en önemli ticari partönerlerinin Avrupa Birliği, ABD ve diğer OECD ülkeleri olması üçüncü ülkelerle ilişkilerinin yönünü de etkilemektedir. Sermaye yetersizliği, finans kesiminin derinlikten yoksun olması, yeni teknolojiyi sağlamada çekilen zorluklar planlanan projelerin hayata geçirilmesini zorlaştırmaktadır. Her iki ülkede bürokrasinin ağır çalışması, hantallığı işleri daha da çıkmaza sokmaktadır. Bu özelliklere iki ülke arasındaki mevcut siyasi konulardaki belirsizlikler de eklenince, anlaşmaya varılmış birçok hususun neden kâğıt üzerinde kaldığı daha iyi anlaşılmaktadır.

Tüm bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Rusya Federasyonu ile olan ilişkilerinin yoğunluğu ve bu ilişkilerin ileride gösterebileceği potansiyel, klasik devlet-devlet ilişkisi ve iki ülkede mevcut kuruluşlararası ilişkiler çerçevesinde değerlendirildiğinde aşağıdaki tablo kurulabilir.

Siyasi ilişkiler	
Resmi ziyaret	yoğun
Özel ziyaret	yoğun, birbirlerini tanımaya yönelik
Sınır ilişkileri	önemli ama az yoğun
Bölgesel kuruluşlarda	yoğun
Uluslararası resmi kuruluşlarda	az yoğun
İktisadi ilişkiler	
Ticari	stratejik olarak önemli ama az yoğun
Doğrudan yabancı yatırım	önemli, az yoğun
Teknik işbirliği	önemli, az yoğun
Enerji kaynakları	önemli, yoğun
Toplumsal ilişkiler	
Kültürel	az
Turizm	az yoğun

Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu arasındaki ilişkilerin ileride daha gelişmesi ise bu iki ülkenin hangi uluslararası ortam içerisinde olacaklarına, ülke içi iktisadi istikrarın nasıl ve ne zaman sağlandığına ve bulundukları bölgede barış ve istikrarı sağlayacak stratejiler oluşturmayı başarıp başarmadıklarına bağlı olacaktır. Bu ise başka bir çalışmanın konusudur.

Rusya-Türkiye İlişkilerinde Hazar Denizi Bölgesi Sorunu

V. K. YEGOROV*

Sovyetler Birliği döneminde iki ülke arasındaki ilişkilerde Hazar Denizi bölgesi sorunu fiilen mevcut değildi. Böyle bir sorunun SSCB ve diğer ülkeler arasında da söz konusu olmadığı söylenebilir. Kuşkusuz İran'ı hariç tutmak gerekiyor. Bölgenin doğal kaynaklarının, enerji hammaddelerinin, hava ve deniz sahalarının kullanılması ile ilgili sorunlar tümüyle Sovyetler Birliği'nin iç meselesiydi. SSCB ile İran arasında zaman zaman ortaya çıkan sorunlar ise, günümüzde de hâlâ yürürlükte olan 1921 ve 1940 yıllarında imzalanan Sovyet-İran anlaşmalarına uygun olarak başarıyla çözülmekteydi.

1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması Hazar Denizi bölgesindeki durumu kökten değiştirdi. Hattâ bu değişiklikler yerel sınırları da oldukça hızlı aştı. Ve bu değişiklerin yol açtığı sonuçlar, bölgeye uzak ülkeler tarafından da artan bir dikkatle izlenmeye başladı. Hazar Denizi ile sınırı olan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan gibi yeni bağımsızlığını kazanan ülkeler, dünya topluluğunun eşit haklı üyeleri olduktan hemen sonra, çözüm bulunması gerekli bir dizi temel sorunla karşılaştılar.

(*) Dr., Rusya Bilimler Akademisi Tarih Bilimleri.

Her şeyden önce bu ülkelerin önünde, uluslararası ilişkiler içinde, kendilerine sosyo ekonomik ve politik gelişme modelini seçmek gibi zor ve karmaşık bir sorun duruyordu. Rusya hariç, devletçilik alanında büyük bir deneyime sahip olmayan bu ülkeler, ekonomik ve diğer bağların kopması sonucu derin bir sistemsel kriz içinde bulunurken, aynı zamanda dış politikalarını belirlemek, ekonomik bağımsızlık ve kalkınmalarını sağlayacak yolları bulmak zorundaydılar. Hazar Denizi'nin uluslararası yasal statüsünün belirsizliği ciddi bir problem oluşturuyordu (ve bugün hâlâ ciddi bir problemdir).

Hazar Denizi bölgesindeki eski Sovyet devletlerinin dış politika yönelimlerine gelince, ortak ekonomik ve askeri-stratejik sahanın korunmasını amaçlayan Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) kurulmasıyla ilk bakışta bu sorunun çözüldüğü sanıldı. Gerçekte ise BDT, bazı uzmanlara göre, gerçek bir entegrasyondan ziyade "medeni bir boşanma aracı" haline dönüştü. Uluslararası arenada kendi çizgilerini ve yeni partnerlerini seçmeye başlayan eski Sovyet Cumhuriyetleri çok sayıdaki açıklama ve anlaşmalara rağmen, Rusya'dan uzaklaşmaya devam ettiler.

Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın en uygun partner ve örnek alınabilecek bir ülke olarak Türkiye'ye ilgi göstermeye başlaması bir rastlantı değildir. Coğrafi, etnik ve dini yakınlık, Türkiye'nin ekonomik kalkınma alanında gösterdiği büyük başarılar ve Batı'nın askeri-politik sistemine entegrasyonu çok taraflı işbirliği için önemli önkoşulları oluşturuyordu. Bu ilişkilerin gelişmişlik ve derinlik düzeyi, Azerbaycan'ın askeri birlik de dahil sıkı ittifaktan ve NATO'ya yakınlaşma çizgisinden, Türkmenistan'ın katı tarafsızlık konumunu koruyarak desteklediği ilişkilere kadar farklılıklar içeriyordu.

Bilindiği gibi tüm gelişme dinamiğine rağmen Türkiye ile işbirliği, genç devletlere beklenilen ekonomik yararı sağlamadı. Bunun doğal bir sonucu olarak (Türkiye ile olan ilişkilerin niteliği ve düzeyi azalmadan) bu devletler dış politikada başka alternatifler aramaya ve dış ekonomik partnerlerini çeşitlendirme yoluna koyuldular. Bu ülkelerin Rusya'ya stratejik yakınlığı, olası partnerlerin gözünde onları askeri-politik

alanda çekici yaparken, hammadde kaynakları ve en başta da petrol ve gaz rezervleri ise ekonomik açıdan çekiciliklerini artırmaktaydı. Tüm bunlar, Hazar Denizi bölgesinde Rusya ve Türkiye'nin de katıldığı kapsamlı bir jeopolitik entrikanın çekirdeğini oluşturmaktaydı.

90'ların ilk yarısında dünya ekonomi-finans çevrelerinde, Hazar Denizi'nde İran Körfezi'ndeki rezervlerle kıyaslanabilecek kadar zengin petrol ve gaz kaynaklarının bulunduğu yolunda bir enformasyon yaygınlaştı. Örneğin Batı basınında gelecek 30 yıl içinde 100 milyar dolar[1] tutarında kâr getirecek petrol çıkarımı yönünde tahminlerde bulunuldu. Bu durum hem kaynakların sahibi ülkeler için hem de petrol işleyen şirketler ve toprakları üzerinden petrol sevkiyatı yapılacak ülkeler için çekici bir gelecek sunmaktaydı.

Belirtmek gerekir ki, Hazar Denizi bölgesindeki petrol rezervlerinin değerlendirilmesinde zaman ve mekâna bağlı olarak çok farklı görüşler ileri sürülmektedir. Örneğin, ABD Dışişleri Bakanlığı 1998 yılında Hazar bölgesindeki petrolün dünya petrol rezervlerinin % 16'sını oluşturduğunu açıklarken, Londra Uluslararası Stratejik Araştırmalar Enstitüsü'ne göre bu oran ancak % 3'ü buluyordu. Texas'taki G. Beiker Politik Araştırmalar Enstitüsü bölgedeki petrol ve gaz kaynaklarının dünya enerji güvenliğinin sağlanması açısından yaşamsal öneme sahip olmadığı sonucuna varırken, bunların dünya rezervlerinin % 2,7'sini[2] oluşturduğu değerlendirmesini yapıyordu. Bilindiği üzere Azerbaycan kendi rezervlerini olduğundan daha fazla göstermektedir.

Bugüne kadar büyük farklılıklar gösteren değerlendirme ve tahminleri ayrıntılı bir biçimde ele almak konumuz dahilinde değildir. Genel olarak bu değerlendirmelerin koşullara bağlı olarak yapıldığı aşikârdır. Çünkü birçok petrol yatağı, yalnızca daha sonra yapılması planlanan projeler açısından incelenmektedir. Ancak Hazar Denizi bölgesindeki petrol rezervlerinin zenginliğini de dışlamayan bu belirsizlik, ilgili devlet ve şirketlerin bu bölgeden tümüyle vazgeçmesine

1 Mityayera, Y.V. *Problema Kaspiya v rossiysko-turetskikh otnoşeniyakh*, Nançmy doklad, Institud SŞA I Kanadı RAN, Moskova, 1999; Negavisimaya Gazeta.

2 *A.g.e.*

olanak vermemektedir. Görülen o ki, bu durum Hazar Denizi bölgesindeki petrol sorununu daha uzun bir süre sıcak tutacak ve Rusya-Türkiye ilişkilerini belirgin bir biçimde etkilemeye devam edecektir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Rusya-Türkiye arasındaki ikili ilişkiler sistemi, bir dış faktör olan ABD'nin yürüttüğü, özellikle Sovyet karşıtı dış politikanın etkisi altında gelişmiştir. İki süper devlet arasındaki çatışmayı ustaca kullanan, Yakın ve Ortadoğu ülkeleriyle çok yönlü ilişkiler geliştiren Türkiye, 90'ların başına doğru ABD'nin güçlü himayesinden önemli ölçüde kurtuldu ve birçok alanda kendi iç ve dış politikasını uygulamaya başladı.

Türkiye, Kafkasya ve Orta Asya'daki yeni bağımsız devletleri tanıyan ilk ülke oldu. Daha 1992 yılının Ekim ayında İstanbul'da Türki devletlerin ilk zirve toplantısı yapıldı. Yeni devletlerle uydu bağlantısı ve havayolları trafiği kuruldu. Ayrıca Türkiye, Türk Uluslararası İşbirliği Bürosu'nu kurdu. Bu kuruluşun amacı genç Türki devletlere finansal yardım sevkiyatının sağlanmasıydı. Büronun yöneticileri kuruluş aşamasında Rusya'ya nispet olsun diye bu büroyu "Türkiye'nin yakın komşuları" olarak nitelendirdiler. Bu dönemde Türkiye ile Azerbaycan yakınlaşması açıkça Rusya karşıtı bir karakter taşıyordu. 1992 yılı yazında Azerbaycan'da Ebulfeyz Elçibey'in başkanlığını yaptığı milliyetçi Azerbaycan Halk Cephesi iktidara geldi. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki özel ilişkiler bugün de aynı yakınlıkla varlığını muhafaza etmektedir.

Batılı yorumcuların dahi kabul ettikleri bir nokta var: "Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonraki dönemde Özal tarafından uygulanan çeşitli dış politika girişimlerinin arasında özellikle Kafkasya ve Orta Asya'daki Türki devletlerle partnerlik kurulması yolundaki inatçı çabalar, geleneksel Türk politikasından köklü bir biçimde uzaklaşmak anlamına geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun çökme döneminde Enver Paşa'nın Türki dünyasını birleştirme yolundaki Don Kişotça (dolayısıyla yenilgiye mahkûm olan) çabaları, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün maceracı Pan-Türkizm hareketinin yeni Türk devleti politikası için verimsiz ve hattâ yıkıcı olduğunu anlamasına yol açtı... Cumhurbaşkanı Özal, tutucu Kemalizm'e

karşı birçok konuda bir dizi mücadele başlattı. Şimdi Türki dünyasında, Özal tarafından çizilen ve Türkiye'yi bölgedeki zayıflamış ve yönünü şaşırmış Rusya karşısında stratejik bir rakip haline getirebilecek Kemalizm sonrası yeni bir çizgi aktif olarak uygulanmaktadır."[3]

Turgut Özal'ın ölümünden ve 1993 yılında Azerbaycan'da Halk Cephesi'nin iktidardan düşmesinden sonra Türkiye'nin Rusya ve eski Sovyet Türki cumhuriyetleriyle ilişkiler konusundaki politikası daha dengeli ve pragmatik bir hal aldı. Birincisi; Türkiye'den gelebilecek yardımın hacmi ve karakteri konusunda bu devletlerin beklentileri tümüyle gerçekleşmedi. İkincisi; bu devletlerin hiçbiri Rusya ile açıkça çatışma yoluna girmek istemedi. Bunu Türkiye de istemiyordu. Bu konuda küçümsenemeyecek bir rol oynayan başka bir nokta daha vardı: Türkiye'nin Türki cumhuriyetlerle işbirliğinden elde ettiği ve edebileceği toplam ekonomik kazanç, Rusya ile kurulan ticari-ekonomik ilişkilerden elde edilen sonuçtan önemli ölçüde daha azdı.

Pragmatik ve dengeli politika, Hazar bölgesindeki enerji kaynakları konusunda heyecanlı, spekülatif tartışmaların başlamasına tekabül etti. Bu kaynakların araştırılması ve işlenmesi konusuna ilgi gösteren her tarafın kendi gerekçeleri ve amaçları vardı. İşte bu nedenle bölgedeki enerji kaynakları üzerine sayısal veriler, veri kaynaklarına bağlı olarak farklılıklar gösterdi.

Kendi ulusal ekonomilerini geliştirme çabası içinde olan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan, hammadde, özellikle de enerji hammaddelerinin işlenmesi ve ihracatına büyük umutlar bağladılar. Bu arada Kazakistan ve Türkmenistan, hammadde ihracat ürünlerini çeşitlendirme (özellikle Kazakistan) olanağına, keşfedilmiş büyük enerji yataklarına ve bunların sevkiyatı konusunda (özellikle Türkmenistan) işleyen bir sisteme sahip iken, Azerbaycan henüz araştırılması ve işlenmesi gereken kaynaklara vurgu yapıyordu. Bu durum çeşitli uluslararası projelerde, Azerbaycan'ın yabancı yatırımlara sıkıca bağımlı olmasına yol açıyordu.

---

3 *Journal of International,*

İstanbul'da yapılan konferansta dile getirilen rakamlar bu yatırımların hacmi konusunda bir fikir veriyor. Amerika Birleşik Devletleri tarafından Mayıs 1998 tarihinde düzenlenen bu konferansın amacı; "bölgedeki uzun vadeli stratejik Amerikan çıkarları" konusundaki sorunları çözmeye yönelikti. ABD Dışişleri Bakanı'nın yeni bağımsız devletlerle ilgili özel danışmanı G. Collins'in 1996 yılı sonunda Bakü'ye yaptığı ziyaretten kısa süre önce yapılan açıklamada, bu çıkar bölgesindeki devletler arasında Azerbaycan da sayılıyordu. Konferansta "Hazar Denizi bölgesindeki ve Orta Asya'daki enerji kaynaklarının dış ülkelere sevkiyatı" ile ilgili 65 altyapı projesi tartışıldı. "ABD şu boru hatlarının inşası projelerini destekledi: Bakü petrollerini Gürcistan üzerinden Türkiye'nin Akdeniz Limanı Ceyhan'a taşıyacak 1030 mil uzunluğundaki petrol boru hattı, bu boru hattına yardımcı olacak ve Kazakistan ile Türkmenistan petrolünü Hazar Denizi altından taşıyacak, maliyeti yaklaşık 2 milyar doları bulacak olan 150 mil uzunluğundaki boru hattı, Türkmenistan gazını yine Hazar Denizi altından Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden Türkiye'ye taşıyacak ve maliyeti en az 3 milyar doları bulacak gaz boru hattı. Amerikalıların açıklamasına göre bu projelerin gerçekleştirilmesi için 20 milyar dolarlık yatırım gerekiyor."[4]

Bilindiği gibi, Kasım 1999 tarihinde İstanbul'da biraraya gelen Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilâtı (AGİT) üyesi ülkelerin zirve toplantısında Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan liderleri ve ABD Başkanı B. Clinton, Bakü-Ceyhan Boru Hattı'nın inşası üzerine bir anlaşma imzaladılar. Bu proje, Azerbaycan ve Kazakistan'daki Hazar Denizi petrolünü Rusya toprakları üzerinden Novorosisk'e kadar taşıyan ve "kuzey güzergâhı" olarak adlandırılan boru hatlarının etkinliğinin önemli ölçüde azalmasına yol açabilecekti. Kısmen işleyen ve ayrıca Hazar Denizi Boru Hattı Konsorsiyumu Projesi çerçevesinde geliştirilen bu güzergâh, ABD'nin desteklediği projelerden çok daha ucuz ve güvenliklidir. Üstelik söz konusu olan sevkiyat, açığa çıkarılmış enerji kaynaklarının reel rakamlarına dayanmaktadır.

---

4 Mityayera, Y.V., *a.g.e.*, s.34.